ELM VƏ TƏHSİLDƏ İNNOVATİV YANAŞMALAR
I Beynəlxalq Elmi Konfrans

ELM, TƏHSİL VƏ İNNOVASİYALAR
Beynəlxalq Elmi Jurnalın
XÜSUSİ BURAXILIŞI

INNOVATIVE APPROACHES IN SCIENCE AND EDUCATION
I International Scientific Conference

SPECIAL ISSUE OF THE
SCIENCE, EDUCATION AND INNOVATIONS
International Scientific Journal

ELM VƏ TƏHSİLDƏ İNNOVATİV YANAŞMALAR
I Beynəlxalq Elmi Konfrans

ELM, TƏHSİL VƏ İNNOVASİYALAR
Beynəlxalq Elmi Jurnalın
XÜSUSİ BURAXILIŞI

INNOVATIVE APPROACHES IN SCIENCE AND EDUCATION
I International Scientific Conference

SPECIAL ISSUE OF THE
SCIENCE, EDUCATION AND INNOVATIONS
International Scientific Journal

28 oktyabr 2026

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr
Prof. Dr. Mahirə HÜSEYNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Sədr müavinləri
Assoc. Prof. Dr. Könül HƏSƏNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Bolat SMAĞULOV, R.B.Süleymenov adına Şərqşünaslıq İnstitutu / Qazaxıstan
Assoc. Prof. Dr. Sevinc SADIQOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Məsul katib
Doktorant Fidan YUSİFOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

ÜZVLƏR

Prof. Dr. Kürşat ÖNCÜL, Eskişehir Osmanqazi Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Leyla VƏZİROVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Düken MASSİMXANULİ, R.B.Süleymanov adına Şərqşünaslıq İnstitutu / Qazaxıstan
Prof. Dr. Leyla İMAMƏLİYEVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Həcər HÜSEYNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yaqut HACIYEVA, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Rövşən HÜMBƏTƏLİYEV, Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. İradə KƏRİMOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İlxombek XOLİDDİNOV, Fərqanə Politexnik İnstitutu / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Elnarə MEHBALIYEVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Vaqif İSRAFİLOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aygün İSMAYILOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Faidə İSAYEVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elnurə SƏFƏROVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
PhD Təranə NAĞIYEVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
PhD İvan PAVLİİ, Dallas Beynəlxalq Universiteti / ABŞ
Doktorant Fidan MƏMMƏDOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Doktorant Muxlisaxon BEQMATOVA, Fərqanə Dövlət Texniki Universiteti / Özbəkistan

ORGANIZING COMMITTEE

Chair

Prof. Dr. Mahira HUSEYNOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Vice Chairs

Assoc. Prof. Dr. Konul HASANOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Bolat SMAĞULOV, R.B. Suleymenov Institute of Oriental Studies / Kazakhstan
Assoc. Prof. Dr. Sevinj SADIGOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Executive Secretary

PhD student Fidan YUSIFOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

MEMBERS

Prof. Dr. Kurshat ONCUL, Eskishehir Osmangazi University / Turkey
Prof. Dr. Leyla VAZİROVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Duken MASSIMKHANULY, R.B.Suleimanov Institute of Oriental Studies / Kazakhstan
Prof. Dr. Leyla IMAMALIYEVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Prof. Dr. Hajar HUSEYNOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Yagut HAJIYEVA, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Rovshan HUMBATALIYEV, Azerbaijan State Maritime Academy / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Irada KARIMOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ilkhombek KHOLIDDINOV, Ferghana Polytechnic Institute / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Elnara MEHBALIYEVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Vagif ISRAFILOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aygun ISMAYILOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Faida ISAYEVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elnura SAFAROVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
PhD Tarana NAGHIYEVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
PhD Ivan PAVLII, Dallas International University / USA
PhD student Fidan MAMMADOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
PhD student Mukhlisakhon BEGMATOVA, Fergana State Technical University / Uzbekistan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DƏRƏLƏYƏZ OYKONİMLƏRİNİN LİNQVİSTİK QURULUŞU VƏ TARİXİ-MƏDƏNİ SEMANTİKASI

Mahirə Hüseynova

Açar sözlər: *oykonim, toponimik semantika, etnonim, tarixi onomastika, Dərələyəz*
Keywords: *oikonym, toponymic semantics, ethnonym, historical onomastics, Daralayaz*

Dərələyəz bölgəsinin coğrafi adları tarixi yaddaşın, dil əlaqələrinin və məskunlaşma proseslərinin öyrənilməsi baxımından mühüm linqvistik materialdır. Toponimlər yalnız müəyyən ərazini işarələyən xüsusi adlar kimi deyil, həm də təbii mühitin qavranılması, ictimai həyatın təşkili və mənəvi təsəvvürlərin dilə köçürülməsi nəticəsində formalaşan mürəkkəb nominativ vahidlər kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Bu mənada oykonimlərin araşdırılması həmin adların komponent tərkibini müəyyənləşdirməklə məhdudlaşmır; adın yaranmasına səbəb olan motivasiyanı, tarixi variantlarını, fonetik dəyişmələrini, coğrafi mühitlə əlaqəsini və yerli yaddaşda qorunmuş izahlarını birlikdə təhlil etməyi tələb edir. Dərələyəz oykonimləri arasında təbiət hadisələrinə, heyvanlar aləminə, tayfa adlarına, şəxslərə və dini ənənələrə bağlanan

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, filologiya elmləri doktoru, professor, Bakı, Azərbaycan
e-mail: huseynova.mahira@yandex.ru

nümunələrin mövcudluğu bölgənin adlandırma sisteminin çoxqatlı səciyyəsini nümayiş etdirir.

Toponimik vahidlər müxtəlif tarixi dövrlərdə yaranaraq dəyişən ictimai münasibətlər çərçivəsində yeni məna çalarları qazana bilir. Bir çox yaşayış məntəqəsi adının ilkin mənası zaman keçdikcə şəffaflığını itirir, sözün məişət dilində işlənməyən qədim forması isə yalnız xüsusi adda mühafizə olunur. Digər tərəfdən, yer adlarının şifahi ötürülməsi ilə inzibati sənədlərdə yazılışı arasında uyğunsuzluq əmələ gələ bilər. Səsdəyişməsi, ixtisar, komponentlərin birləşməsi və başqa dilin orfoqrafiyasına uyğunlaşdırma eyni oykonimin bir neçə variantda qeydə alınmasına səbəb olur. Belə hallarda müasir yazılışdan birbaşa etimoloji nəticə çıxarmaq düzgün olmaz; tarixi formalarla yanaşı, coğrafi şəraitin və xalq etimologiyasının verdiyi məlumatlar da müqayisəli şəkildə qiymətləndirilməlidir.

Dərələyəzin təbii landşaftı onun toponimyaratma imkanlarının genişliyini şərtləndirən başlıca amillərdəndir. Dağlar, yamaclar, dərələr, su mənbələri, yaylaq və qışlaq sahələri burada əhalinin gündəlik yaşayışı və təsərrüfat fəaliyyəti üçün əhəmiyyətli olmuşdur. Coğrafi obyektin xüsusiyyətinə əsaslanan adlar yerin tanınmasını asanlaşdırmaqla yanaşı, sakinlərin həmin məkan haqqında topladığı təcrübəni də ifadə edir. Məsələn, bulaq, düz, oba və qışlaq kimi leksik vahidlər nominasiya prosesində konkret məkan göstəricisi funksiyası daşıyır. Bu terminlərin ayrı-ayrı oykonimlərdə ikinci komponent kimi işlənməsi onların əvvəlcə ümumi isim, daha sonra isə xüsusi adın struktur hissəsi olaraq sabitləşməsi prosesini izləməyə şərait yaradır.

Qurdbulaq adı təbii mühitin toponimik işarəyə çevrilməsinin səciyyəvi nümunəsidir. Adın birinci hissəsi olan “qurd” canlılar

aləmi ilə, ikinci hissəsi olan “bulaq” isə su mənbəyi ilə əlaqələndirilir. İki leksik vahidin birləşməsi nəticəsində yaranan ad konkret bulağın ətrafında müşahidə olunan xüsusiyyətə işarə edə bilər. Burada “qurd” sözünün canavar mənasında işlənməsi ənənəvi izahlardan biridir və yaşayış yerinin bulağa yaxın salınması ilə əlaqəli görünür. Eyni zamanda “bulaq” komponentinin qədim və müasir türk dillərində su ilə bağlı müxtəlif məna və tətbiqlərə malik olması bu adın semantik təhlilində nəzərə alınmalıdır. Belə toponimlər insanın təbiətə münasibətini əks etdirir: müəyyən landşaft detalı kollektiv yaddaşda fərqləndirici əlamətə çevrilir və uzun müddət ad vasitəsilə yaşayır.

Qurdbulaq nümunəsi həm də toponimlərin ad dəyişdirmə prosesləri ilə əlaqəsini araşdırmağa imkan verir. Mənbə mətnində kənd adının XX əsrdə dəyişdirilməsi haqqında məlumat verilir. Tarixi adın inzibati adla əvəzlənməsi nəticəsində eyni məkan üçün müxtəlif dövrlərdə işlənmiş nominativ formalar meydana çıxır. Bu cür hallarda yer adının linqvistik tarixi ilə inzibati tarixi ayrı-ayrılıqda müəyyənləşdirilməlidir. Əvvəlki adın strukturunun, semantikasının və yerli tələffüzünün qeydə alınması onun yaranma motivasiyasını araşdırmağa kömək edir; yeni adın tətbiqi isə dil xaricində baş verən siyasi və idarəçilik dəyişikliklərinin göstəricisi kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Dərələyəz ad sisteminin digər mühüm təbəqəsini etnonim mənşəli oykonimlər təşkil edir. Quşçu adı bu baxımdan diqqətəlayiqdir. Mətnin təqdim etdiyi izaha görə, həmin ad eyniadlı tayfa və ya etnik birliklə əlaqələndirilir. Oykonimlərin tayfa adı əsasında formalaşması tarixi məskunlaşma prosesinin dil faktında əksini tapmasının mümkün formalarından biridir. Etnonim yer adında sabitləşdikdə sonrakı əsrlərdə əhalinin

tərkibi dəyişsə belə, ilkin adlandırma motivi müəyyən dərəcədə qoruna bilər. Bununla yanaşı, hər hansı etnonimlə səsləşən yer adının mütləq həmin tayfanın məskunlaşmasını sübut etdiyini düşünmək metodoloji baxımdan ehtiyat tələb edir. Bunun üçün müxtəlif bölgələrdə paralel adlar, tarixi qeydlər və fonetik uyğunluqlar müqayisə olunmalıdır.

Quşçubilək oykonimi mürəkkəb strukturla semantik köçürmənin birləşdiyi nümunə kimi təhlil edilə bilər. Burada "Quşçu" komponenti etnonimlə əlaqələndirilir, "bilək" sözü isə ilkin mənasında insanın bədən üzvünü bildirir. Bədən üzvlərinin adlarının coğrafi termin kimi işlənməsi dildə məcazlaşmanın geniş yayılmış üsuludur: insan bədəninin birləşmə, çıxıntı və daralma xüsusiyyətləri relyefə köçürülür. Mətnin irəli sürdüyü izaha əsasən, "bilək" keçidlərin qovuşduğu və ya daraldığı coğrafi mövqeyi bildirə bilər. Bu ehtimal adın motivasiyasını təsvir etmək baxımından maraqlıdır, lakin qədim variantların və yerli relyef təsvirinin ayrıca yoxlanmasını tələb edir. Beləliklə, Quşçubilək adında etnik göstərici ilə məkanın fiziki quruluşuna işarə edən komponentin yanaşı mövcudluğu ehtimal edilir.

Dini-mənəvi dünya ilə bağlı yaranmış yaşayış yeri adları oykonimiyanın başqa bir semantik qatını təşkil edir. Qurbankəsilən adı quruluşca mürəkkəb birləşmədir və qurban kəsilməsi mərasimi ilə əlaqələndirilir. Mənbə mətnində kəndin yaxınlığında ziyarətgah kimi istifadə olunduğu deyilən qayalıq ərazidən və burada icra edilən qurban ənənəsindən bəhs edilir. Bu məlumat yer adının yaranmasında müəyyən dini praktikanın mühüm rol oynaya biləcəyini göstərir. Bir hadisənin müntəzəm təkrarlanması və konkret məkanla assosiasiyası həmin hadisəni adlandırma əlamətinə çevirir. Qurbankəsilən kimi oykonimlərdə sintaktik bütövləşmə diqqəti

cəlb edir: əvvəllər söz birləşməsi kimi başa düşülən ifadə tədricən bütöv xüsusi ad funksiyası qazanır.

Məşədilər adı da dini ənənənin nominativ prosesə təsirini əks etdirir. "Məşədi" komponenti dini ziyarətlə əlaqəli sosial-mədəni statusu bildirir, "-lər" isə çoxluq şəkilçisi kimi sözə kollektivlik mənası əlavə edir. Belə quruluş toponimin müəyyən ailələr, şəxslər qrupu və ya icma ilə bağlandığını düşündürür. Mənbə mətnində adın kənddən Məşəd ziyarətinə gedənlərin çoxluğu ilə əlaqəli olduğu göstərilir. Bu izah xalq yaddaşında qorunan motivasiya kimi dəyərlidir. Bununla belə, adın konkret şəxsə, nəsilə, yaxud ümumiləşmiş qrupa aid olmasını müəyyənləşdirmək üçün tarixi işlənmə nümunələrinin araşdırılması vacibdir. Məşədilər oykonimi dini terminlərin xüsusi adlar sisteminə daxil olmasını və morfoloji göstəricilərin həmin prosesdəki funksiyasını nümayiş etdirir.

Şəxs adlarından törəmiş oykonimlərdə antroponimik əsas ilkin mənanı müəyyənləşdirən başlıca komponent sayılır. Məlişgə və Məmərza adları bu tipə aid mümkün nümunələr kimi diqqəti cəlb edir. Məlişgə adının Məlikşah şəxs adı ilə əlaqələndirilməsi fonetik dəyişmə və komponentin yenidən formalaşması problemini gündəmə gətirir. Mətnin təqdim etdiyi izahda səslərin yerdəyişməsi nəticəsində müasir variantın meydana çıxdığı güman edilir. Belə etimoloji izah tarixən qeydə alınmış yazılışlarla yoxlandıqda daha əsaslı nəticə vermiş olar. Məmərza adı isə Məhəmmədrza şəxs adının qısalmış forması kimi izah olunur. Uzun antroponimlərin danışıq dilində ixtisara uğraması, səslərin düşməsi və hecaların birləşməsi xüsusi adların inkişafında rast gəlinən hadisələrdəndir.

Məmərza oykoniminin təhlili göstərir ki, linqvistik forma ilə yaşayış məntəqəsinin tarixi taleyi çox zaman bir-birindən ayrılmaz şəkildə öyrənilir. Mənbə mətnində kəndin müxtəlif illər üzrə əhalisinin sayı, köçürülmə hadisələri və sonrakı məskunlaşma barədə məlumatlar təqdim edilir. Belə statistik və tarixi qeydlər adın davamlılığını, onun hansı icmanın yaddaşında saxlanıldığını və hansı mərhələlərdə işləkliyini itirdiyini anlamaq üçün əhəmiyyətlidir. Eyni zamanda, dil araşdırmasında əhalinin say göstəricisi etimologiyanın birbaşa sübutu hesab edilə bilməz. Bu məlumatlar daha çox oykonimin sosial-tarixi kontekstini açıqlayır, dil mənşəyinə dair nəticə isə müstəqil fonetik və morfoloji təhlil əsasında verilməlidir.

Bölgənin bəzi adları türk dilləri ilə başqa dil qatları arasındakı əlaqələri araşdırmaq üçün material verir. Maratuz, Maraduz və Maraldüz kimi yazılış variantları buna misaldır. Mənbə mətnində həmin adın bir tərəfdən maral və düz komponentləri ilə, digər tərəfdən “mar” və “tuz” ünsürləri ilə izah edilməsi onun etimologiyasının mübahisəli olduğunu göstərir. Variantların hər biri ayrıca yoxlanmalı və fonetik keçidlərin mümkünlüyü müəyyən edilməlidir. Maraldüz izahı heyvanlar aləmi və relyeflə əlaqəni ön plana çıxarır; “mar” əsasında verilən izah isə başqa dilin leksik vahidinin iştirakını ehtimal edir. Bir ad üçün bir neçə etimoloji ehtimalın mövcudluğu elmi araşdırmada çatışmazlıq deyil, əksinə, müqayisəli təhlilin zəruriliyini göstərən vəziyyətdir.

Nəticə etibarilə, Dərələyəz oykonimləri leksik-semantik məzmununa, morfoloji quruluşuna və tarixi transforma-siyalarına görə zəngin araşdırma materialı təqdim edir. Qurdbulaq və Maratuz təbii mühitlə əlaqəli nominasiya meyillərini, Quşçu və Mağovuz etnonimik izah imkanlarını, Məlişgə və Məmərza antroponimlərin toponimləşməsini,

Qurbankəsilən və Məşədilər isə dini-mədəni ənənələrin adlandırma prosesinə təsirini göstərir. Morza, Martiros və Leyliqaçan kimi vahidlər bəzi etimoloji məsələlərin hələ açıq qaldığını nümayiş etdirir. Buna görə Dərələyəzin adlar sistemi haqqında ən məhsuldar elmi nəticə ayrı-ayrı izahları qəti hökm kimi təqdim etməkdə deyil, onları tarixi formalar, dil qanunauyğunluqları və coğrafi kontekst əsasında tutuşdurmaqda görünür. Bu yanaşma bölgənin dil və mədəniyyət tarixinin daha obyektiv və ardıcıl şəkildə öyrənilməsinə xidmət edir.

POETİK MƏTNİN STRUKTUR-SEMANTİK TƏŞKİLİNDƏ LİNQVİSTİK QƏNAƏTİN ROLU

Könül Həsənova

Açar sözlər: *linqvistik qənaət, poetik sintaksis, söz birləşmələri, struktur-semantik xüsusiyyətlər, sintaktik ellipsis*
Keywords: *linguistic economy, poetic syntax, word combinations, structural-semantic features, syntactic ellipsis*

Bədii təfəkkürün ən mürəkkəb ifadə formalarından biri olan şeir dili sözün yalnız nominativ imkanlarına deyil, onun sintaktik, semantik və assosiativ potensialına da əsaslanır. Məhdud formal vasitələrlə geniş məzmunun təqdim edilməsi poetik nitqin mühüm xüsusiyyətlərindəndir. Bu xüsusiyyət linqvistik qənaət hadisəsini söz birləşmələrinin tədqiqində aktual problemə çevirir.

Qənaət müəyyən dil vahidlərinin mexaniki şəkildə azaldılması kimi deyil, ifadənin semantik bütövlüyü qorunmaqla strukturun yığcamlaşdırılması kimi başa düşülməlidir. Şeir mətnində sözün seçilməsi və sintaktik mövqeyi ritm, ahəng, obrazlılıq və emosional təsirlə birbaşa bağlıdır. Odur ki, qənaətin mahiyyəti həm qrammatik quruluş, həm də konkret bədii kontekst nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilə bilər.

Söz birləşmələrinin poetik funksiyası onların iki və ya daha artıq müstəqil leksik vahid arasında məna-qrammatik münasibət yaratmaq imkanından irəli gəlir. Yanaşma, idarə və uzlaşma kimi əlaqə formaları bu münasibətlərin struktur əsasını

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Bakı, Azərbaycan
e-mail: konul.hasanova@adpu.edu.az

təşkil edir. Lakin poetik mühitdə komponentlər arasında mövcud olan əlaqə bəzən bütün göstəriciləri ilə açıq təqdim edilmir. Bir vahidin ifadə etdiyi məna digərinin semantik tutumunda və ya bütövlükdə kontekstdə nəzərdə tutulur. Bunun nəticəsində qrammatik baxımdan qısa olan konstruksiya məzmunca dolğun qalır. Belə halları nəzərdən keçirərkən söz birləşməsinin normativ modeli ilə şairin konkret misrada yaratdığı fərdi ixtisarı ayırmaq vacibdir; əks təqdirdə hər bir şəkilçisiz forma əsassız olaraq ellipsis kimi izah edilə bilər.

Qənaət prinsipi bir neçə səviyyənin qarşılıqlı təsirində təzahür edir. Morfoloji müstəvidə qrammatik göstəricilərin seçimi, sintaktik müstəvidə komponentin buraxılması, leksik-semantik müstəvidə isə məna yükünün azsaylı sözlər arasında bölüşdürülməsi diqqəti cəlb edir. Bu proseslər heç də həmişə eyni istiqamətdə getmir. Bir şəkilçinin işlədilməməsi müəyyənlik çalarını dəyişə, bir sözün buraxılması isə ifadənin assosiativ hüdudlarını genişləndirə bilər. Sözlərin formal azalması avtomatik olaraq məna zənginliyinin artması demək deyildir; mühüm şərt buraxılmış informasiyanın bərpa edilə bilməsi və ya onun qeyri-müəyyənliyinin müəllif niyyətinə xidmət etməsidir. Şeir dilinin xüsusi təbiəti həmin iki imkanın yanaşı mövcudluğunu təmin edir.

Təyini münasibətlər üzərində qurulan birləşmələrdə yığcamlıq xüsusilə aydın görünür. “Dağ havası”, “vətən sevgisi”, “övlad nəfəsi” kimi ifadələrdə aidlik münasibəti bütün hallarda ayrıca yiyəlik göstəricisi ilə təqdim olunmur. Bununla yanaşı, “dağın havası” və “dağ havası” formalarını məzmunca tam eyniləşdirmək olmaz: ikinci forma daha ümumi anlayış ifadə etdiyi halda, birincidə konkret mənsubiyyət ön plana çıxa bilir. Deməli, poetik məqsədlə seçilən qısa variant yalnız heca sayını

azaltmır, həm də fikrin ümumiləşmə dərəcəsinə təsir göstərir. Bu nümunələrdə şəkilçisiz modelin dilin öz qrammatik sisteminə məxsus olduğu unudulmamalıdır. Qənaətin üslubi tərəfi həmin normativ modellər arasından kontekstə ən uyğun olanının seçilməsində meydana çıxır.

Mənsubiyyət və hal münasibətlərinin ifadəsi şeir mətninin fonetik-melodik təşkili ilə birbaşa bağlı ola bilər. Məsələn, “sinəm üstə” birləşməsi “sinəmin üstündə” formasına yaxın məkan mənası yaratsa da, hər iki ifadənin səs tərkibi və intonasiya tempi müxtəlifdir. Birinci quruluş məhdud heca sahəsində daha çevik yerləşir və danışıq-poetik ahəngə yaxın səslənir. İkinci variant isə sintaktik münasibəti daha açıq təqdim edir. Burada dəqiqliklə yığcamlıq arasında seçim poeziyanın obraz və ölçü tələblərinə uyğun aparılır. Belə qarşılaşdırmalarda morfoloji göstəriciləri məcburi şəkildə “düşmüş” hesab etmək əvəzinə, fərqli sintaktik modellərin yaratdığı funksional nəticələri təhlil etmək elmi baxımdan daha əsaslıdır.

Feili birləşmələrdə obyekt münasibətinin reallaşması qənaətin başqa mühüm sahəsidir. “Söz oğurlamaq”, “göz qırpmaq”, “kitab oxumaq” kimi modellərdə isim zahirən adlıq hal formasına uyğun görünsə də, hərəkətin obyekti ilə semantik bağlılıq saxlayır. “Söz oğurlamaq” və “sözü oğurlamaq” arasında seçim konkretlik və qeyri-müəyyənlik çalarlarını dəyişdirir. Buna görə şəkilçisiz formanı sadəcə müəyyən təsirlik halın mexaniki ixtisarı adlandırmaq dəqiq olmaz. Bununla belə, birinci variantın qısa səslənməsi və ümumiləşdirici məna yaratması şeirdə xüsusi üslubi dəyər qazanır. Hərəkətin dinamikliyinə xidmət edən belə konstruksiyalar semantik vurğunu predikativ məzmunun üzərinə yönəldir.

Hərəkət və istiqamət münasibətlərinin yığcam çatdırılması da söz birləşmələrinin poetik imkanlarını artırır. “Qəbrə baş əymək” ifadəsində yönlük hal hərəkətin istiqamətini bildirir və müəyyən kontekstdə “qəbrin önündə baş əymək” konstruksiyasının yaratdığı təsəvvürə yaxın məna doğurur. Lakin həmin variantların semantik və qrammatik baxımdan tam eyni olmadığını nəzərə almaq lazımdır. Birincidə istiqamət, ikincidə isə yer münasibəti daha açıq ifadə olunur. Şairin məhz yönlük hallı formadan istifadə etməsi həm söz tutumunu azaltmaq, həm də ehtiram və hərəkət semantikasını bir nöqtədə cəmləşdirmək baxımından məqsədəuyğun ola bilər. Bu nümunə qrammatik formanın leksik genişlənməni bəzən əvəz edə bildiyini göstərir.

Frazeoloji birləşmələrin poetik potensialı onların bütöv halda əlavə məna qazanması ilə əlaqəlidir. “Baş əymək”, “ürək sındırmaq”, “daş olmaq”, “söz açmaq” kimi ifadələr komponentlərinin ayrıca lüğəvi mənalarının cəmindən daha geniş mənəvi-emosional məzmun təqdim edir. “Ürək sındırmaq” sadəcə fiziki hərəkəti deyil, incitməni və daxili sarsıntını bildirir. Bir neçə cümlə ilə verilə biləcək psixoloji vəziyyət sabitləşmiş birləşmədə sıxlaşır. Buradakı qənaət açıq buraxılmadan daha çox məna konsentrasiyasına əsaslanır. Bədii kontekstdə bu tip ifadələr metaforik çalarları gücləndirə və oxucunun assosiativ qavrayışını fəallaşdıra bilər.

Metaforik quruluşlarda yığcamlığın xüsusi estetik nəticəsi görünür. “Daş ürək”, “sönən ümid”, “susan şəhər”, “yaralı xatirə” tipli ifadələr fiziki və mücərrəd semantik sahələri birləşdirir. Bununla ayrı-ayrı anlayışlara məxsus keyfiyyətlər başqa obyekt üzərinə köçürülür və qısa konstruksiya çoxqatlı təsəvvürlər yaradır. “Daş ürək” insanın sərt, duyğusuz və ya

mərhəmətsiz olmasını uzun izah vermədən canlandırır. “Susan şəhər” isə sosial və ya psixoloji sükutun obrazına çevrilə bilər. Belə hallarda sözün yığcamlığı dilin semantik imkanlarının zəifliyi deyil, əksinə, onun potensialının intensiv istifadəsidir. Məcazi məna ilə linqvistik qənaət arasında əlaqə birbaşa ixtisardan fərqli mexanizm əsasında qurulur.

Metonimik köçürmə də informasiya sıxlığının artmasında iştirak edir. Bir məkanın adı həmin məkanla bağlı hadisəni, bir müəllifin adı əsərlərini, bir əsərin adı isə geniş tarixi-mədəni təcrübəni ifadə edə bilər. Məsələn, “Muğanı yazmaq” konstruksiyasında “Muğan” müəyyən bədii əsərin adı kimi işlənirsə, əsər anlayışının ayrıca adlandırılmasına ehtiyac qalmır. Həmin semantik münasibətin başa düşülməsi kontekstdən asılıdır. Eyni xüsusi ad bir misrada məkanı, başqa misrada əsəri göstərə bilər. Bu cür məna keçidləri oxucuya əlavə təfsir işi həvalə edir və formal olaraq azsaylı sözün daha geniş mədəni informasiyanı daşımasına şərait yaradır. Bununla belə, metonimiyanı hər bir halda ellipsis kimi şərh etmək doğru deyildir; burada başlıca mexanizm adlandırmanın dəyişməsidir.

Substantivləşmiş feili sifət konstruksiyaları qrammatik və semantik qənaətin kəsişmə nöqtələrindən biridir. “Oxuyanlar”, “oxumayanlar”, “gələnlər”, “gedənlər” kimi formalar müəyyən şəxsləri ayrıca isimlə göstərmədən onları hərəkət əsasında adlandırır. “Oxuyan insan” birləşməsində əlamət bildirən komponent substantivləşmə zamanı nominal funksiyanı öz üzərinə götürür. Bu dəyişmə şəxsin kimliyindən daha çox onun hərəkətlə müəyyən edilən xüsusiyyətini ön plana çıxarır. Bədii dildə həmin model obrazı ümumiləşdirməyə, fərdi təcrübəni kollektiv vəziyyətə çevirməyə və qısa ifadədə qarşılaşdırma yaratmağa imkan verir. “Oxuyan da, oxumayan da”

konstruksiyasında paralelliklə yığcamlıq birgə reallaşır; təkrarlanan “adam” sözünə ehtiyac duyulmur.

Feili sifət tərkiblərinin təsdiq və inkar formalarında işlənməsi ayrıca poetik ahəng yarada bilər. “Səni oxuyan da, oxumayan da” tipli ifadədə ilk komponentdəki obyekt sonrakı birləşmədə də nəzərdə tutulur. İkinci dəfə “səni” sözünün işlədilməməsi mətnin semantik bütövlüyünü pozmur, əksinə, qarşılaşdırılan hərəkət formalarına diqqəti artırır. Burada substantivləşmə ilə sintaktik ellipsis eyni vaxtda fəaliyyət göstərir. Geniş variantda “səni oxuyan adam da, səni oxumayan adam da” şəklində təqdim edilən fikir yığcam konstruksiyada ritmik və məna baxımından daha sıx olur. Bununla belə, qısa variantın üstünlüyü konkret misranın sintaktik və intonasiya quruluşuna uyğunluqla müəyyənləşdirilməlidir.

Ellipsis poetik qənaətin mühüm mexanizmlərindəndir. Bu hadisə müəyyən komponentin formal şəkildə işlənmədiyi, lakin onun məzmununun əvvəlki və ya sonrakı hissələrdən müəyyənləşdirilə bildiyi halları əhatə edir. Elliptik konstruksiyanın natamam görünməsi onun mütləq mənaca yarımçıq olması demək deyil. Söz və söz birləşmələri arasında mövcud olan semantik bağlılıq oxucunun buraxılmış vahidi bərpa etməsinə imkan verir. Bununla yanaşı, bəzi şeirlərdə müəllif buraxılmış komponenti qəsdən qeyri-müəyyən saxlayır. Bu halda mətn yalnız bir genişləndirilmiş variantla açıqlanmır; çoxsaylı şərh imkanları yaranır. Deməli, ellipsis həm qənaət, həm də poetik çoxmənalılıq yaradan üsuldur.

Nəticə etibarilə, söz birləşmələri səviyyəsində linqvistik qənaət şeir dilinin həm struktur, həm semantik, həm də estetik təşkilində iştirak edən çoxşaxəli hadisədir. Morfoloji formaların funksional seçimi, ortaq sintaktik komponentlərin

buraxılması, substantivləşmə, ellipsis, metaforik və metonimik məna köçürmələri müxtəlif mexanizmlər olsalar da, konkret poetik mətn daxilində yığcam ifadə və geniş məna arasında əlaqə yarada bilirlər. Bu əlaqənin başlıca şərti formal ixtisarın məna bütövlüyünə və bədii məqsədə uyğunluğudur. Ritm, intonasiya, obrazlılıq, koqeziya və oxucu interpretasiyası həmin uyğunluğun müəyyənləşməsində əsas amillərdir. Beləliklə, qənaət şeir mətnində sadəcə söz azalması deyil, dilin mövcud imkanlarının məqsədyönlü, intensiv və estetik cəhətdən əsaslandırılmış istifadəsidir.

RUS DİLİNDƏ TÜRK SÖZLƏRİ

Həcər Hüseynova

Açar sözlər: *dil, söz, milli, alınma, inkişaf, hərbi terminlər, məişət sözləri*
Keywords: *language, word, national, loanword, development, military terms, household words*

Xalqlar arasında əlaqələr inkişaf etdikcə həmin xalqların dillərindən bir-birinə sözlərin daxil olması labüddür. Tarixən türk xalqları da qonşu xalqlarla ictimai, iqtisadi, mədəni əlaqələrdə olmuş və türk dillərindən digər dillərə sözlər keçmişdir. Yunan, fars, ərəb, ingilis və başqa dillərdə türkizmlərə rast gəlinir. Türk sözlərinin işləndiyi dillərdən biri də rus dilidir.

Xalqlar arasında iqtisadi, ticari, elmi və digər əlaqələr artdıqca bir dildən digərinə sözlər keçir. Belə ki, rus dilində işlənən türk sözləri də, əsasən, ticarətlə, mədəniyyətlə, müharibələrlə, məişətlə bağlı olaraq keçmiş sözlərdir. Tatar alimi Xalikov A.H. rus dilindəki türk sözlərinin beş yüzdən çox olduğunu söyləmişdir. Baskakov "İqor polku haqqında dastan"da türk sözlərini-türkdilli leksikanı araşdırmışdır. Azərbaycanda İ.Cəfərsoylu "Türklər rusların soykökündə" əsərində bir çox tanınmış rus nəsillərinin türk mənşəli olduğunu müəyyən etmişdir (Cəfərsoylu, 1995). Daha sonra M.Təkləli də rus dilində türk sözlərini dərin elmi araşdırmaya cəlb etmişdir (Təkləli, 2009; Təkləli, 2010).

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Bakı, Azərbaycan
e-mail: hacerhuseynova@mail.ru

Çingiz Aytmatovun fikrincə, rus sözlərinin üçdə biri elə türk sözləridir. Lakin Baymirzə Hayitin dediyi kimi, əsas məsələ türk sözlərinin rüs dilində çox olmasında deyil. Əsas məsələ rus dilində *mühüm əhəmiyyətli sözlərin* türk sözləri ilə ifadə edilməsidir.

Rus dilində işlənən türkizmləri bir nüçə qrupa bölmək olar: -məişət sözləri; -yemək, meyvə, qida adları; -hərbi sözlər; -coğrafi adlar və s. Birinci qrupa daxil olan məişət sözləri də öz daxilində fərqli sahələri əks etdirir. Məsələn; 1)bazar//базар-insanların toplu şəkildə ticarətlə məşğul olduqları yerdir; Çay//чай-isti içki növüdür, türk xalqlarının çox sevdiyi içkidir. Həm soyuq havalarda, həm də isti havalarda içilir.

2)Karvan//караван-sıra ilə yol gedən dəvə sürüsüdür. Lakin başqa heyvanlar; at, eşşək və s. də ola bilər. Cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq artıq sıra ilə hərəkət edən maşınlar haqqında da "maşın karvanı" ifadəsi işlənir. Tapor-balta; kusok-tikə; гореть-yanmaq və digər sözlər də türk mənşəlidir.

3)Turniket//турникет; kofta//кофта; loşad//лощадь; çertyoj//чертеж; Sırğa// сырга(серги); stəkan//стакан; qazan//газан və s. sözlər rus məişət terminologiyasında bu gün də işlənən türk sözləridir.

4)Rus dilindəki türk mənşəli yemək adlarına isə aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik. Məsələn; plov//плов; halva//халва; yoğurt//егурт; üzüm//изюм; kabab//кебап və s.

5)Türk dilindən rus dilinə keçən hərbizmlərə aşağıdakılar nümunə ola bilər: armiya batalyon; şayqa//шайка; karaul; sultan//султан; xəncər//кинжал; тыль//tıl və s.

Coğrafi adlara da rus dilində kifayət qədər nümunə göstərmək olar: область // oblast; край // kray; Sibir və s. Rus dilində işlənən bəzi sözlərin türk mənşəli olması ilk baxışdan özünü büruzə verir. Belə sözlərə yuxarıda da qeyd etdiyimiz yoğurt//егурт; üzüm//изюм; kabab//кебап, lavaş//лаваш; duman//туман; ütü//утюг; kaftan//кофта və s. Lakin rus dilində işlənən digər qrup sözlər də vardır ki, onları mütləq araşdırmaq lazım olur. Məsələn; -лощадь-rus dilində at mənasında işlədilir. Bu söz Azərbaycan dilinin şivələrində "alaşa" fonetik variantında at mənasında işlədilmiş və bu günə qədər də işlənməkdədir. Söz rus dilinə keçmiş və müəyyən qədər fonetik qəlibini dəyişmişdir.

Rus dilində ümumişlək sözə çevrilmiş *мacкam//taskat (daşımaq) feili türk mənşəli taşımaq/ daşımaq sözündəndir.* Sözün xarici əlamətləri də bir-birinə bənzəyir. Bu söz rus dilində II şəxsin təkində, əmr formasında "taşi//тащи formasına düşür. Sözün "taşi//тащи" variantı dilimizdəki "daşı" variantı ilə eynidir. "Taşi//тащи-daşı sözünün mənası da hər iki dildə eynidir: daşı, yəni çək apar. Demək, *мacкam//taskat*-sözü rus dilində də aparmaq, daşımaq mənasında işlənməkdədir.

Bundan başqa, "сунуть (itələmək, uzatmaq mənasında) //sunut" leksik vahidi də türk dillərində işlənən sunmaq-uzatmaq, təqdim etmək, vermək və s. mənalarında işlənməkdədir. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında, Füzulinin əsərlərində "sun//sunmaq fonetik tərkibində, eyni semantikada işlənmişdir: Saqiya, cam sun ol aşiqə kim, qayğuludur (M.Füzuli).

Rus dilində intensiv işlənən тыл//tıl (arxa) sözü vardır. Həmin söz müasir Azərbaycan dilində və digər türk dillərində

“dal//tal” (arxa, dal) mənasında işlənməkdədir. Dilimizdə bu söz dal-arxa, tərəf mənasındadır. Atalar sözündə deyildiyi kimi, “*Daldan atılan daş topuğa dəyər*”.

Rus dilində aktiv işlənən türk sözlərindən biri də “*толстый*”-kök adam sözüdür. *Толстый* sözü türk dillərində işlənən dolu (kök adam) sözündəndir (Shipova, 1976).

Rus dilində işlənən “сыпать//sıpat” sözünün türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində işlətdiyimiz *“səpmək”* sözündən olması heç bir şübhə doğurmur. Qeyd etmək lazımdır ki, rus dilində “*sıpat”* sözü həm səpmək mənasında, həm də yağış mənasında işlənir.

Çertyoj// чертеж sözü rus dilində işlənən ümumişlək sözlərdən biridir. Diqqət yetirdikdə həmin sözün dilimizdə işlənən “çərtmək (çizmək//cızmaq)” sözündən olduğu meydana çıxır. Həmin feil kökünə -ış şəkilçisi artırıldıqda “çərtiş” ismi yaranmışdır. Ruslar bu sözü türk dilindən götürmüş, öz dil qanunlarına tabe etdirərək “çertej” şəklinə salmışlar. Əfsus ki, bir çox sözlər kimi bu söz də dilimizdə rus variantına uyğun olaraq “çertyoj” şəklində işlədilir: чертеж – çertiş// cızma-çizim.

Деньги (pul)-sözü türk dillərində işlənən “təngə” sözündən; *товар* sözü dilimizdəki “davar”(mal-qara) sözündən; *багатыр* sözü dilimizdəki “bahadır” sözündəndir. Qeyd etmək istərdim ki, hər iki dildə *багатыр*//bahadır sözü eyni semantikalıdır və igid, pəhləvan anlamındadır.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, ən qədim dövrlərdən başlayaraq türk dilləri dünyanın ən gözəl, ahəngdar, təmiz dillərindən biri olmuş, həm özü zamanla zənginləşmiş, həm də digər xalqların

dillərinin, mədəniyyətlərinin inkişaf etməsinə kömək etmişdir. Erməni şairləri yazdıqları şeirlərdə öz sözlərinə qafiyə tapmadıqda türk sözlərinə müraciət etmişlər. Yuxarıda söylədiklərimiz onu deməyə əsas verir ki, türk dilləri dünyanın ən qədim dillərindəndir. Bütün bu söylədiklərimiz: "Türklər köçəridir, maldardır, onların mədəni irsi ola bilməz, yalnız oturaq etnoslar mədəniyyət yarada bilərlər",- kimi əsassız arqumentlərə söykənən hind-avropaçıların yanlış təsəvvürlərini alt-üst etmək üçün yetərlidir.

Ədəbiyyat

Cəfərsoylu, İ. (1995). *Türklər rusların soykökündə*. Elm.
Shipova, E. N. (1976). *Slovar' tyurkizmov v russkom yazyke*. Nauka.
Təkləli, M. (2009). *Rus dilində Türk sözləri*. Nurlar.
Təkləli, M. (2010). *Türk əsilli ruslar (I-II kitab).* Nurlar.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ИЗУЧЕНИЯ БИЛИНГВИЗМА: ВЫЗОВЫ ТИПОЛОГИИ, ДИАЛЕКТИКА ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ И УНИФИКАЦИИ, И ФЕНОМЕН «ЦИФРОВОГО ИИ-БИЛИНГВИЗМА»

Аида Собор

Ключевые слова: *билингвизм, азербайджанско-немецкая интерференция, переключение кодов, искусственный интеллект, когнитивная адаптация*
Açar sözlər: *bilinqvizm, Azərbaycan-alman interferensiyası, kod dəyişməsi, süni intellekt, koqnitiv adaptasiya*
Keywords: *bilingualism, Azerbaijani-German interference, code-switching, artificial intelligence, cognitive adaptation*

Интенсификация транснациональной мобильности и качественные сдвиги в социокультурных и академических связях Азербайджанской Республики определяют необходимость пересмотра традиционных парадигм овладения вторым языком. Особую теоретико-прикладную значимость приобретает моделирование билингвальной компетенции у детей младшего школьного возраста при миграции в типологически неродственную языковую среду (в частности, азербайджанско-немецкий вектор).

Структурно-типологическая асимметрия агглютинативного азербайджанского и флективного немецкого языков актуализирует глубинную лингвистическую, просодическую

Азербайджанский Университет Языков, доктор филологических наук, доцент, Баку, Азербайджан
e-mail: sobor.aida@gmail.com

и социокультурную интерференцию (Собор, 2020; Вайнрайх, 1979). При этом начальный школьный онтогенез, являясь сензитивным периодом когнитивного и речевого развития, требует гибкого теоретического аппарата, способного учесть не только традиционную среду, но и новую цифровую реальность (Выготский, 1999).

Классическая теория двуязычия сталкивается с противоречием между стремлением к унификации лингвистических дефиниций и необходимостью междисциплинарной дифференциации форм билингвизма:

Дифференциация: Традиционные дихотомии (координативный / субординативный, естественный / искусственный, контактный / неконтактный) недостаточны для описания современных многовекторных речевых практик (Grosjean, 2010). Необходим учёт полимодальных факторов — психоэмоционального фона адаптации ребенка-мигранта, социолингвистического статуса семьи и специфики языкового субстрата. Унификация: Попытки свести феномен билингвизма к усредненным коммуникативным метрикам нивелируют уникальность когнитивного переключения кодов (code-switching) в разноструктурных языковых парах (Poplack, 2000). Необходима унификация не на уровне конечных речевых паттернов, а на уровне принципов описания психолингвистических механизмов речепорождения.

Новизна исследования заключается в концептуализации «техногенного (ИИ-опосредованного) билингвизма» как принципиально нового типологического подвида (Собор, 2024; Lacker, 2023): Трансформация интерференции через

ИИ-инструменты: Включение диалоговых моделей ИИ и интеллектуальных тьюторов в среду социализации ребенка формирует «третьего виртуального участника коммуникации». ИИ выступает когнитивным буфером, с одной стороны, сглаживая просодическую и грамматическую интерференцию посредством предиктивной коррекции, а с другой — порождая феномен «машинной стандартизации речи», когда индивидуальная вариативность нивелируется усреднёнными языковыми корпусами моделей (Собор, 2024).

Гибридизация языковой среды: для азербайджаноязычного школьника в Германии генеративный ИИ создает феномен параллельного микропогружения: алгоритмы мгновенного межъязыкового мостинга снижают барьер адаптации к немецкому языку, однако могут замедлять автоматизацию непосредственного спонтанного речепорождения при очном социальном контакте (Klein, 2021). Формирование «асимметрично-цифрового» билингва: Ребенок осваивает L2 в условиях непрерывного взаимодействия с адаптивными алгоритмами, что смещает фокус с классического естественного билингвизма на гибридный (человек — машина — социум). Это требует введения в классификацию билингвизма критерия «степени алгоритмической опосредованности речевого акта» (Lacker, 2023).

Пересмотр теоретических основ билингвизма требует синергетического подхода, объединяющего сопоставительно-типологическое языкознание, возрастную психолингвистику и социотехнические трансформации. Выделение ИИ-фактора как самостоятельной детерминанты развития языковой личности позволяет не только модернизировать классическую типологию, но и разработать адаптивные

образовательные траектории для детей-билингвов в условиях современной поликультурной среды.

Литература

Grosjean, F. (2010). *Bilingual: Life and Reality.* Harvard University Press.

Klein, W. (2021). *Second Language Acquisition in the Digital Context*. Mouton de Gruyter.

Lacker, M. (2023). *Generative Language Models and Cognitive Shift in Early Bilingualism*. Routledge.

Poplack, S. (2000). *Code-switching: Structural and Sociolinguistic Aspects. International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. Elsevier.

Собор, А.Б. (2020). *Экспериментально-фонетический и типологический анализ контактных языков в условиях билингвизма*. Мутарджим.

Собор, А.Б. (2024). *Искусственный интеллект и лингводидактические модели в преодолении интерференции разноструктурных языков*. Элм.

Вайнрайх, У. (1979). *Языковые контакты: Состояние и проблемы исследования*. Вища школа.

Выготский, Л.С. (1999). *Мышление и речь*. Лабиринт.

TİVİ ŞİVƏSİNDƏ İŞLƏNƏN FARS SÖZLƏRİ

Sərdar Zeynal

Açar sözlər: *dialekt, şivə, leksem, fars, Tivi şivəsi*
Keywords: *dialect, accent, lexeme, Persian, Tivi accent*

Dilimizdə öz işləkliyini itirib tarixin arxivinə qoşulan sözlər özləri ilə bərabər ifadə etdikləri anlayışı, məfhumu, tarixi də dəfn edib bizdən uzaqlaşırlar. Dilin ilbəil inkişaf etməsi, yeni sözlər qəbul edib müəyyən sözləri dilin alt qatına göndərməsi günün real hadisəsi kimi davam edib və bundan sonra da davam edəcəkdir. Bu araşdırmada Tivi şivəsində işlənən fars dilindən keçərək bu şivədə fəal şəkildə işlənən sözləri ayrı-ayrılıqda qruplaşdırıb izahını vermişik.

Abgərdən (isim) – Misdən, alüminiumdan və s.-dən düzəldilmiş uzun saplı çömçə: *Abgərdəni doldur, gülə tök.*; ***Abqora*** (isim) – Qora suyu, kal üzümün turş şirəsi: *Çaşır turşusu abqora ilə yeməli olur.*; ***Avaz*** (isim) – Səs, səda: *Aavazın yaxşı gəlir, oxuduğun Quran olsa* (Atalar sözü).

Bab (isim) – Tay, bərabər, bir-birinə uyğun, yaraşan: *Yar yarın babı gərək.*; ***Bafa*** (isim) – Orağın bir dəfəyə kəsdiyi ot (taxıl) dəstəsinə (bir əl tutumuna) deyilir. Azərbaycan dilində sinonimi yoxdur: *Şeh qaşmamış bafaları bağlamaq lazımdır.; Tuş gələ bilmədim bir qəlbi safa, /Ürəyi yumşala, gələ insafa. /Aylarım dərizdir, günlərim bafa, /Taqətim azalıb, qolumdan gedib. (S.Zeynal).*; ***Barxana*** (isim) – Hərfi mənada farsca "ev" (xana) "məhsulu" (bar) deməkdir, ev şeyləri, ev ləvazimatları,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, filologiya elmləri doktoru, professor, Bakı, Azərbaycan
e-mail: serdarzeynalov@adpu.edu.az

avadanlıq, dir-dirlik, başqa yerə aparılmaq üçün yığılıb bağlanmış şeylər, yük: Barxana açıldı karvansarayə; at, qatırı mehtər çəkdi tövləyə (Zakir); *Bir ürək sevgidir barım, barxanam, /Bilirəm dediyim yalan olmayıb. /O xına deyildir, daha bu xına, /Neynim ki, könlümü alan olmayıb (S.Zeynal);* ***Bazburtdu*** (sifət) – boylu-buxunlu, qəddi-qamətli: *Xəlil paşa belə bazburtdu oğlanları görüb mat qaldı*. (Koroğlu); ***Bədzat*** (bəzzat) (sifət) (bəzzat it) – Qorxulu, insanı qapan, sakit olmayan it: *Şahvələd müəllimin Bənək adında bəzzat bir iti vardı.*; ***Bəhrə*** (isim) – Keçmiş zamanlarda mülkədarların kəndlilərdən aldıqları natural vergi (məhsul): *Kəndlilər hər 7 dərz taxıldan bəyə 1 dərz bəhrə verərdilər*.

Cam (isim) – Vaxtı ilə misdən, indi isə müxtəlif metallardan hazırlanan piyalə: *Məktəbimizin şagirdləri evlərində lazımsız qalan köhnə mis camları məktəbin muzeyinə təhvil verdilər*; ***Cəng\cəh*** (isim) – Mis qabların işlədilməməsi nəticəsində üştünü örtən pas təbəqəsi, paxır, pas, mis qazanın pası (yaşıl rəngdə): *Mis qazan işlədilmədiyindən cəng atmışdı; Evdəki mis qazan cəh bağlayıb*. ***Cuvanəzən*** (cavanəzən) (sifət) – Qədd-qamət, boy-buxunlu, gözəl, cavan qadın, qız, yerini bilən xanım, ağır oturub batman gələn gözəl və s.: *Ay qız, yekə cuvanəzənsən, hələ də nə danışdığını bilmirsən. Mən səni ağıllı bir cuvanəzən sayırdım*. ***Çuvalduz*** (isim) – Çuval – "kisə" və duz\dus "tikmək" sözlərinin birləşməsindən düzəlib. Çuval tikmək üçün toxunan materialın ağzının qıraqlarını qatlamaq, yanlarını isə tikmək üçün lazım olan iti, ucu yastı və əyri, iri qıyıq: *O, cəviz yığılmış çuvalların ağzını bir anda çuvalduzla tikib atın belinə vurdu; İynəni özünə, çuvalduzu yoldaşına* (Atalar sözü); *Axşam namazından şam yeməyindən sonra*

əlində çuvalduz çarığını köşələyən Salman kişi ayaq səsi eşitdi (Mir Cəlal).

Dağlav (isim) – Dağlamaq, damğa vurmaq (dağ basmaq) üçün istifadə olunan alət. İmişli şivəsində dağlo formasında işlənir: *Bir pozulmaz yazıyam, /Tənha qu avazıyam, /Yazı olan pozuya, /Dağlav basmaq istədim.* (S.Zeynal). ***Dəhnə*** (isim) – 1. ana xətdən ayrılan arxın, şırranın və s.-nin başlanğıcı (dəhan - ağız sözü ilə qohumdur): *Suyu dəhnədən kəsiblər; Dəyirmanı yatırtdıqda suyu dəhnədən arxa buraxırlar* (S.S.Axundov); ***Dəng*** (isim) – Əsli dəng olub, "*qulağa düşən səs*" deməkdir: *"Beynimi dəng etmə" deyirik*. Dəng eləmək\etmək (feil) – (bəzən "başını" "baş-beynini", "qulağını" sözləri ilə) – çox və bərk danışmaqla, qışqırmaqla, səs-küy salmaqla kimisə bezdirmək, adamın başını-qulağını yormaq, baş, qulaq aparmaq. *Mənim qəlbim ənginliklər əngini, /Sorğu-sual çıxarıbdır dəngimi. /Ürəyimi üzən həsrət səngimir, /Çaşdırmısan iki gözüm dörd olub. (S.Zeynal);* ***Dərz*** (isim) – "Tikmə, bağlama" deməkdir. Keçmişdə taxılı oraqla biçir və dərz halında belini bağlayırdılar. Dərzi sözü ilə eyni kökə malikdir: *Tuş gələ bilmədim bir qəlbi safa, /Ürəyi yumşala, gələ insafa. /Aylarım dərzdir, günlərim bafa, /Taqətim azalıb, qolumdan gedib.* (S.Zeynal); ***Dəşdivan*** (dəştdivan) (isim) (farsca - dəşt, divan fars) – Bağ qarovulçusu: *Bizim bu yerlərdə bağ qarovulçusuna dəşdivan deyirlər*. Tarlaları, bağları, ümumiyyətlə, əmlakı qoruyan qoruqçu (çölü, səhranı, bağ-bağçanı qoruyan) *Əqli - huşum gedib bir /Leyliəşdə Məcnuni-şeyda tək düşmüşəm dəştə.* (Q.Zakir); ***Dilgir*** (sifət) – Usanmış, bezmiş, ürəyi sınıq, narazı, incik, dilxor, pərt, həddindən artıq danışıb bir şey başa salmaqdan yorulmaq: *Mən belə mövsümdə /Bahar axşamı dilgir, /Bir lövheyi eşq eylər idim qəlblərə təsir.* (Abbas Səhhət); ***Duda*** (isim) – Neft, qaz, odun yanmasından

sonra sobanın borularında əmələ gələn his: *Peç yaxşı yanmır, trubalarını söküb dudasını təmizləmək lazımdır*.

Gilabi (isim) – Keçmişdə paltar və baş yumaq üçün sabun əvəzinə işlədilən gil növü, sarı gilabi, göy gilabi: *Keçmişdə kənd və şəhərlərdə sabun çatışmayan zaman gilabi ilə paltar yuyur və çimirdilər. Çay qırağındakı yamaclardan paltar yumaq üçün gilabi deyilən palçıq çıxırdı*. (Ə.Əbbdülhəsən).

Həmxana (isim) – eyni evdə, eyni otaqda. Kiryənişin, başqasının evində, müvəqqəti olaraq aylıq pul ödəyib yaşayan adamlar. *Babamgil erməni qırğını başlayandan sonra qaçhaqaç düşəndə neçə il ardıcıl olaraq Əbrəqunuz kəndində qonşumuz Qiymət xalagilə həmxana qalmışdır*.

Xəkəndaz (isim) – Zibil, kül, torpaq və s. götürmək üçün qısa dəstəkli, belə oxşar, lakin kənarları və arxası qatlanmış ev əşyası: *O, xəkəndazla peçin külünü çıxarıb odun doldurdu*.; ***Xoşab*** (isim) – su və şəkərlə bişirilmiş meyvəli şərbət, kampot: *Fikirləşirlər ki, həmin pula bir küpə xoşab alsınlar ki, aparıb kənddə satsınlar (Molla Nəsrədddin lətifələri)*; ***Xudanəkərdən*** (feil) – Allah eləməsin, Allah göstərməsin, uzaq olsun və s. mənasında, qorxulu, zərərli bir şey, hadisə haqqında deyilir: *Dedim, gedim görüm, bəlkə, qız, xudanəkərdən, özünə bir xətər-zad yetirdi* (Ü.Hacıbəyov); *Neçə gündür deyirdim ki, ay kişi, nə olubdur ki, Səfər bəy axır zaman heç görünmür, xudanəkərdə, görəsən bir xətər üz verməyib ki?* (B.Talıblı).

İsgənə (isim) – Qovurma qovurarkən yağlı ətin yarıbişmiş vaxtı bozpörtündən (tam bişməmişindən) süzülmüş və yemək üçün götürülmüş ət suyu. *Qovurma, kabab, işgənə, cızdaq iyi küçəni. Meydanı, meşəni bürüyürdü.* (Mir Cəlal).

Karkün (sifət) – işçi, işlək, işləyən, işgüzar, işbacaran, hər işdən baş çıxaran: *Fərmanın qəsdi özünün karkün olmasını həm əmisinə, həm də Gövhərtaca göstərmək idi* (Ə.Haqverdiyev); *Babakişi çox karkün adam idi.* (S.Rəhimov); ***Kilim*** (isim) – yun, yaxud pambıq sapdan toxunan zolaqlı xovsuz palaz növü: *Qadınlar kimisi yun darayır, ip əyirir, kimisi də xana qurub kilim toxuyurdu*. (A.Şaiq); ***Kirdar*** (isim) – İş, əməl, güc, qüvvət, hərəkət: *Ey Vidadi gərdişi-dövrani kəcrəftarə bax, /Rüzigarə qıl tamaşa, karə bax, kirdarə bax (M.P.Vaqif)*; *Xandostu, amandı, qoyma gəldi, /Kirdarı yamandı, qoyma gəldi. (M.Ə.Sabir);* ***Kirdardan düşmək*** – artıq heç bir işə yaramamaq, yararsız hala gəlmək: *Demək, mən lazım ola bilərəm, ...mən hələ kirdardan düşməmişəm* (Mir Cəlal); ***Kirdarı gəlməmək*** – hövsələsi çatmamaq, səbri gəlməmək, həvəsi olmamaq: *Mehriban bir istədi ki, Şərifənin gördüyü işi onun əlindən alıb görsün. Nədənsə buna da kirdarı gəlmədi* (S.Hüseyn).

Qaltaq (isim) – Yəhərin ağacdan olan, öndən və arxadan eninə əyri dəmirlərlə bir-birinə bənd edilmiş hissəsi, arabaya qoşulan qoşqu aləti: *Əşrəf qaltağı təkaltının üstünə qoyub tapqırı çəkdi*.

Ovduq\Avdıx (isim) – Qatığa, yaxud cortana su qataraq duru şəklə saldıqdan sonra, yaxud ayranın içərisinə soğan, göyərti, xiyar və quru çörək doğrayaraq (duz qatılmaqla) hazırlanan içki və ya yemək.

Paya (isim) – Dirək, ağac – bir şeyi saxlamaq üçün tir, dayaq, sütun, dirək. 1. Sınmış şalbanın altına paya vurmaq. *Bəziləri paya kəsib hazırlayır, çayın içinə salınmış iri daşların dalına sancıb şəl basır* (Ə.Vəliyev). 2. Çəpər çəkmək üçün istifadə olunan ağac: *Mərdan kişi meşədən paya kəsib gətirərək çəpərin uçub dağılmış yerlərini çəpərləyirdi* (Laçın); ***Peydərpey*** (zərf)

– Dalbadal, bir-birinin ardınca, arasıkəsilmədən: *Sən dayanma, elə peydərpey təkrar elə; Oturanların hamısı peydərpey otdan söz salır, qışı necə başa vuracaqları haqqında danışırdılar*; ***Pərgar*** (isim) – Qayda, səliqə, nizam, bir şeyin saz vəziyyəti. *Evimizə ozan gəlibdir, /Pərgar pozan gəlibdir, /Gündüz olan işləri, /Gecə yozan gəlibdir*. (Bayatı); *Övladları ermənilərlə döyüşdə həlak olandan sonra onların elə bil tamamilə pərgarı pozulmuşdu*.

Rişə (isim) – kök (bitkidə, ağacda). *Yazın bir ayında xoş keçir illər, /Zoğ edib rişədən baş verir güllər. (Aşıq Ələsgər).* Rişə atmaq (salmaq) – kök atmaq, rişələnmək: *Əcəlsə qoymadı versin bir səmər*. (A.Şaiq).

Sərgərdan (sifət-zərf) – yersiz-yurdsuz, sərsəri, avara, sərgərdan adam ata-ana nazı ilə böyümüş. *Budaq indi çox şeyə tamarzı qalırdı. O, avara, səfil və sərgərdan həyat sürürdü*. (Ə.Vəliyev); *Sən mənə bağlısan, mən sənə bağlı, /Sinəmiz min sözlü. Sirli-soraqlı, /Sərgərdan ruhumun qaralı-ağlı /Günlərlə çağlayan söz dünyası var. (S.Zeynal)*; Başını itirmiş, çıxış yolu tapa bilməyən: *Yazıq ələsgərəm sərgərdan canım, /Qurban sizin kimi dosta gözəllər. (Aşıq Ələsgər);* Sərgərdan gəzmək (dolaşmaq) – veyillənmək, işsiz-gücsüz, bekar gəzmək, avaralanmaq*: Ey soran halımı mənim, mən bir dili-sərpayəyəm /Eşq səhrasında sərgərdan gəzən avarəyəm. (M.V.Vidadi);* Sərgərdan qalmaq- əli hər şeydən çıxmaq, yersiz, yurdsuz qalmaq, işindən, yurdundan ayrı düşmək: *Başı tülək deyilsən, çolpa balasan, /Sərgərdan qalarsan, tora düşərsən. (Aşıq Ələsgər);* ***Sərnic*** (isim) – Misdən, saxsıdan və s.-dən qayrılmış ağzıgen bir və ya iki dəstəli qab: *Sərnic dolu süd. Sərnici yağla doldurmaq böyüklərin mis güyüm, cürdək, vedrə, sərnic götürmüşdü* (Ə.Vəliyev); *Xalisə arvad ağ, mis sərnici dizləri arasında tutaraq inək sağır.* (İ.Əfəndiyev); ***Sitəm*** (isim) –

Klassik ədəbiyyatda işlənən söz, ifadə; zülm, əziyyət, cəfa: *Lənət olsun o günlərə, o dəmə! /Yazıq canım necə dözsün sitəmə. (Aşıq Qərib). Çərxin sitəmindən, dövrün zülmündən, /Tökülər dəmbədəm yaşım ağlaram.* (Q.Zakir); *Sitəm etmək - Zülm etmək əziyyət vermək. Cəfa vermək /Ey agalar, necə sitəm etdilər, Vaqifin canını çox incitdilər.* (M.P.Vaqif); ***Şəbçərək\Şəbşərək*** (isim) – Quru meyvə. Şam yeməyindən sonra süfrəyə gətirilən çərəz. Güman ki, söz şəb və çərəz sözlərinin birləşməsindən yaranıb: *Nənəm gecə durub öz evimizə getməmişdən əvvəl şəbşərək gətirər və şəbşərəkdən həm yeyər, həm də cibimizə doldurardıq*;
Şəvə (isim) – Əqiq (qiymətli daş): *Onun boynundan asılan mıncıq düzümünün ortasında qara bir şəvə vardı*; ***Şərməndə*** (sifət) – Utanan, utancaq, utancaq bir iş görən, xəcalətli: *Şan-şöhrət tələdir var olan kəsə, Yerində olmasa vaxtı, vədəsi, Özündən qaynayıb düşəcək səsə, Ortaya çıxacaq yüz şərməndəsi.* (S.Zeynal); ***Şümşad*** (isim) – Parlaq, yonulmuş, cilalanmış, parıldayan, nöqsansız. *Könül mayıl olub siyah telinə, /Nazik barmağına , şümşad əlinə. (Aşıq Ələsgər);* Bir müddət keçdikdən sonra qız şümşad əlini yaxasına uzadıb saata baxdı və yerindən tez durub getdi (N.Nərimanov).

Taxca (isim) – Əşya qoymaq üçün divarda qoyulmuş oyuq, səki, yer: *Həmid kişinin köhnə evlərinin hər divarında beş-altı taxca qoyulmuşdu; Taxcalara düzülmüş samovar, qazan, stəkan, nəlbəkiyə baxanda keçmişi xatırladırdı; Mətbəxin divarında xırda taxçalar olardı* (M.Sarabski); ***Taraz*** (sifət) – 1. düz, dümdüz, bərabər, eyni bərabərlikdə, eyni vəziyyətdə: *Boş tərəzinin gözləri bir-birinə taraz gəlmədi*; *Kosa daş götürdü, pərsəng atdı, qıraqları çürümüş çanaqları birtəhər düzəlişdirdi* (S.Rəhimov); Taraz olmaq – bərabər olmaq, bərabərləşmək: *O gün ki fəsli -yar olur, /Gecə-gündüz taraz olur.* (A.Səhhət); ***Teşt*** (isim) – İçində xəmir yoğurmaq üçün iri mis qab: *Teşt altında*

dələmə /Qaşın bənzər qələmə. /Mən səni gizli sevdim /Niyə dedin aləmə. (Bayatı); ***Tiyə*** (isim) – qılınc, bıçaq və s. kəsici alətin kəsən (iti) tərəfi, ağzı: *O, əlini bıçağın tiyəsinə çəkib itiliyini yoxlamaq istədi; O, paslı tiyəni neftə salıb pasını təmizlədi.* Mənşəcə tiyə (tiyə bıçaq – sapsız baçaq, tiyə qılınc – sapsız qılınc) sifətindən düzəlib. Hazırda Azərbaycan ədəbi dilində və şivələrdə həm ad, həm də əlamət bildirən söz kimi işlənir. 1.*Göz dağıdır at qovduğu o dağlar, /Gəzdirdiyi əl ağacı tiyəsi, /Nola bir də geri dönə o çağlar/ At kişnəyə, yəhər üstə yiyəsi.* (S.Zeynal). 2.*Soyuqdan ölürəm əynim tiyədi. Arxalığımın altınnan heş zad yoxdu* (Laçın). *Əynimdə bir tiyə pencəx var* (Qarakilsə); ***Turşəng*** (isim) – Azərbaycan dilində quzuqulağı. Turş dadan, uzunsov yarpaqları, bəzilərində dairəvi yarpaqları, gövdəsi bəzilərində yaşıl, bəzilərində qırmızı boğmalı olan turş çöl, yaxud ev bitkisi: *Xitəb (kətə) yapanda xoşagələn və dadlı olsun deyə, onun göyərtisinin içinə turşəng də doğrayırdılar*.

АКАДЕМИЧЕСКОЕ ПИСЬМО КАК ИНСТРУМЕНТ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА

Севиндж Садыхова

Ключевые слова: *академическое письмо, этика, анализ идеи, форма мыслительной деятельности*
Açar sözlər: *akademik yazı, etika, tənqidi təfəkkür, ideyanın təhlili, idrak fəaliyyəti forması*
Keywords: *academic writing, critical thinking, analysis of an idea, form of cognitive activity*

Курс «Академическое письмо и этика» носит практический характер. В широком смысле он способствует проведению исследований в различных научных областях. Академическое письмо, применимое ко всем дисциплинам, позволяет обосновать актуальность темы исследования, а также четко и последовательно сформулировать его цели и задачи; оно в значительной мере определяет направление и структуру исследования, через свои специфические жанры (виды) влияет на выбор конкретных методов исследования, а также, обеспечивая синтез и фиксацию полученных научных знаний, доносит результаты работы до научного сообщества и будущих исследователей.

Кроме того, прикладное академическое письмо предполагает критический подход к информации, собранной из различных источников в ходе исследования,

Азербайджанский Государственный Педагогический Университет, доктор философии по филологии, доцент, Баку, Азербайджан
e-mail: sevincsadigova@gmail.com

— таких как монографии, учебники, научные статьи, средства массовой информации и интернет-ресурсы. Благодаря этим функциям прикладное академическое письмо служит важнейшим инструментом как в исследовательском процессе, так и в процессе обучения в целом. Концепция академического письма как ключевого инструмента обучения также находит отражение в определении предмета, представленном в первом модуле курса «Академическое письмо и этика».

В последнее время взгляды на развитие навыков академического письма претерпевают изменения. В этой связи, как отмечает американский исследователь М. С. Макнили, специализирующийся на теоретических аспектах академического письма, ранее эксперты полагали, что высокий уровень владения академическим письмом — это врожденный дар. Сегодня же особая роль в формировании этих навыков отводится процессу обучения.

Сведение способности к академическому письму исключительно к наличию таланта зачастую приводит к недооценке вклада преподавателей в развитие данного умения. Безусловно, генетически обусловленный талант играет важную роль в развитии писательских способностей. Об этом свидетельствует тот факт, что большинство писателей и поэтов происходят из семей литераторов. Однако следует отметить, что умение писать тексты академического характера — это в значительной степени навык, приобретаемый в процессе обучения и подготовки, поэтому его развитие не происходит спонтанно. Это результат целенаправленного процесса обучения и усилий преподавателей и инструкторов.

Развитие навыков академического письма требует времени и усилий, однако, будучи освоенным, оно становится важнейшим инструментом учебного процесса. Мы не только учимся писать в академическом стиле, но и используем академическое письмо для самого процесса обучения, применяя его как средство познания. Иными словами, академическое письмо — изначально результат когнитивного процесса — превращается в один из ключевых инструментов этого процесса. В ходе такой трансформации академическое письмо переходит из разряда пассивных явлений в разряд активных.

Крайне важно применять эту активную функцию академического письма — а именно его роль как инструмента в учебном процессе — во всех областях знаний, поскольку, в отличие от точных наук, возможности эмпирического или экспериментального доказательства положений в общественных науках весьма ограничены.

Включение академического письма в учебную программу не только благотворно сказывается на изучении различных дисциплин, но и способствует более глубокому пониманию студентами природы и особенностей жанров академического письма, тем самым совершенствуя их навыки в этой области. Иными словами, интеграция академического письма в изучение конкретной дисциплины способствует как развитию учебного процесса, так и совершенствованию навыков академического письма у студентов.

Еще один важный аспект внедрения академического письма в преподавание технических дисциплин — превращающий его тем самым в неотъемлемый

инструмент учебного процесса — заключается в том, что такая практика выступает ключевым фактором перехода от парадигмы преподавания к парадигме обучения. Прежде чем оценить переход от парадигмы преподавания к парадигме обучения, произошедший в системе высшего образования США в 1990-х годах, американские исследователи Роберт Барр и Джон Тагг характеризуют каждую из этих парадигм. Авторы выделяют следующие отличительные черты парадигм преподавания и обучения.

Каждая парадигмальная система обладает девятью характеристиками. Роберт Барр и Джон Тагг рассматривают переход от парадигмы преподавания к парадигме обучения как объективный и позитивный процесс. По их мнению, парадигма обучения обладает рядом преимуществ по сравнению с парадигмой преподавания. Как следует из упомянутых выше характеристик этих систем, парадигма обучения превосходит парадигму преподавания по эффективности и результативности; это достигается за счет активного вовлечения студентов в образовательный процесс, что стимулирует их к учебе, стремлению к получению знаний и выдвижению новых идей.

Парадигма обучения: - Знание существует вне обучающегося; - Преподаватель передает знания обучающемуся; - Преподаватель стремится повысить качество преподавания; - Цель образования — проведение обучения; - Суть обучения заключается в усвоении и сохранении полученных знаний; - Преподаватель находится в центре учебного процесса и управляет им; - Учебный процесс носит конкурентный и индивидуальный характер; - Если студент не усваивает материал, причина

кроется в самом студенте; - Оценка студентов проверяет степень усвоения преподаваемого материала.

Парадигма обучения: - Знание существует внутри каждого обучающегося и формируется на основе его индивидуального опыта; - Преподаватель помогает обучающемуся в приобретении знаний; - Преподаватель стремится повысить качество учебного процесса; - Образование призвано способствовать процессу обучения; - Обучение предполагает приобретение навыков, применимых в различных ситуациях; - Обучающийся находится в центре учебного процесса и управляет им; - Учебный процесс строится на сотрудничестве и взаимной поддержке; - Если учащийся не усваивает материал, причина кроется в методах преподавания; - Оценка знаний учащегося направлена на проверку умения применять полученные знания на практике.

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ SÜNİ İNTELLEKT TEXNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ

Sevinc Hüseynova

Açar sözlər: *süni intellekt, xarici dil tədrisi, tələbəyönümlü təlim, fərdiləşdirilmiş təhsil, innovativ metodika, kommunikativ yanaşma*
Keywords: *artificial intelligence, foreign language teaching, student-centered learning, personalized education, innovative methodology, communicative approach*

Tədqiqatda müasir ali təhsil müəssisələrində xarici dil tədrisi prosesində süni intellekt (Sİ) alətlərinin rolu və effektivliyi təhlil edilir. Tədqiqatın əsas məqsədi Sİ texnologiyalarının tələbəyönümlü təlim mühitinin formalaşdırılmasına, fərdiləşdirilmiş dil öyrənmə trayektoriyasının qurulmasına və tələbələrin dil bacarıqlarının inkişafına təsirini qiymətləndirməkdir. Tədqiqatda kommunikativ dil tədrisi (CLT) və məzmun yönümlü təlim (CBI) çərçivəsində generativ Sİ modellərinin (Generative AI) dərslərə inteqrasiyası, imkanları nəzərdən keçirilir. Bu texnologiyaların dil öyrənmədə motivasiyanı artırdığı, lakin eyni zamanda akademik dürüstlük və kritik təfəkkürün inkişafı baxımından müəyyən çağırışlar yaratdığı vurğulanır (Məmmədov və Quliyeva, 2023, s. 20; Hüseynova, 2020).

Son illərdə rəqəmsal texnologiyaların və süni intellekt alətlərinin sürətli inkişafı təhsil sistemində, xüsusən də xarici

Azərbaycan Dillər Universiteti, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Bakı, Azərbaycan
e-mail: s.huseynova@adu.edu.az

dilin tədrisi (TEFL/TESOL) sahəsində dərin keyfiyyət dəyişikliklərinə yol açmışdır. Mütərəqqi ali təhsil konsepsiyalarında ənənəvi müəllimyönümlü təlim modelindən tələbələrin fəal iştirakını təmin edən tələbəyönümlü təlimə keçid əsas strateji xətt kimi qəbul edilir (Brown, 2014, s. 25; Holmes et all, 2019). Bu kontekstdə süni intellekt (Sİ) texnologiyaları təlim prosesinin fərdiləşdirilməsi, tələbələrin müstəqil öyrənmə muxtariyyətinin (learner autonomy) gücləndirilməsi və motivasiyanın yüksəldilməsi üçün geniş imkanlar yaradır (Həmzəyeva, 2022, s. 46; Veysova, 2021).

Xarici dilin tədrisində süni intellekt alətlərinin istifadəsi tələbələrin dil mənimsəmə dinamikasına müsbət təsir göstərir. Tədqiqat göstərir ki, Sİ modellərinin dərslərə inteqrasiyası aşağıdakı əsas istiqamətlərdə mühüm üstünlüklər təmin edir (Richards & Rodgers, 2014, s. 88):

Fərdiləşdirilmiş Təlim Trayektoriyası: Sİ platformaları hər bir tələbənin mənimsəmə sürətini, dil səviyyəsini və zəif cəhətlərini analiz edərək onlara adaptiv tapşırıqlar və fərdi tədris materialları təqdim edir (Aliyev, 2021, s. 54; Russell & Norvig, 2020, s. 102).

Kommunikativ Bacarıqların İnkişafı: İnteraktiv chatbotlar və generativ dil modelləri tələbələrə stressə düşmədən, sərbəst mühitdə xarici dildə dialoq qurmaq, nitq və yazı vərdişlərini təcrübədən keçirmək imkanı yaradır (Holmes et al., 2019, s. 45).

Operativ Əks-Əlaqə (Feedback): Tələbələr yazılı tapşırıqlarda qrammatik, leksik və üslub xətalarını anında görmək, Sİ-dən tövsiyə olunan alternativ ifadə strukturlarını öyrənmək imkanına malikdirlər (Zawacki-Richter et al., 2019, s. 12).

Geniş imkanlara baxmayaraq, Sİ alətlərinin tədrisə kortəbii inteqrasiyası müəyyən pedaqoji və etik problemlərə də yol açа bilər (Rüstəmov, 2022, s. 32; Selwyn, 2019, s. 78). Əsas çağırışlara akademik dürüstlük prinsiplərinin pozulması, tələbələrin müstəqil təfəkkür və analitik düşüncə bacarıqlarının zəifləmə riski, habelə müəllimlərin rəqəmsal kompetensiyalarının yetərsizliyi daxildir. Bu səbəbdən Sİ alətləri müəllimi əvəzləyən deyil, onun metodiki fəaliyyətini dəstəkləyən tamamlayıcı alət kimi qəbul edilməlidir.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, süni intellekt texnologiyaları xarici dilin tədrisində innovativ yanaşmaların tətbiqinə güclü təkan verir. Tələbəyönümlü təlim modelində Sİ-dən düzgün və balanslaşdırılmış istifadə təhsilin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırır və tələbələrin gələcək peşəkar kompetensiyalarının formalaşmasına xidmət edir.

Ədəbiyyat

Aliyev, R. (2021). *Təhsildə rəqəmsal texnologiyalar və süni intellektin tətbiqi məsələləri*. Elm və Təhsil.

Brown, H.D. (2014). *Principles of language learning and teaching* (6th ed., pp. 12–45). Pearson Education.

Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2019). *Artificial intelligence in education: Promises and implications for teaching and learning* (pp. 35–60). Center for Curriculum Redesign.

Həmzəyeva, Q. (2022). Ali məktəblərdə xarici dilin tədrisində student-centered (tələbəyönümlü) yanaşmanın rolu. *Azərbaycan Məktəbi*, *2*, 45–52.

Hüseynova, S. (2020). *Xarici dil tədrisində modern metodik yanaşmalar* Mütərcim.

Məmmədov, E., Quliyeva, N. (2023). Xarici dilin tədrisində kommunikativ metodika və yeni texnologiyalar. *Təhsildə İnnovativ Texnologiyalar*, *4*, 18–26.

Rüstəmov, A. (2022). Rəqəmsal təhsil mühitində akademik dürüstlük və etik problemlər. *Ali Təhsil və Cəmiyyət*, *3*(1), 30–38.

Richards, J.C., & Rodgers, T.S. (2014). *Approaches and methods in language teaching* (3rd ed., pp. 75–110). Cambridge University Press.

Russell, S., & Norvig, P. (2020). *Artificial intelligence: A modern approach* (4th ed., pp. 90–125). Pearson.

Selwyn, N. (2019). *Should robots replace teachers? AI and the future of education* (pp. 65–92). Polity Press.

Veysova, S. (2021). Xarici dil təlimində tələbə muxtariyyətinin (learner autonomy) formalaşdırılması yolları. *Pedagoji Universitetin Xəbərləri*, *69*(3), 112–120.

Zawacki-Richter, O., Marín, V. I., Bond, M., & Gouverneur, F. (2019). Systematic review of research on artificial intelligence applications in higher education. *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, *16*(1), 1–27.

АКАДЕМИЧЕСКОЕ ПИСЬМО И КРИТИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ

Ирада Каримова

Ключевые слова: *академическое письмо, критическое мышление, анализ идеи, форма мыслительной деятельности*
Açar sözlər: *akademik yazı, tənqidi təfəkkür, ideyanın təhlili, idrak fəaliyyəti forması*
Keywords: *academic writing, critical thinking, analysis of an idea, form of cognitive activity*

Навыки академического письма, сформированные по завершении процесса обучения, оказывают на этот процесс обратное воздействие, выступая в нем важнейшим инструментом. Одним из аспектов влияния академического письма на учебный процесс является его воздействие на критическое мышление студентов, благодаря чему оно становится значимым фактором развития у них навыков критического мышления.

Для определения взаимосвязи между академическим письмом и критическим мышлением прежде всего необходимо прояснить природу критического мышления. Проведены обширные исследования и написано множество работ, посвященных критическому мышлению. Следует сразу отметить, что авторы, изучающие этот предмет, характеризуют его как сложное явление и анализируют с различных точек зрения.

Азербайджанский Государственный Педагогический Университет, доктор философии по филологии, доцент, Баку, Азербайджан
irade.kerimova.80@gmail.com

В своем определении критического мышления Ричард Пол выделяет две ключевые характеристики. 1. Критическое мышление — это не обычное мышление; это форма мыслительной деятельности, побуждающая человека к самосовершенствованию;

2. Это самосовершенствование достигается благодаря использованию определенных стандартов для оценки собственного мышления. По мнению Пола, способность мыслить правильно предполагает регулирование и направление мыслительных процессов с помощью интеллектуальных стандартов.

Он связывает критическое мышление с такими фундаментальными человеческими качествами и навыками, как решение проблем, творческое мышление и совместное обучение. Ричард Пол полагает, что эти характеристики создают необходимые условия для развития критического мышления. По его мнению, наличие проблемы служит предпосылкой для применения критического мышления, которое, в свою очередь, играет ключевую роль в решении этой проблемы.

Характеризуя сущность критического мышления, К. Голд, Д. Холман и Р. Торп рассматривают анализ аргументации как его важнейший аспект. Эти авторы описывают критическое мышление — и особенно тесно связанный с ним критический дискурс — как ключевой показатель личной свободы. По их мнению, критическое мышление включает четыре основных элемента: критику риторики (науки об ораторском искусстве, умения убеждать людей с помощью речи и теории аргументации), критику традиций, критику авторитетов и критику знаний. Они утверждают,

что анализ аргументации на примере конкретного события оказывает положительное влияние на критическое мышление, в частности на два его важнейших элемента: критику авторитетов и критику знаний.

Б. Торфф и Э. Уорбертон отмечают роль критического мышления в успеваемости учащихся средней школы и подчеркивают необходимость широкого использования учителями заданий, способствующих развитию критического мышления, в ходе уроков. В начале статьи авторы указывают на отсутствие единого мнения среди педагогов относительно того, когда именно следует применять такие задания. Опираясь на результаты пяти опросов, проведенных в ряде средних школ, они представляют взгляды учителей на учебную деятельность, стимулирующую критическое мышление. Авторы приходят к выводу, что дебаты — как вид деятельности, способствующий развитию критического мышления, — являются эффективным методом обучения, особенно для учащихся с высокой успеваемостью.

В своей статье 2008 года «Срединный путь: восприятие критической аргументации студентами магистратуры из Восточной Азии в британских университетах» британская исследовательница Кэти Дуркин отмечает существование двух концепций критического мышления в научной литературе по общественным наукам. Фундаментальное различие между ними заключается в том, учитывают ли они разнообразие культурных подходов к критическому мышлению. Первая концепция представляет критическое мышление как универсальную способность, присущую всем людям, — то есть отрицает влияние культурного разнообразия на этот процесс. Согласно второй концепции,

критическое мышление зависит от культурного разнообразия наций.

Придерживаясь этого подхода, автор выявляет особенности западного и восточноазиатского стилей критического мышления в ходе исследования, проведенного среди студентов британских университетов — как местных, так и приехавших из стран Восточной Азии (Китая, Тайваня, Кореи, Таиланда, Индонезии и Японии). Автор отмечает существенные различия между этими подходами.

Западный подход (который автор называет «полемическим» или «состязательным») характеризуется тем, что участники дискуссии перебивают оппонента, открыто указывают на его ошибки и активно отстаивают собственные аргументы.

Восточноазиатский подход к критическому мышлению — который автор называет «примирительным диалогом» — предполагает отказ от конфронтации с оппонентом в ходе спора и терпеливое выслушивание его аргументов. По мнению Деркин, как западный, так и восточноазиатский подходы к критическому мышлению имеют свои сильные и слабые стороны, если рассматривать их с учетом культурного разнообразия. Деркин предлагает новый подход, получивший название «Срединный путь»; он позволяет сохранить сильные стороны обоих подходов, отсекая при этом их недостатки. Разрешая противоречия между западной и восточноазиатской моделями, «Срединный путь» помогает студентам из Восточной Азии, обучающимся в британских университетах, сохранять свой традиционный образ мышления и

одновременно адаптироваться к западной культурной среде.

Среди определений критического мышления, встречающихся в литературе, формулировка Уильяма Грэма Самнера точно отражает его суть. По мнению Самнера, критическое мышление представляет собой анализ идеи с целью выяснения того, соответствует ли она истине. Он утверждает, что критическое мышление способствует обретению подлинного знания, освобождая людей от суеверий и заблуждений. Опираясь на определение Самнера, можно сказать, что критическое мышление предполагает проверку истинности идей в той или иной области; результатом этого процесса проверки становится обретение истинного знания.

MÜASİR TƏLİM PARADİQMALARI VƏ ONLARIN TƏDRİS PROSESİNDƏ TƏTBİQİ MEXANİZMLƏRİ: NƏZƏRİYYƏDƏN PRAKTİKAYA

Pəri Paşayeva

Açar sözlər: *müasir təlim paradiqmaları, konstruktivizm, aktiv öyrənmə, pedaqoji texnologiyalar, tətbiq mexanizmləri*
Keywords: *modern learning paradigms, constructivism, active learning, pedagogical technologies, implementation mechanisms*

Təhsil sistemi cəmiyyətin sosial-iqtisadi, elmi-texniki və mədəni inkişaf dinamikasına uyğun olaraq daimi təkamül prosesindədir. Qloballaşma və rəqəmsal transformasiya dövründə ənənəvi, yəni məlumatın müəllim tərəfindən passiv şəkildə şagirdə ötürülməsinə əsaslanan təlim modelləri artıq cəmiyyətin və əmək bazarının tələblərini tam ödəyə bilmir. Bu baxımdan, təhsil alanların yalnız hazır biliklərə yiyələnməsi deyil, həmin bilikləri müstəqil şəkildə əldə etməsi, tənqidi təhlil etməsi və həyati situasiyalarda yaradıcı şəkildə tətbiq etməsi zərurəti yaranmışdır. Məhz bu ehtiyac müasir təlim nəzəriyyələrinin nəzəri əsaslarının yenidən nəzərdən keçirilməsini və onların tədris prosesinə inteqrasiyasını aktual elmi-pedaqoji problemə çevirir.

Tezisin aktuallığı bilavasitə nəzəriyyə ilə praktika arasındakı körpünün möhkəmləndirilməsi, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və öyrənmə mühitinin müasir çağırışlara

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Bakı, Azərbaycan
e-mail: p.semsizade@mail.ru

uyğunlaşdırılması zərurəti ilə şərtlənir. Tədqiqatın əsas məqsədi müasir təlim nəzəriyyələrinin konseptual xüsusiyyətlərini təhlil etmək, onların tədris prosesində tətbiqi mexanizmlərini müəyyənləşdirmək və təhsilin effektivliyinə təsirini elmi cəhətdən əsaslandırmaqdır.

Pedaqoji elm tarixi göstərir ki, təlim prosesinin təşkili müxtəlif dövrlərdə müxtəlif fəlsəfi və psixoloji cərəyanların təsiri altında formalaşmışdır. Uzun müddət təhsil sistemində davranışçı yanaşma üstünlük təşkil etmişdir. Bu yanaşmada öyrənmə stimulyator-reaksiya mexanizmi üzərində qurulur, şagird isə passiv stimulus qəbuledicisi kimi qiymətləndirilirdi. Lakin elmi-texniki tərəqqi və psixologiya elmində baş verən köklü dəyişikliklər sübut etdi ki, insan şüuru sadəcə xarici təsirlərə cavab verən mexanizm deyil, məlumatı fəal şəkildə emal edən, strukturlaşdıran və mənimsəyən mürəkkəb sistemdir. Bu zəmində XX əsrin ikinci yarısından etibarən təhsil paradiqması biliyin ötürülməsindən onun subyekt tərəfindən fəal qurulmasına yönəlmişdir (Əhmədov, 2018, s. 45).

Müasir pedaqogika və psixologiyada təlim prosesini izah edən bir neçə aparıcı nəzəriyyə mövcuddur. Bunların içərisində konstruktivizm xüsusi yer tutur. Konstruktivist nəzəriyyəyə görə, bilik xaricdən hazır şəkildə verilmir, əksinə, öyrənənin şəxsi təcrübəsi və sosial qarşılıqlı əlaqələri əsasında daxildən qurulur. Jan Piaje idraki inkişafın mərhələlərini təhlil edərək uşaqların ətraf mühitlə fəal qarşılıqlı əlaqə vasitəsilə sxemlər yaratdığını göstərmişdir (Piaget, 1952, s. 78). Lev Vıqotski isə sosial-mədəni nəzəriyyəsində öyrənmənin sosial xarakterini önə çəkərək "Yaxın inkişaf zonası" anlayışını elmə gətirmişdir. Vıqotskinin fikrincə, təlim inkişafdan öndə getməli və

əməkdaşlıq mühitində həyata keçirilməlidir (Vygotsky, 1978, s. 112).

Bundan əlavə, Devid Kolbun təcrübi öyrənmə nəzəriyyəsi təhsilin praktiki fəaliyyətə əsaslanmasının vacibliyini vurğulayır. Kolb modelinə görə, təcrübə, refleksiya, mücərrəd konseptuallaşdırma və fəal sınaq mərhələləri bir-biri ilə dialektik əlaqədə olmalıdır (Kolb, 1984, s. 3). Rəqəmsal əsrin tələblərinə cavab olaraq formalaşan bağlantıçılıq (konnektivizm) nəzəriyyəsi isə Corc Simens tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bu nəzəriyyə öyrənmənin artıq fərdin daxili sərhədləri ilə məhdudlaşmadığını, informasiya şəbəkələri, qovşaqlar və rəqəmsal resurslar vasitəsilə baş verdiyini əsaslandırır (Siemens, 2005, s. 8).

Nəzəriyyələrin praktiki müstəviyə keçirilməsi müvafiq metodologiya və texnologiyaların tətbiqini tələb edir. Müasir təhsil müəssisələrində bu istiqamətdə aşağıdakı əsas mexanizmlərdən istifadə olunur: 1. Aktiv öyrənmə üsulları: Şagirdlərin dərsin subyektinə çevrilməsini təmin edən müzakirələr, rollu oyunlar, beyin həmləsi və qrup işləri idraki fəallığı artırır. 2. Problemə əsaslandırılmış öyrənmə: Real həyat problemlərinin həlli vasitəsilə şagirdlərdə tənqidi təfəkkürün və analitik bacarıqların formalaşdırılması. 3. Layihə əsaslı təlim: Fərdlərin və ya qrupların müəyyən bir məhsul, tədqiqat və ya həll yolu ortaya qoymaq üçün uzunmüddətli fəaliyyətini əhatə edən tətbiqi yanaşma. 4. STEM/STEAM inteqrasiyası: Elm, texnologiya, mühəndislik, incəsənət
və riyaziyyat fənlərinin vəhdətində qurulan tədris modeli olub, praktiki bacarıqların inkişafına xidmət edir.

Tətbiq prosesində əsas məqsəd təhsilalanların passiv dinləyici rolundan çıxaraq tədqiqatçı, yaradıcı və problem həlledici

mövqeyə keçməsini təmin etməkdir. Müasir təlim nəzəriyyələrinin tətbiqi bir sıra obyektiv və subyektiv çətinliklərlə üzləşir. Birincisi, pedaqoji kadrların hazırlıq səviyyəsi hər zaman yeni paradiqmaların tələblərinə cavab vermir. Bir çox hallarda müəllimlər ənənəvi izahat-illüstrativ metodlara üstünlük verirlər. İkincisi, maddi-texniki bazanın məhdudiyyəti və rəqəmsal resurslara çıxışın qeyri-bərabərliyi tətbiq imkanlarını məhdudlaşdırır. Üçüncüsü, ənənəvi qiymətləndirmə mexanizmləri (əzbərçiliyə əsaslanan testlər və qiymətlər) kompetensiyaya əsaslanan nəzəriyyələrin tətbiqi ilə ziddiyyət təşkil edir. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün müəllimlərin ixtisasartırma kurslarının məzmununun yenilənməsi, formativ qiymətləndirmə üsullarının genişlən-dirilməsi və təhsil mühitinin müasir texnologiyalarla təchiz edilməsi zəruridir.

Aparılan elmi-pedaqoji təhlil göstərir ki, müasir təlim nəzəriyyələri təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində və cəmiyyətin tələblərinə cavab verən kadrların hazırlanmasında fundamental əhəmiyyət daşıyır. Konstruktivizm, koqnitivizm və konnektivizm kimi nəzəriyyələrin tədris prosesinə adekvat inteqrasiyası şagirdlərin təkcə bilik qazanmasını deyil, həm də XXI əsr bacarıqlarına – tənqidi düşüncə, yaradıcılıq, əməkdaşlıq və ünsiyyət qabiliyyətlərinə yiyələnməsini təmin edir. Təlimin effektivliyi nəzəriyyənin düzgün seçilməsindən, müəllimin fasilitatorluq bacarıqlarından və tətbiq mexanizmlərinin düzgün qurulmasından birbaşa asılıdır. Nəticə etibarilə, müasir təlim nəzəriyyələrinin tətbiqi təhsil sisteminin davamlı inkişafının və modernləşməsinin əsasını təşkil edir.

Ədəbiyyat

Əhmədov, İ. (2018). *Pedaqogika: Ali məktəblər üçün dərslik*. Bakı Universiteti Nəşriyyatı.

Kolb, D.A. (1984). *Experiential learning: Experience as the source of learning and development*. Prentice-Hall.

Piaget, J. (1952). *The origins of intelligence in children*. International Universities Press.

Siemens, G. (2005). Connectivism: A learning theory for the digital age. *International Journal of Instructional Technology and Distance Learning, 2*(1), 3–10.

Vygotsky, L.S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Harvard University Press.

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ İNNOVATİV YANAŞMALARIN ROLU: RƏQƏMSAL TEXNOLOGİYALAR VƏ KOMMUNİKATİV SƏRİŞTƏNİN İNKİŞAFI

Südabə Rəcəbova

Açar sözlər: *innovativ təhsil, rəqəmsal texnologiyalar, kommunikativ sərişta, süni intellekt, interaktiv təlim*
Keywords: *innovative education, digital technologies, communicative competence, artificial intelligence, interactive learning*

Müasir dövrdə elm və təhsil sahəsində baş verən dəyişikliklər xarici dillərin tədrisində innovativ yanaşmaların tətbiqini zəruri edir. Qloballaşma, rəqəmsal texnologiyaların inkişafı və beynəlxalq ünsiyyət imkanlarının genişlənməsi ingilis dilinin tədrisi prosesinə yeni tələblər irəli sürür. Ənənəvi təlim metodları ilə yanaşı, rəqəmsal resurslardan istifadə, kommunikativ yanaşma, layihə əsaslı öyrənmə və süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi tədrisin səmərəliliyinin artırılmasında mühüm rol oynayır. Tədqiqatda ingilis dilinin tədrisində innovativ metodların nəzəri və praktik əhəmiyyəti, onların tələbələrin kommunikativ sərişləsinin, müstəqil öyrənmə bacarıqlarının və tənqidi düşünmə qabiliyyətinin inkişafına təsiri araşdırılır.

Eyni zamanda, innovativ texnologiyaların tətbiqi zamanı qarşıya çıxan çətinliklər və onların aradan qaldırılması yolları təhlil olunur. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, texnologiyanın

Azərbaycan Dillər Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı, Azərbaycan
e-mail: recebova.70@mail.ru

pedaqoji məqsədlərə uyğun tətbiqi və tələbəyönümlü təlim müasir dil təhsilinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün mühüm şərtlərdəndir.

XXI əsrdə elmin və təhsilin inkişafı cəmiyyətin sosial, mədəni və iqtisadi dəyişiklikləri ilə sıx bağlıdır. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı təhsil sistemində yeni imkanlar yaratmaqla yanaşı, müəllim və tələbələrin qarşısında yeni vəzifələr də qoyur. Müasir təhsil yalnız biliklərin ötürülməsinə deyil, həm də öyrənənlərin həmin bilikləri praktik şəraitdə tətbiq etmək, müstəqil qərar qəbul etmək və müxtəlif kommunikativ situasiyalarda səmərəli fəaliyyət göstərmək bacarıqlarının formalaşdırılmasına istiqamətlənir (Council of Europe, 2020).

İngilis dili beynəlxalq elmi əməkdaşlıq, akademik ünsiyyət, mədəniyyətlərarası dialoq və informasiya mübadiləsi vasitəsi kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu səbəbdən onun tədrisində yalnız qrammatik qaydaların və leksik vahidlərin mənimsədilməsi kifayət etmir. Tələbələrin dinləmə, danışma, oxu və yazı bacarıqlarının kompleks şəkildə inkişaf etdirilməsi, həmçinin dilin real kommunikativ şəraitdə istifadəsi əsas məqsədlərdən birinə çevrilir (OECD, 2023*).*

İnnovativ yanaşmalar təlim prosesinin məzmununu, təşkilini və qiymətləndirmə üsullarını yeniləyərək tələbələrin öyrənmə fəaliyyətində daha fəal iştirakına şərait yaradır. Bu baxımdan rəqəmsal platformalar, interaktiv tapşırıqlar, layihə əsaslı təlim və süni intellekt vasitələri ingilis dilinin tədrisində geniş imkanlara malikdir. Məqalənin məqsədi ingilis dilinin tədrisində innovativ yanaşmaların rolunu müəyyənləşdirmək, rəqəmsal texnologiyaların və kommunikativ metodların təlim

nəticələrinə təsirini nəzəri cəhətdən təhlil etmək, onların tətbiqi üçün səmərəli pedaqoji istiqamətləri müəyyənləşdirməkdir (İsmayılova, 2021).

İnnovativ təhsil yanaşmaları tədris prosesinin məqsədyönlü şəkildə yenilənməsini, öyrənənlərin fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını və təlim nəticələrinin yaxşılaşdırılmasını nəzərdə tutur (Amanova, 2022, s. 184).

Müasir pedaqogikada konstruktivist yanaşma xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu yanaşmaya görə, öyrənən yeni bilikləri mövcud bilik və təcrübəsi ilə əlaqələndirərək mənimsəyir. Dil tədrisində bu prinsip tələbələrin real həyat situasiyalarına əsaslanan tapşırıqlarda iştirakını, müzakirələr aparmasını, problemləri həll etməsini və öz fikirlərini əsaslandırmasını tələb edir (Zeynalova, 2020, s. 160).

Vıqotskinin sosial qarşılıqlı fəaliyyətə əsaslanan öyrənmə haqqında nəzəriyyəsi də innovativ təlimin metodoloji əsaslarından biri hesab olunur. Sosial ünsiyyət və əməkdaşlıq vasitəsilə öyrənənlər yeni biliklər əldə edir, mövcud bacarıqlarını inkişaf etdirir və daha mürəkkəb tapşırıqları yerinə yetirmək imkanları qazanırlar (Vygotsky, 1978).

İngilis dilinin tədrisində kommunikativ yanaşma dilin yalnız qaydalar sistemi kimi deyil, ünsiyyət vasitəsi kimi mənimsənilməsini ön plana çəkir. Hymesin kommunikativ səriştə anlayışı dil bilikləri ilə yanaşı, dilin sosial situasiyaya uyğun istifadəsinin də əhəmiyyətini göstərir (Hymes, 1972). Bu baxımdan tələbə qrammatik cəhətdən düzgün cümlə qurmaqla kifayətlənməməli, həm də fikrini məqsədə, auditoriyaya və ünsiyyət şəraitinə uyğun ifadə etməyi bacarmalıdır.

Rəqəmsal texnologiyalar müasir dil təhsilinin təşkilində mühüm vasitələrdən biridir. Elektron tədris platformaları, interaktiv lüğətlər, onlayn videolar, virtual siniflər və rəqəmsal qiymətləndirmə vasitələri tələbələrə müxtəlif mənbələrdən istifadə etməyə və dil bacarıqlarını müstəqil şəkildə inkişaf etdirməyə imkan verir. Rəqəmsal resursların əsas üstünlüklərindən biri tədris materiallarının müxtəlif formatlarda təqdim edilməsidir. Rəqəmsal vasitələr dərsin məqsədinə uyğun seçilməli və pedaqoji fəaliyyətin ayrılmaz hissəsi kimi tətbiq edilməlidir (Polat, 2002).

Kommunikativ yanaşma tələbələrin ingilis dilindən real ünsiyyət məqsədləri üçün istifadə etməsinə əsaslanır. Bu metod çərçivəsində dialoqlar, rollu oyunlar, debatlar, müsahibələr və qrup müzakirələri təşkil olunur. Layihə əsaslı öyrənmə də innovativ metodlar arasında xüsusi yer tutur (Passov, 1991, s. 220; Məmmədov, 2021).

Süni intellekt texnologiyalarının inkişafı xarici dil tədrisində fərdiləşdirilmiş öyrənmə imkanlarını genişləndirir. Bu texnologiyalar mətnlərin təhlili, yazı nümunələrinin yoxlanılması, lüğət ehtiyatının inkişafı, dialoqların modelləşdirilməsi və öyrənmə materiallarının hazırlanması kimi fəaliyyətlərdə istifadə oluna bilər (Sysoev, 2021, s. 165; UNESCO, 2023).

Aparılan nəzəri təhlil göstərir ki, innovativ yanaşmalar ingilis dilinin tədrisinin məzmununu və təşkilini müasirləşdirmək, tələbələrin kommunikativ səriştəsini inkişaf etdirmək və müstəqil öyrənmə imkanlarını genişləndirmək baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Rəqəmsal texnologiyalar, kommunikativ metodlar, layihə əsaslı öyrənmə və süni intellekt

vasitələri təlim prosesini daha çevik, interaktiv və fərdi ehtiyaclara uyğun təşkil etməyə imkan verir

Ədəbiyyat

Amanova, N.Ə. (2022). *Xarici dilin tədrisində interaktiv metodlar və müasir texnologiyaların tətbiqi*. Elm və Təhsil.

Council of Europe. (2020). *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, teaching, assessment – Companion volume*. Council of Europe Publishing.

Hymes, D.H. (1972). *On Communicative Competence. In J. B. Pride & J. Holmes (Eds.), Sociolinguistics: Selected Readings (pp. 269–293).* Harmondsworth: Penguin.

İsmayılova, D. (2021). *English Teaching Methodology*. Elm və Təhsil.

Məmmədov, E.R. (2021). Təhsildə rəqəmsal transformasiya və xarici dil təlimində yeni perspektivlər. *Azərbaycan Təhsil Jurnalı, 4*(2), 45–52.

OECD. (2023). *OECD Digital Education Outlook 2023: Towards an Effective Digital Education Ecosystem*. OECD Publishing.

Passov, E.I. (1991). *Kommunikativnyi metod obucheniya inoyazychnomu govoreniyu*. Prosveshchenie.

Polat, E.S. (2002). *Novye pedagogicheskie i informatsionnye tekhnologii v sisteme obrazovaniya*. Akademiya.

Sysoev, P.V. (2021). Iskusstvennyi intellekt v obuchenii inostrannomu yazyku: vzglyady i perspektivy. *Yazyk i kul'tura, 53*, 161–178.

UNESCO. (2023). Global Education Monitoring Report 2023: Technology in Education – A Tool on Whose Terms? UNESCO.

Vygotsky, L.S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press.

Zeynalova, S.M. (2020). *Ali məktəblərdə ingilis dilinin tədrisində kommunikativ sərişənin formalaşdırılması yolları*. ADU Nəşriyyatı.

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ SİNTAQMLAR

Vaqif İsrafilov

Açar sözlər: *sintaqm, Azərbaycan dilçiliyi, sintaktik vahid, fonetik ritm, sintaktik üzvlənmə*
Keywords: *syntagm, Azerbaijani linguistics, syntactic unit, phonetic rhythm, syntactic segmentation*

Bir sintaktik vahid olaraq sintaqmın tədqiqat tarixi o qədər də qədim deyil. Sintaqmdan ilk dəfə bəhs edən F.de Sössür sintaqmla söz birləşmələrinin sərhədini müəyyənləşdirə bilməmişdir. F.de Sössür kimi S.İ.Kartsevski də sintaqm dedikdə xarici və daxili birləşmələri nəzərdə tutmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, daxili və xarici sintaqm məsələsi son dövr dilçilər tərəfindən də müdafiə edilir. Görkəmli dilçi alim Boduen de Kurtene sintaqmı "söz" mənasında işlədir.

Bir sözlə, keçən əsrin birinci rübünə qədər sintaqmlar haqqında düzgün və sanballı bir elmi nəzəriyyə yaranmamışdır. Bunu akademik V.V.Vinoqradovun sözlərindən daha aydın görmək olar: O yazır: "Sintaqm" anlayışı çoxmənalıdır, hələlik iki sovet dilçisi tapmaq çətindir ki, bu terminə eyni məna versin.

Sintaqm haqqında ilk və düzgün fikir akademik L.Şerbaya məxsusdur. L.Şerba haqlı olaraq, hər iki təsadüfi yanaşı gələn sözləri və söz birləşmələrini sintaqm hesab etmir. L.Şerbaya görə sintaqmlarda əsas cəhət ritmdir. Şerbanın sintaqmı sintaktik vahid olaraq fonetik ritmlə şərtləndirməsi onu fonetik-sintaktik mündərəcə ilə yükləyir.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Bakı, Azərbaycan
e-mail: israfilovvaqif@mail.ru

Sintaqm haqqında Şerbanın fikirləri indi də öz təsirini itirməmişdir. Müasir dilçilərdən A.A.Reformatski sintaqmlara Şerba mövqeyindən yanaşırdı. Prof. Reformatski "Введение в языкознание" adlı əsərində sintaqmlardan geniş bəhs etmişdir. L.Şerba kimi ritmi sintaqmın əsas əlaməti hesab da tələb edir. Lakin etməkdən əlavə, ondan A.A.Reformatski sintaqmların obyektiv cəhətindən deyil, struktur cəhətindən çıxış edir.

Söz birləşmələri və sintaqmlar arasında, əsasən, aşağıdakı fərqləri müəyyənləşdirmək olar:
1. Sintaqmlar şifahi nitqlə bağlı olub fonetik ritmlə reallaşır. Söz birləşmələri isə heç bir ritmlə bağlı deyil və onlar üçün yazılı və şifahi nitq məhdudiyyəti yoxdur.

2. Söz birləşmələri arasına sözlər daxil edilə bildiyi halda, sintaqmların arasına heç bir söz daxil etmək olmaz. Söz birləşmələri həm yanaşı, həm də aralı ola bilər.

3. Söz birləşməsinin əmələ gəlməsi üçün ən azı iki (bəzən daha çox) sözün olması zəruridir. Sintaqmlar isə bir sözdən də ibarət ola bilər.

4. Söz birləşmələri daimi qrammatik modellərə malik olduğu halda, sintaqmların daimi forma modeli yoxdur.

5. Söz birləşmələrinin komponentləri arasında qrammatik əlaqə olmaya da bilər.

Sintaqmların müəyyən edilməsinin, yəni ritmin, təqtilərin düzgün ifadə edilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki ritm pozulduqda fikir aydın olmadığı kimi, cümlə qrammatik cəhətdən də düzgün üzvlənə bilmir. Müqayisə et: Axşamdan

xeyli | keçmiş Safo | kişi kahasına qayıtdı. Göründüyü kimi, düzgün ritmlənməyən cümlələr, sintaktik cəhətdən də düzgün üzvlənmir.

Sintaqmların növləri onların qrammatik quruluşunun xarakteri ilə müəyyənləşir. Sintaqmların xarakteri isə onun birinci komponentinin səciyyəsindən asılı olaraq relyativ, atributiv və obyektiv deyə təsnif edilir.

УЧИТЫВАЕМЫЕ СТРАТЕГИИ ПРИ ОБЩЕНИИ НА ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ

Фируза Каримова

Ключевые слова: *язык, общение, стратегия, цель, понимание*
Açar sözlər: *dil, ünsiyyət, strategiya, məqsəd, anlamaq*
Keywords: *language, communication, strategy, goal, understanding*

Иногда языковые и культурные различия могут приводить к путанице, разочарованию и даже оскорблениям в процессе общения. Независимо от контекста, в котором происходит общение, полезно знать некоторые стратегии, которые помогут сделать общение более плавным и эффективным.

1. Четко обозначьте свои коммуникативные цели. Например- в контексте заказа еды в ресторане вы можете быть достаточно уверены в своих коммуникативных целях – вы хотите что-то заказать и официант хочет правильно выполнить ваш заказ. Но это не всегда так. Если вы общаетесь в неформальной обстановке – например, с новым другом или партнером по учебе – вы можете обнаружить, что ваши цели различаются.

Это особенно верно, если один из вас лучше владеет языком, на котором говорит другой.

Бакинский Славянский Университет, доктор философии по филологии, доцент, Баку, Азербайджан
e-mail: firuza.karimova.fk@gmail.com

Иногда кто-то хочет как можно быстрее перейти к сути дела, и если он путает метафоры или использует неправильное ударение в предложении, это может привести к недопониманию. Если он допустил ошибку, полезно вежливо его поправить.

2. Помните о своих личных (физических) границах — речь идёт не только о том, насколько близко вы сидите или стоите друг к другу, но и о том, насколько уместно прикасаться к другому человеку во время разговора. В таких странах, как Саудовская Аравия, Китай, Южная Корея и др., люди очень щепетильно относятся к личным границам, и прикосновения считаются табу. С другой стороны, в странах Южной Америки, таких как Перу и Аргентина, люди в Саудовской Аравии, Китае и Южной Корее чувствуют себя более комфортно, сближаясь с незнакомцами, чем встречаясь со своими ближайшими друзьями.

Это связано с тем, что у двух людей значительно различаются культурные ожидания в отношении личных границ. Это может заставить одного человека чувствовать себя некомфортно, под угрозой или под давлением, в то время как другой чувствует себя очень комфортно. Чтобы избежать этой проблемы, важно вежливо спросить собеседника в начале разговора или уметь считывать его язык тела, чтобы избежать недоразумений. Если вы знаете, что встретитесь с человеком заранее, рекомендуется, в онлайн-среде, ознакомиться с личными границами страны, которую он представляет.

3. Обратите внимание на язык тела. Разные культуры используют язык тела по-разному, и не только в плане

личных границ. Китайцы и британцы не сильно отличаются в своем подходе к личным границам (китайцы, как правило, держатся немного дальше от незнакомцев), но другие аспекты их языка тела значительно различаются. Представьте себе стандартную западную улыбку вот так 🙂 – глаза обозначены точками, а акцент делается на большом, широком, улыбающемся рту. Вы также можете использовать ее для выражения эмоций 😀 – обратите внимание, что рот больше, но глаза остаются прежними.

Теперь давайте посмотрим на восточный эквивалент ^_^ – акцент делается на глазах, а не на остальной части лица. И это отражает существенное различие в языке тела между Западом и Востоком; западные люди улыбаются ртом, а восточные – глазами. В результате западные люди могут вообще не заметить восточную улыбку, в то время как западная улыбка может показаться человеку из Азии гримасой (бессмысленной улыбкой).

4. Будьте выразительны – Не только ваши выражения лица, но и тон голоса могут помочь вас понять. Представьте, что кто-то понимает, что ваша машина находится в большом грузовике. Выразительность поможет им понять, рады ли вы (возможно, это доставка новой машины или ремонт вашей машины), злы (вашу машину эвакуировали) или грустны (ваша старая машина не подлежит ремонту). Как только собеседник поймет контекст, он сможет искать другие подсказки, чтобы понять вас. Без помощи ваших выражений лица ему будет гораздо сложнее понять, что вы говорите.

5. Говорите чётко, но не громко. Известны случаи, когда носители британского и американского языков повторяют

одно и то же снова и снова более высоким и сердитым тоном, пытаясь говорить с неносителями языка. Это не только крайне невежливо, но и вряд ли эффективно; понимание иностранных языков не улучшается с более высоким и сердитым тоном.

Вместо этого эффективнее поддерживать тот же тон, но стараться говорить чётче. Даже правильное произношение может очень помочь – главное, чтобы рот не был закрыт (это может быть сложнее, если у вас большая борода или вы носите никаб). В целом, если вас просят что-то повторить, наиболее полезно будет повторить сказанное в точности; если непонятно всего одно-два слова, можно перефразировать их, используя синонимы.

XARİCİ DİL TƏDRİSİNDƏ İNTERAKTİV VƏ RƏQƏMSAL YANAŞMALAR: TƏRCÜMƏ KOMPETENSİYASININ İNKİŞAFI PERSPEKTİVLƏRİ

Aygün İsmayılova

Açar sözlər: *xarici dil tədrisi, tərcümə kompetensiyası, interaktiv təlim, əməkdaşlıq əsaslı öyrənmə, layihəəsaslı öyrənmə, süni intellekt, rəqəmsal texnologiyalar*
Keywords: *foreign language education, translation competence, interactive learning, collaborative learning, project-based learning, artificial intelligence, digital technologies*

Müasir qloballaşma və rəqəmsallaşma şəraitində xarici dil tədrisinin məqsədləri yalnız dil sisteminin mənimsənilməsi ilə məhdudlaşmır. Öyrənənlərin real kommunikativ situasiyalarda dili məqsədəuyğun tətbiq etməsi, müxtəlif mədəniyyətlər arasında vasitəçilik etməsi və rəqəmsal resurslardan tənqidi şəkildə istifadə etməsi də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan tərcümə kompetensiyası dil, kommunikativ, mədəniyyətlərarası, strateji və texnoloji bacarıqların qarşılıqlı əlaqəsini əhatə edən çoxkomponentli struktur kimi nəzərdən keçirilir.

Tədqiqatın məqsədi xarici dil tədrisində interaktiv və rəqəmsal yanaşmaların tərcümə kompetensiyasının inkişafına verdiyi imkanları nəzəri və metodik baxımdan araşdırmaqdır. Tədqiqatda nəzəri və müqayisəli təhlil, həmçinin pedaqoji modelləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Bakı, Azərbaycan
e-mail: aygunismayilova2015@outlook.com

Cüt və qrup işi, rol oyunu, probleməsaslı və layihəəsaslı öyrənmə kimi interaktiv metodların, eləcə də süni intellekt və maşın tərcüməsi vasitələrinin tərcümə təlimində imkanları nəzərdən keçirilir. Əsaslandırılır ki, rəqəmsal texnologiyaların interaktiv təlimlə məqsədyönlü inteqrasiyası öyrənənlərin alternativ tərcümə variantlarını müqayisə etmək, qərarlarını əsaslandırmaq və texnoloji nəticələri tənqidi qiymətləndirmək bacarıqlarını inkişaf etdirə bilər.

Müasir təhsil mühitində xarici dil öyrənmənin məqsədləri kommunikativ ehtiyacların, beynəlxalq əlaqələrin və rəqəmsal texnologiyaların inkişafı ilə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Xarici dil bilmək artıq yalnız qrammatik qaydaları və leksik vahidləri mənimsəmək deyil, müxtəlif kommunikativ situasiyalarda dili məqsədəuyğun tətbiq etmək, mətnləri anlamaq, müxtəlif mədəniyyətlər arasında əlaqə yaratmaq və informasiyanı bir dildən digərinə adekvat şəkildə ötürmək bacarığını da əhatə edir.

Avropa Dilləri üzrə Ümumi İstinad Çərçivəsinin *Companion Volume* sənədində dil fəaliyyəti qarşılıqlı əlaqə ilə yanaşı, vasitəçilik (*mediation*) baxımından da nəzərdən keçirilir. Vasitəçilik zamanı öyrənən məlumatı, ideyanı və ya mətni digər şəxslər üçün əlçatan və anlaşılan formaya gətirir (Council of Europe, 2020). Bu yanaşma xarici dil tədrisi ilə tərcümə fəaliyyətinin ümumi bacarıqlar əsasında əlaqələndirilməsi üçün mühüm nəzəri baza yaradır.

Tərcümə prosesi söz və ifadələrin bir dildən digərinə mexaniki şəkildə çevrilməsi ilə məhdudlaşmır. Tərcüməçi ilkin mətnin məzmununu, kommunikativ məqsədini, kontekstini, üslubunu və mədəni xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq hədəf dildə

funksional və adekvat mətn yaratmalıdır. PACTE modeli tərcümə kompetensiyasını müxtəlif bilik və bacarıqların qarşılıqlı əlaqəsindən ibarət mürəkkəb sistem kimi təqdim edir (PACTE, 2005).

Bu baxımdan interaktiv təlim metodları xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Cüt və qrup işi, rol oyunu, probleməsaslı və layihəəsaslı öyrənmə tələbəni tərcümə prosesinin fəal iştirakçısına çevirir. Rəqəmsal texnologiyalar və süni intellekt əsaslı vasitələr isə bu prosesi əlavə resurslarla zənginləşdirir.

Məqalənin məqsədi xarici dil tədrisində interaktiv və rəqəmsal yanaşmaların tərcümə kompetensiyasının inkişafındakı rolunu nəzəri və metodik baxımdan müəyyənləşdirməkdir. Bu məqsədlə tərcümə kompetensiyasının əsas komponentləri, interaktiv metodların imkanları, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və müəllimin dəyişən rolu nəzərdən keçirilir.

Tədqiqat nəzəri-analitik xarakter daşıyır. Tədqiqatın metodoloji əsasını xarici dil tədrisi, tərcümə kompetensiyası, interaktiv və rəqəmsal təlimə dair elmi yanaşmalar təşkil edir. Tədqiqat zamanı nəzəri təhlil, müqayisəli təhlil və pedaqoji modelləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Nəzəri təhlil vasitəsilə tərcümə kompetensiyasının strukturuna və onun inkişaf yollarına dair yanaşmalar ümumiləşdirilmiş, müqayisəli yanaşma əsasında interaktiv metodların tərcümə bacarıqlarına təsiri müəyyənləşdirilmişdir. Pedaqoji modelləşdirmə isə xarici dil dərslərində tərcümə yönümlü interaktiv və rəqəmsal tapşırıqların tətbiqi üçün metodik çərçivənin formalaşdırılmasına xidmət edir.

Tərcümə kompetensiyasının müasir təlim konsepsiyasında yeri. Müasir tərcüməşünaslıqda tərcümə kompetensiyası yalnız iki dilin strukturunu bilmək kimi izah edilmir. PACTE yanaşmasına görə, tərcümə kompetensiyası müxtəlif bilik və bacarıqları özündə birləşdirən çoxkomponentli sistemdir. Buraya strateji, instrumental, ekstralinqvistik və digər subkompetensiyalar daxildir (PACTE, 2005).

European Master's in Translation (EMT) Competence Framework sənədində də müasir tərcüməçinin kompetensiyaları dil və mədəniyyət biliklərindən daha geniş çərçivədə təqdim olunur. Burada texnologiyadan istifadə, informasiya əldə etmə və strateji qərarvermə bacarıqlarının əhəmiyyəti vurğulanır (European Commission, 2022).

Tərcümə kompetensiyasının əsasını dil kompetensiyası təşkil etsə də, yalnız dil bilikləri adekvat tərcümə üçün kifayət etmir. Tərcüməçi mətnin kommunikativ məqsədini, adresatın xüsusiyyətlərini, janrını və mədəni kontekstini nəzərə almalıdır. Xüsusilə mədəniyyətə bağlı ifadələr, frazeoloji vahidlər və milli reallıqlar müxtəlif strategiyaların tətbiqini tələb edir.

Digər mühüm komponent strateji kompetensiyadır. Tərcüməçi birbaşa ekvivalent olmadıqda təsviri tərcümə, funksional uyğunlaşdırma və kontekstual seçim kimi strategiyalardan istifadə edə bilər. Müasir rəqəmsal mühitdə instrumental və texnoloji bacarıqlar da tərcümə kompetensiyasının mühüm hissəsinə çevrilmişdir.

İnteraktiv metodların tərcümə kompetensiyasının inkişafına təsiri. İnteraktiv təlimin əsas xüsusiyyəti öyrənənin tədris prosesində fəal subyekt kimi çıxış etməsidir. Tərcümə təlimində bu yanaşma xüsusilə əhəmiyyətlidir, çünki tərcümə

qərarı yalnız düzgün variantın seçilməsi deyil, həmin seçimin əsaslandırılmasını da tələb edir. Cüt və qrup işi müxtəlif tərcümə variantlarının müqayisəsinə imkan yaradır. Tələbələr əvvəlcə fərdi tərcümə hazırlayır, daha sonra qrup daxilində seçimlərini müzakirə edirlər. Belə fəaliyyət tələbənin yalnız nəticəni deyil, qərarın səbəbini də izah etməsinə şərait yaradır.

Rol oyunu tərcümənin kommunikativ xarakterini gücləndirir. "İş müsahibəsi", "Oteldə", "Restoranda", "Vağzalda" və "Həkim qəbulunda" kimi situasiyalarda tələbələr müxtəlif rolları yerinə yetirə və bir dildən digərinə vasitəçilik edə bilərlər. Bu zaman tələbə kommunikativ məqsədi, situasiyanı və adresatı nəzərə alaraq sürətli qərar qəbul edir. Probleməsaslı öyrənmə qeyri-ekvivalentlik, mədəni reallıqlar və kontekstual uyğunsuzluq kimi tərcümə problemlərinin həllinə yönəldilə bilər. Tələbələr birbaşa ekvivalent olmayan ifadə üçün bir neçə variant hazırlayır, onların üstün və zəif tərəflərini müqayisə edirlər.

Layihəəsaslı öyrənmə isə tərcümə fəaliyyətini real kommunikativ məqsədlərlə əlaqələndirir. Məsələn, tələbələr iki dilli informasiya bukleti, turizm materialı, universitet haqqında təqdimat və ya mədəniyyətlərarası məlumatlandırıcı mətn hazırlaya bilərlər. Bu proses mətn seçimi, tərcümə, redaktə, terminoloji yoxlama və təqdimat mərhələlərini əhatə edir. Kiraly (2000) də tərcümə təlimində sosial-konstruktivist yanaşmanın real və ya reallığa yaxın fəaliyyətlər vasitəsilə peşəkar kompetensiyaların formalaşmasına imkan verdiyini vurğulayır.

Rəqəmsal texnologiyalar və süni intellektin tərcümə təliminə inteqrasiyası. Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı tərcümə fəaliyyətinin xarakterini dəyişdirmişdir. Elektron lüğətlər,

terminoloji bazalar, korpuslar, maşın tərcüməsi və digər rəqəmsal vasitələr müasir tərcüməçinin fəaliyyət mühitinin tərkib hissəsidir. O'Brien (2012) tərcümə fəaliyyətində texnologiyanın rolunu insan-kompüter qarşılıqlı əlaqəsi kontekstində nəzərdən keçirərək texnoloji mühitdə işləmək üçün xüsusi bacarıqların vacibliyini göstərir.

Süni intellekt əsaslı generativ sistemlər tərcümə təlimi üçün yeni imkanlar yaratmışdır (Pym, 2010). ChatGPT kimi vasitələr müxtəlif tərcümə variantlarının yaradılması, ifadələrin müqayisəsi, terminoloji iş və mətnin üslubi xüsusiyyətlərinin təhlili üçün istifadə oluna bilər. Lakin pedaqoji baxımdan əsas məqsəd hazır tərcümənin əldə edilməsi deyil, həmin nəticənin öyrənən tərəfindən təhlil və qiymətləndirilməsidir (González Davies, 2004). Məsələn, tələbə əvvəlcə alman dilində verilmiş mətni müstəqil şəkildə Azərbaycan dilinə tərcümə edə, sonra öz variantını süni intellekt tərəfindən yaradılmış variantla müqayisə edə bilər. Daha sonra fərqləri müəyyənləşdirərək hansı variantın kontekstə daha uyğun olduğunu əsaslandırır. Eyni prinsip maşın tərcüməsi sistemlərinin nəticələrinin redaktəsinə də tətbiq edilə bilər.

Belə fəaliyyətlər post-editing, tənqidi düşünmə və texnoloji savadlılıq bacarıqlarının inkişafına kömək edir. Bununla yanaşı, süni intellekt sistemlərinin kontekstual və mədəni nüansları hər zaman düzgün müəyyənləşdirmədiyi nəzərə alınmalıdır. Texnologiyadan həddindən artıq asılılıq isə tələbənin müstəqil qərarvermə imkanlarını zəiflədə bilər. UNESCO (2023) generativ süni intellektin təhsil sahəsində istifadəsində insanmərkəzli yanaşmanın, etik prinsiplərin və tənqidi düşünmənin qorunmasının vacibliyini vurğulayır. Bu səbəbdən süni intellekt tərcümə müəllimini və tələbənin

müstəqil fəaliyyətini əvəz edən vasitə deyil, öyrənmə prosesini dəstəkləyən resurs kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Müəllimin dəyişən rolu və metodik model. İnteraktiv və rəqəmsal təlim mühitində müəllimin rolu ənənəvi bilik ötürücüsü funksiyasından təşkilatçı, fasilitator, məsləhətçi və qiymətləndirici funksiyalarına doğru genişlənir. Tərcümə dərsində müəllim hazır cavab təqdim etmək əvəzinə tələbəni müxtəlif alternativləri müqayisə etməyə və qərarlarını əsaslandırmağa istiqamətləndirə bilər.

Bu məqsədlə tərcümə yönümlü dərsin aşağıdakı mərhələlər üzrə təşkili məqsədəuyğundur:
Mətnin təhlili – mətnin məqsədi, janrı, adresatı və əsas məzmunu müəyyənləşdirilir.
İlkin tərcümə – tələbələr fərdi və ya cütlərdə öz variantlarını hazırlayırlar.
Qrup müzakirəsi – müxtəlif tərcümə variantları müqayisə edilir və qərarlar əsaslandırılır.
Rəqəmsal yoxlama – elektron lüğət, korpus, maşın tərcüməsi və ya süni intellekt vasitəsindən müqayisəli resurs kimi istifadə olunur.
Redaktə və qiymətləndirmə – tələbələr texnoloji nəticələri yoxlayır, zəruri düzəlişlər aparırlar.
Refleksiya – istifadə olunan strategiyalar və qarşıya çıxan problemlər müzakirə edilir.

Belə modeldə qiymətləndirmə yalnız yekun tərcümə məhsuluna deyil, həm də tərcümə qərarının əsaslandırılmasına, istifadə olunan strategiyaya, rəqəmsal resursların məqsədəuyğun seçilməsinə və mətnin redaktə keyfiyyətinə əsaslana bilər.

Müasir xarici dil tədrisində tərcümə kompetensiyasının inkişafı yalnız dil biliklərinin formalaşdırılması ilə məhdudlaşmamalıdır. Tərcümə fəaliyyəti dil, kommunikativ, mədəniyyətlərarası, strateji və texnoloji bacarıqların qarşılıqlı əlaqəsini tələb edən mürəkkəb prosesdir. Təhlil göstərir ki, cüt və qrup işi, rol oyunu, probleməsaslı və layihəəsaslı öyrənmə tələbələrin tərcümə prosesində fəal iştirakını təmin etməklə yanaşı, onların alternativ variantları müqayisə etmək, problemləri müəyyənləşdirmək və qəbul etdikləri qərarları əsaslandırmaq bacarıqlarının inkişafına şərait yaradır.

Rəqəmsal texnologiyalar və süni intellekt əsaslı vasitələr isə bu imkanları genişləndirə bilər. Elektron lüğətlər, maşın tərcüməsi sistemləri və generativ süni intellekt vasitələri tərcümə variantlarının müqayisəsi, terminoloji iş, redaktə və refleksiya üçün istifadə oluna bilər. Lakin onların pedaqoji dəyəri hazır cavab yaratmasından daha çox, tələbəni həmin cavabı təhlil etməyə və qiymətləndirməyə sövq etməsindədir.

Beləliklə, interaktiv pedaqoji yanaşmaların rəqəmsal texnologiyalarla məqsədyönlü inteqrasiyası tərcümə kompetensiyasının çoxkomponentli inkişafı üçün səmərəli metodik imkan yaradır. Bu yanaşma xarici dil tədrisini daha praktik və kommunikativ etməklə yanaşı, tələbələrin müstəqil öyrənmə, problem həll etmə, tənqidi düşünmə və mədəniyyətlərarası kommunikasiya bacarıqlarının inkişafına da töhfə verə bilər.

Ədəbiyyat

Council of Europe. (2020). *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment – Companion Volume*. Council of Europe Publishing.

European Commission. (2022). *European Master's in Translation (EMT) Competence Framework 2022*. Directorate-General for Translation.

González Davies, M. (2004). *Multiple Voices in the Translation Classroom: Activities, Tasks and Projects*. John Benjamins.

Kiraly, D.C. (2000). *A Social Constructivist Approach to Translator Education: Empowerment from Theory to Practice*. St. Jerome Publishing.

O'Brien, S. (2012). Translation as human-computer interaction. *Translation Spaces, 1*, 101–122. https://doi.org/10.1075/ts.1.05obr

PACTE. (2005). Investigating translation competence: Conceptual and methodological issues. *Meta, 50*(2), 609–619. https://doi.org/10.7202/011004ar

Pym, A. (2010). *Exploring Translation Theories*. Routledge.

UNESCO. (2023). *Guidance for Generative AI in Education and Research*. UNESCO.

THE MOST CONFUSED WORDS IN ENGLISH AND HOW TO APPLY THEM CORRECTLY

Gunay Rafibayli

Keywords: *confusing words, lexical errors, word usage, language accuracy, English language learning*
Açar sözlər: *çaşqınlıq yaradan sözlər, leksik səhvlər, sözlərin işlənməsi, dilin dəqiqliyi, ingilis dilinin öyrənilməsi*

The English language has an enormous vocabulary, and this results in many words that are very similar. Some of them are different by just one letter, like *moral* and *morale*. Others differ in their spelling and pronunciation, like *incite* and *insight*. There are many pairs of words that appear to mean the same thing – such as *historic* and *historical*, or *economic* and *economical* – but actually have different definitions and uses. It can be very confusing for you as an English learner. You are eager to speak correctly and avoid miscommunications, but you're not quite sure about the exact meaning and use of each word. Some students even avoid using particular words because of their doubts.

This article aims to clarify frequently used confusing words in English by identifying and analyzing the errors that learners often make. Every phrase has various example sentences so that you can see how each word is normally used. To learn the most from this research, I would suggest trying to write your own example sentences after reading each word.

Baku State University, PhD in Philology, Associate Professor, Baku, Azerbaijan
e-mail: refibeyli77@bk.ru

This will help establish the meaning of the words firmly in your mind, so that you won't forget them. The following examples illustrate the use of these words in context.

Everyday or every day?

**Every day*, written as two separate words, means "each day":
e.g.I speak to my Mum on the phone almost every day.
**Everyday, written as one word, is an adjective meaning "ordinary or normal". It is always used before a noun: (Moore, 2005, p. 26)
e.g.Schools should teach children skills they'll need in *everyday life.*
He painted pictures of *everyday objects.*
**Common compounds written as one word include:
everything, everywhere, everyone, everybody
**But be careful:
e.g.*Everyone* agreed it was a good idea. (all the people)
The vases are handmade and *every one* is slightly different. (each vase)
Every time we see him he seems to have a new problem. (always two words)

Way, route, means or method?

**We use way to refer generally to directions from one place to another:
e.g.Can you tell me the *way* to the station?
**We use *route* to refer to a journey from one place to another, the roads you use, etc.:
e.g.She always takes the same *route* to work.
**We use *path* to describe how you get from one situation to another:
e.g.After leaving school, the two brothers' careers followed quite different *paths*.

*****We use *way, means and method* to say how you do something. *Means* and *method* are used mainly in written language. *Method* is mostly used to describe technical procedures, such as in science, finance, etc.:
way + to do (something):
e.g.He showed me the best *way* to clean the windows.
way + of doing (something):
e.g.What's the quickest *way* of getting to the airport?
method + of + noun / doing (something):
a leaflet about *methods* of birth control
e.g.We need to find a better *method* of teaching English.
means + of+ noun / doing (something):
e.g.Email is our main *means* of contact.
***** Means is both the singular and plural form: (Moore, 2005, p. 35)
e.g.The congestion charge is a *means* of cutting traffic. (not ~~a *mean* of cutting traffic~~)
There are several different *means* of calculating the distance.

Work or job?
****Work*** is an uncountable noun which we use to describe the things you do to earn money or to achieve something, or the place where you work:
e.g.I'll be home late tonight, I've got a lot of *work* to finish.
What time do you *start / finish work*?
I take the kids to school in the morning before *I go to work*. (go to my office, etc.)
Is there a number I can call you on *at work*? (at your office etc.)
Many of the young men in the village are *out* of *work*. (unemployed)
****Job*** is a countable noun which we use to describe a particular position you have while working for a company:

e.g.When he left college, he landed (got) a *job* in a bank. (Dixson, 2004).
Her father lost his *job*. (became unemployed)
*We use *career* to describe all the jobs you have in your life, often in one area of *work*:
e.g.My parents tried to discourage me from a *career* in journalism.

relation /relationship, education/upbringing

*We use *relationship* to describe:
*the way people feel and behave towards each other - friends, colleagues, family:
e.g.He doesn't have a very good *relationship* with his boss.
* the family connection between two people:
e.g.What's her ***relationship*** to you? She's my aunt.
*A relation or a relative is a member of your family: e.g. He's a distant relation.
A party for friends and relatives
*We use *relations* (always plural) to describe the way two groups of people, countries etc., behave towards each other and communicate:
public/ industrial / international / diplomatic *relations*
e.g.Relations between the two countries have improved.
*We use *education* to describe what someone learns in school, college, etc., and *upbringing* for what we learn from parents and family about how to behave:
(Gairns and Redman, 2020, p.152).
e.g.Many of the children in this remote village receive no formal *education*.
I came from a Catholic family and had a strict, religious *upbringing*.

tourist /touristic, economic/economical

**Tourist* is a noun which refers to people who visit a place on holiday.
There are many *tourists* in Cambridge at this time of year
*We use *tourist* as an adjective, particularly in a number of common phrases:
* the *tourist* industry / trade, *tourist* information / office / board
a *tourist* attraction (a place which tourists like to visit, e.g. a church, castle, etc,)
tourist / *holiday* destination (an area, town, etc. popular with tourists)
tourist / *holiday* resort (a town where the main business is tourism, often by the sea

Note: *Tourist is* preferred, natural-sounding word in English, while *touristic* is grammatically correct as an adjective, it is rarely used by native speakers and often sounds unnatural or academic.
e.g. That cannot be justified not only from the export and industrial point of view but also from the *touristic* point of view.
The advantage is that it makes them almost a single touristic unit.
*We can use the adjective *touristy* to describe a place which we feel has too many tourists and is too commercialised. It is negative, informal and usually spoken: e.g.
e.g. I don't want to go somewhere too *touristy*.
There are many stalls selling *touristy* souvenirs near the Eiffel Tower.
**Economic* is an adjective, usually used before a noun, to describe something related to the economy of a country or organisation:
economic growth / policy /problem

Economical describes something that saves you money, especially by using less fuel etc, than normal: (Lougheed, 2017, p. 167).
e.g. More people are now opting for smaller, more *economical* cars.

common, ordinary or usual?
*We use *common* to describe something which happens or exists very often or in many places, situations, etc.:
e.g. Homelessness is a *common* problem in big cities.
It is very *common* now for children to have TVs in their bedroom.
*To describe a person as common can have negative connotations about being poor, unimportant or uneducated. We use ordinary or average to describe a person:
e.g. His neighbours said that he seemed like a very *ordinary* person.
This type of luxury resort is out of the price range of the *average* person.
*We use *usual* to describe something you normally do or expect to happen: e.g. I'll meet you at the park at the *usual* time. (the time you meet every day / week)
She went to her usual café after work. (the café you usually go to)

Important, relevant or essential?
**Important* is a common adjective: e.g. I have some very *important* questions to ask him.
It is often confused with other similar adjectives, which have slightly different meanings and may occur in strong collocations:
* *significant* means 'noticeable, worth thinking about or having an effect on something':

e.g. There's been a *significant* increase in the number of foreign students.
**relevant* means 'connected with or appropriate for what is being discussed':
e.g. When you come to the embassy, make sure you bring all the *relevant* documents.
I don't see how that's *relevant* to my application.
**crucial* , *vital*, *essential* means 'necessary and more important than anything else':
It's *essential* to book in advance if you want a good seat. (Nation, 2009)
**fundamental* means "forming the basis of something (and so extremely important)";
e.g. There have been *fundamental* changes to the way we work.
* These are 'limit' adjectives and are not normally used with *very, quite, more*, etc.
To emphasise the adjective, you can use *absolutely vital, essential*, etc.:
e.g. It's *absolutely essential* to start off with a good business plan. (not it's very essential)

As the examples discussed above demonstrate, using confusing words correctly is crucial for advanced English learners. To learn these words more effectively, students should study their meanings, compare their usage, and practise using them in their own sentences. Reading English texts, keeping a vocabulary notebook, and reviewing these words regularly enables them to remember the differences between confusing words. With regular practice, learners can avoid common mistakes and communicate more clearly and confidently in academic and professional contexts.

References

Dixson, R.J. (2004). *Essential idioms in English (5th ed.)* Pearson Education.

Gairns, R. & Redman, S. (2020). *Oxford word skills (2nd ed.).* Oxford University Press.

Lougheed, L. (2017). *Barron's essential words for the IELTS (3rd ed.).* Barron's.

Moore, J. (2005). *Common mistakes at proficiency ..... and how to avoid them*.

Cambridge University Press.

Nation, P. (2009). *4000 Essential English words*. Compass Publishing.

ETNOQRAFİK REALİYALARIN DİL VƏ MƏDƏNİYYƏTDƏ ROLU

Faidə İsayeva

Açar sözlər: *xalq, etnik kimlik, tarixi inkişaf, sosial quruluş*
Keywords: *people, ethnic identity, historical development, social structure*

Etnoqrafik realiyalar müəyyən bir xalqın etnik kimliyini, tarixi inkişafını, sosial quruluşunu və mədəni xüsusiyyətlərini əks etdirən xüsusi leksik vahidlərdir. Bu termin linqvistika, lüğətçilik və tərcümə nəzəriyyəsində geniş şəkildə istifadə olunur və dilin mədəni funksiya daşıyıcısı olduğunu göstərir. Müxtəlif xalqların tərzi, gündəlik həyatı, dini inancları, adət-ənənələri və incəsənəti onların dilində öz əksini tapır və etnoqrafik realiyalar vasitəsilə ifadə olunur. Bu leksik vahidlər konkret bir dil və mədəniyyətə xasdır və başqa dillərdə tam qarşılığı olmayan anlayışları ifadə edir.

Etnoqrafik realiyaların əsas xüsusiyyətlərindən biri onların müəyyən bir xalqın spesifik dünyagörüşü ilə sıx bağlı olmasıdır. Bu realiyalar, adətən, digər dillərdə tam ekvivalentə malik olmadığı üçün ya transliterasiya olunur, ya da izah formasında təqdim edilir. Məsələn, Azərbaycan dilində “tar”, “kəlağayı”, “plov”, “muğam” kimi realiyalar ingilis və digər dillərdə ya orijinal şəkildə işlədilir, ya da əlavə izah ilə təqdim edilir. Bu cür realiyalar yalnız dilin leksik tərkibini zənginləşdirmir, həm də mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə mühüm rol oynayır.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Bakı, Azərbaycan
e-mail: faida.isayeva@mail.ru

Qloballaşma və informasiya texnologiyalarının inkişafı nəticəsində bir çox milli realiyalar beynəlxalq mədəniyyətə inteqrasiya olunub və digər xalqlar tərəfindən mənimsənilib. Lakin bəzi etnoqrafik realiyalar yalnız mənbə dilində tam başa düşülə bildiyi üçün onların başqa dillərə keçidi çətinlik yaradır. Bu baxımdan, etnoqrafik realiyaların tərcüməsi və digər dillərə inteqrasiyası dilçilikdə xüsusi tədqiqat mövzusu kimi öyrənilir.

Etnoqrafik realiyalar yalnız leksik vahidlər deyil, eyni zamanda bir xalqın tarixi yaddaşını və sosial təcrübəsini əks etdirən dil hadisəsidir. Buna görə də, etnoqrafik realiyaların leksik sistemdəki mövqeyi onların tarixi inkişafı ilə sıx bağlıdır. Dilçilikdə bu realiyaların mənşəyi əsasən iki amillə izah olunur: birincisi, onlar müəyyən bir xalqın tarixən formalaşmış spesifik həyat tərzini və gündəlik məişətini əks etdirir; ikincisi, bu realiyalar xalqın sosial, iqtisadi və mədəni münasibətləri nəticəsində dəyişə və inkişaf edə bilər. Məsələn, Azərbaycanın tarixi və coğrafi mövqeyi səbəbindən müxtəlif etnoqrafik realiyalar həm şərq, həm də qərb mədəniyyətinin izlərini daşıyır. “Çayxana”, “qəlyan”, “xalça” və “Qız qalası” kimi realiyalar Azərbaycan mədəniyyətinin spesifik xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir və tədricən beynəlxalq leksikonda da yer almaqdadır.

Bu realiyaların digər dillərə inteqrasiyası əsasən transliterasiya, izahlı tərcümə və ya analoji ekvivalentlər vasitəsilə həyata keçirilir. Dilçilik tədqiqatlarında bu proseslər xüsusi metodoloji yanaşmalar tələb edir. Bəzi realiyalar birbaşa mənbə dilində saxlanıldığı halda, bəzi realiyaların tam başa düşülməsi üçün onların izahlı formada tərcümə olunması zəruridir. Məsələn, “Novruz” ingilis dilinə “Nowruz Festival” kimi tərcümə olunur, lakin bu ifadə bayramın mahiyyətini tam əks etdirmədiyindən əlavə izah tələb edir.

Etnoqrafik realiyaların dil və mədəniyyət sistemindəki rolu onların ədəbiyyatda və mediada işlədilməsi ilə daha da genişlənir. Milli realiyalar məhz ədəbiyyat vasitəsilə qorunur və gələcək nəsillərə ötürülür. Məsələn, Azərbaycan ədəbiyyatında etnoqrafik realiyalar Nizami Gəncəvi, Füzuli, Mirzə Fətəli Axundzadə və Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində geniş şəkildə istifadə olunmuşdur.

Müasir dövrdə isə media və kino sənayesi bu realiyaların qlobal miqyasda yayılmasına və tanınmasına şərait yaradır. Onların tarixi kökləri xalqın sosial, iqtisadi və mədəni inkişafı ilə sıx bağlıdır. Hər bir dilin lüğət tərkibi zamanla dəyişikliklərə məruz qalır və bu dəyişikliklər çox vaxt tarixi hadisələr, mədəniyyətlərarası əlaqələr, iqtisadi münasibətlər və etnik qruplar arasındakı qarşılıqlı təsirlərlə bağlı olur.

Etnoqrafik realiyalar, bir xalqın həyat tərzini, mədəniyyətini, sosial və iqtisadi əlaqələrini əks etdirən spesifik leksik vahidlərdir. Onlar dilin müxtəlif səviyyələrinə, xüsusən morfoloji quruluşa böyük təsir göstərir və dilin leksik inkişafında mühüm rol oynayır.

Morfoloji baxımdan etnoqrafik realiyalar yeni kök sözlərin yaranmasına, şəkilçilərlə genişlənmiş yeni leksik vahidlərin, mürəkkəb sözlərin və sabit ifadələrin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Bu təsir yalnız dilin daxilində deyil, həm də mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə müşahidə olunur. Bir xalqın digər xalqla təması, ticarət, siyasi və dini əlaqələr nəticəsində bu realiyalar başqa dillərə keçərək, həmin dillərin morfoloji sistemlərində yeni formalar yaradır və onların inkişafına təsir edir.

Qloballaşma və texnoloji inkişaflar da etnoqrafik realiyaların tərcüməsinə təsir göstərib. Sosial media və internet vasitəsilə bu realiyalar qlobal lüğətə daxil olur və müxtəlif dillərdə istifadə olunmağa başlayır. Məsələn, "yoga" termini ingilis, fransız və digər dillərə dəyişmədən daxil olmuş və dünya miqyasında tanınan bir terminə çevrilmişdir.

Etnoqrafik realiyaların tərcüməsi yalnız linqvistik bir problem deyil, həm də mədəniyyətlərarası ünsiyyətin ayrılmaz bir hissəsidir. Müxtəlif tərcümə texnikaları bu reallıqların mənasını qoruyub saxlamaq və onları hədəf dilində başa düşülən şəkildə təqdim etmək üçün xidmət edir.

ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК ИННОВАЦИОННЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ ОБУЧЕНИЯ НЕМЕЦКОМУ ЯЗЫКУ

Гонча Абдулрагимова

Ключевые слова: *немецкий язык, цифровые технологии, искусственный интеллект, инновационное образование, коммуникативная компетенция, интерактивное обучение, межкультурная коммуникация*
Açar sözlər: *alman dili, rəqəmsal texnologiyalar, süni intellekt, innovativ təhsil, kommunikativ kompetensiya, interaktiv təlim, mədəniyyətlərarası kommunikasiya*
Keywords: *German language, digital technologies, artificial intelligence, innovative education, communicative competence, interactive learning, intercultural communication*

В условиях цифровой трансформации общества иностранные языки приобретают особое значение для академической мобильности, профессионального развития и международного сотрудничества. Немецкий язык занимает важное место в системе современного образования, поскольку его знание расширяет возможности получения образования, участия в научных проектах и профессионального взаимодействия с немецкоязычными странами (Redecker, 2017; Dudeney et al., 2013).

Традиционные методы преподавания, основанные преимущественно на объяснении грамматических правил,

Азербайджанский Университет Языков, доктор философии по филологии, доцент, Баку, Азербайджан
e-mail: knospe2124@gmail.com

заучивании лексики и выполнении письменных упражнений, не всегда обеспечивают достаточное развитие навыков реального общения. В связи с этим возникает необходимость внедрения инновационных подходов, которые объединяют теоретические знания, практическое применение языка и самостоятельную деятельность обучающихся (Ellis, 2003; Chapelle, 2003).

Одним из перспективных направлений является интеграция цифровых образовательных ресурсов и инструментов искусственного интеллекта в преподавание немецкого языка. Такие средства могут создавать дополнительные возможности для тренировки произношения, расширения словарного запаса, совершенствования письменной речи и моделирования коммуникативных ситуаций. При этом технологии следует рассматривать не как замену преподавателя, а как средство повышения качества и индивидуализации обучения (Goethe-Institut, n.d.; Miao & Holmes, 2023; UNESCO, 2021).

Теоретические основы инновационного обучения. Современная методика преподавания иностранных языков ориентирована на формирование коммуникативной компетенции, предполагающей способность использовать язык в конкретных социальных, образовательных и профессиональных ситуациях. Важным ориентиром в этой области является Общеевропейская система описания уровней владения иностранным языком (CEFR) , (Council of Europe, 2020; Council of Europe, 2001).

В дополнительном томе CEFR особое внимание уделяется деятельностному подходу, многоязычной и межкультурной компетенции, онлайн-взаимодействию и медиации, то есть

способности передавать смысл и содействовать взаимопониманию между людьми (Council of Europe, 2020). Эти положения имеют непосредственное отношение к преподаванию немецкого языка, поскольку современный обучающийся должен не только знать грамматику, но и уметь участвовать в диалоге, понимать культурный контекст и взаимодействовать с носителями языка в цифровой среде. В рамках деятельностного подхода обучение организуется вокруг решения практических задач. Например, обучающиеся могут составлять электронное письмо на немецком языке, планировать туристическую поездку, разрабатывать презентацию о немецкоязычной стране или моделировать собеседование при приёме на работу. Подобные задания позволяют применять языковые знания в условиях, приближённых к реальной коммуникации (Ellis, 2003; Chapelle, 2003).

Инновационность такого подхода заключается в переходе от пассивного усвоения информации к активному использованию языка. Преподаватель выступает организатором учебной деятельности, консультантом и координатором, а обучающийся становится активным участником образовательного процесса. Важное значение при этом имеет развитие цифровой компетентности преподавателя, позволяющей обоснованно выбирать и применять образовательные технологии (Redecker, 2017).

Возможности цифровых технологий и искусственного интеллекта. Цифровые инструменты расширяют возможности организации учебного процесса и позволяют разнообразить способы представления учебного материала. При грамотном использовании они способствуют повышению доступности языковой практики и

предоставляют обучающимся дополнительные возможности для самостоятельной работы (Redecker, 2017; Chapelle, 2003). К основным направлениям применения цифровых технологий в обучении немецкому языку относятся следующие.

Интерактивные образовательные платформы. Электронные упражнения, викторины, карточки для запоминания слов и тесты помогают систематизировать лексику и грамматику. Использование аудио- и видеоматериалов позволяет развивать навыки аудирования и знакомиться с естественной немецкой речью. Образовательные материалы Goethe-Institut, в частности портал Deutschstunde, могут служить дополнительным ресурсом для организации подобных занятий (Goethe-Institut, n.d.).

Искусственный интеллект и персонализированная обратная связь. Инструменты искусственного интеллекта могут использоваться для составления диалогов, объяснения грамматических конструкций, создания упражнений различной сложности и предварительного анализа письменных работ. Например, обучающийся уровня A2 может попросить систему смоделировать разговор в магазине, а обучающийся уровня B1 — подготовить аргументы для обсуждения экологических проблем на немецком языке. Генеративный искусственный интеллект также может использоваться для разработки учебных заданий и адаптации материалов к образовательным целям (Miao & Holmes, 2023; UNESCO, 2021).

При этом ответы искусственного интеллекта не всегда являются грамматически, стилистически или фактически безошибочными. Как отмечает А. Собор, несмотря на значительный прогресс современных систем искусственного интеллекта, при обработке разноструктурных языковых пар (в частности, немецкого и азербайджанского языков) возникают фундаментальные лингвокогнитивные ограничения и системные погрешности машинного перевода (Sobor, 2026). Поэтому результаты работы языковых моделей необходимо критически проверять, сопоставлять с учебными материалами и обсуждать с преподавателем. Ответственное применение ИИ предполагает сохранение ведущей роли преподавателя и активной позиции обучающегося (Miao & Holmes, 2023; UNESCO, 2021; Sobor, 2026).

При этом ответы искусственного интеллекта не всегда являются грамматически, стилистически или фактически безошибочными. Поэтому их необходимо проверять, сопоставлять с учебными материалами и обсуждать с преподавателем. Особенно важно не допускать механического копирования готовых ответов, поскольку оно ограничивает самостоятельное мышление и развитие языковых навыков. Ответственное применение ИИ предполагает сохранение ведущей роли преподавателя и активной позиции обучающегося (Miao & Holmes, 2023; UNESCO, 2021).

Развитие устной речи. Запись голосовых сообщений, прослушивание аутентичных материалов и участие в онлайн-диалогах создают дополнительные условия для тренировки произношения и беглости речи. Обучающиеся могут записывать короткие монологи на немецком языке,

анализировать собственные ошибки и повторно выполнять задание с учётом рекомендаций преподавателя. Использование цифровых средств должно быть направлено на развитие практических языковых навыков и повышение самостоятельности обучающихся (Ellis, 2003; Chapelle, 2003).

Совместное обучение и цифровые проекты. Совместные презентации, виртуальные доски и коллективная подготовка текстов способствуют развитию навыков сотрудничества. Например, группа обучающихся может подготовить виртуальную экскурсию по Берлину, Мюнхену или Вене, представив достопримечательности, культурные особенности и практические рекомендации на немецком языке. Подобные проекты объединяют языковую практику, цифровую грамотность и межкультурное взаимодействие (Council of Europe, 2020; Redecker, 2017). Следовательно, цифровые технологии целесообразно применять не ради самого использования технических средств, а для достижения конкретных образовательных результатов.

Практическая модель внедрения инновационных методов. Для интеграции цифровых инструментов в преподавание немецкого языка предлагается модель занятия, объединяющая коммуникативный, проектный и цифровой подходы. В качестве примера рассматривается тема «Путешествие в Германию» для обучающихся уровня A2–B1. Такая организация обучения позволяет связывать языковые знания с выполнением практических задач (Council of Europe, 2020; Ellis, 2003). На первом этапе преподаватель представляет тематическую лексику, связанную с транспортом, размещением, покупкой билетов и ориентированием в городе. Для закрепления слов могут

применяться цифровые карточки и интерактивные задания. На втором этапе обучающиеся изучают короткие видеоматериалы или тексты на немецком языке, содержащие информацию о туристических объектах. Они определяют основную мысль, выделяют новые выражения и отвечают на вопросы по содержанию.

На третьем этапе организуется ролевая игра. Один участник выступает туристом, другой — сотрудником туристического центра или работником гостиницы. Участники должны задавать вопросы, уточнять информацию, объяснять маршрут и реагировать на непредвиденные обстоятельства. Искусственный интеллект при необходимости может использоваться для предварительного создания образцов диалогов, которые затем самостоятельно перерабатываются обучающимися. Такой подход позволяет сочетать коммуникативную практику с ответственным использованием цифровых инструментов (Ellis, 2003; Miao & Holmes, 2023).

На четвёртом этапе группы создают цифровую презентацию или краткий путеводитель на немецком языке. Итоговый продукт должен содержать описание маршрута, сведения о достопримечательностях и практические рекомендации путешественникам. На заключительном этапе преподаватель оценивает результаты работы по нескольким критериям: правильность использования лексики и грамматики, понятность устной речи, соответствие задания поставленной цели, самостоятельность выполнения и качество взаимодействия в группе. Критерии оценки должны учитывать не только правильность языкового оформления, но и способность обучающихся решать коммуникативные задачи (Council of

Europe, 2020; Ellis, 2003). Предложенная модель позволяет объединить языковую практику, цифровую грамотность и межкультурное обучение. Кроме того, она может адаптироваться к различным темам: «Образование в Германии», «Профессиональная коммуникация», «Экология», «Немецкоязычная культура» и «Научные достижения».

Педагогические преимущества и ограничения цифрового обучения: К основным преимуществам применения инновационных технологий относятся расширение возможностей самостоятельной работы, разнообразие учебных заданий, оперативное получение обратной связи и повышение доступности аутентичных языковых материалов. Цифровая среда также позволяет организовывать обучение с учётом индивидуального темпа и уровня подготовки обучающихся (Redecker, 2017; Chapelle, 2003). Вместе с тем внедрение технологий сопровождается рядом трудностей. Среди них можно выделить различия в уровне цифровой грамотности, ограниченный доступ отдельных обучающихся к техническим устройствам и интернету, риск поверхностного усвоения материала и зависимость от автоматизированных подсказок. Поэтому использование цифровых ресурсов должно сопровождаться педагогическим контролем и оценкой их соответствия поставленным учебным целям (Redecker, 2017; Miao & Holmes, 2023).

Вместе с тем внедрение технологий сопровождается рядом трудностей. Среди них можно выделить различия в уровне цифровой грамотности, ограниченный доступ к устройствам, риск поверхностного усвоения материала и зависимость от автоматизированных подсказок.

Исследования показывают, что использование искусственного интеллекта сталкивается со специфическими лингвокогнитивными ограничениями при передаче сложных языковых и контекстуальных структур между немецким и азербайджанским языками (Sobor, 2026). Поэтому использование цифровых ресурсов должно обязательно сопровождаться методическим и критическим контролем (Redecker, 2017; Miao & Holmes, 2023; Sobor, 2026).

Особого внимания требуют вопросы академической честности, защиты персональных данных и критической оценки информации. При использовании систем искусственного интеллекта необходимо соблюдать правила образовательного учреждения, не загружать конфиденциальные данные и ясно разграничивать самостоятельную работу обучающегося и материалы, созданные с помощью цифровых инструментов. Международные рекомендации по применению генеративного ИИ в образовании подчёркивают необходимость человек ориентированного подхода, защиты данных и сохранения самостоятельности обучающихся (Miao & Holmes, 2023; UNESCO, 2021).

Таким образом, эффективная цифровизация преподавания немецкого языка предполагает педагогически обоснованный выбор технологий, предварительное определение учебных целей и систематическую оценку результатов. Технологии должны дополнять живое общение, а не вытеснять его.

Проведённый теоретический анализ позволяет сделать вывод о том, что цифровые технологии и искусственный

интеллект обладают значительным потенциалом для совершенствования преподавания немецкого языка. Их использование создаёт условия для расширения коммуникативной практики, индивидуализации обучения, развития самостоятельности и формирования цифровой грамотности. Наиболее продуктивным представляется сочетание цифровых инструментов с деятельностным, коммуникативным и проектным подходами. При такой организации обучения язык становится не только объектом изучения, но и средством решения практических задач, взаимодействия и межкультурного общения.

Важнейшим условием эффективности инновационного образования остаётся активная роль преподавателя, который определяет цели обучения, отбирает качественные материалы, обеспечивает обратную связь и формирует ответственное отношение к использованию искусственного интеллекта. (Redecker, 2017; Miao & Holmes, 2023). Перспективы дальнейшего исследования связаны с эмпирической проверкой эффективности различных цифровых инструментов в обучении немецкому языку, сравнением результатов традиционных и инновационных методов, а также разработкой критериев оценки коммуникативной компетенции в цифровой образовательной среде.

Литература

Council of Europe. (2020). *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment—Companion Volume*. Council of Europe Publishing. URL: https://www.coe.int/en/web/common-european-framework-reference-languages

Council of Europe. (2001). *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment*. Cambridge University Press.

Chapelle, C.A. (2003). *English Language Learning and Technology: Lectures on Applied Linguistics in the Age of Information and Communication Technology*. John Benjamins Publishing Company.

Ellis, R. (2003). *Task-Based Language Learning and Teaching*. Oxford University Press.

Goethe-Institut. (n.d.). *Deutschstunde: Portal für Lehrkräfte*. URL: https://www.goethe.de/prj/dlp/de/home.cfm

Miao, F. & Holmes, W. (2023). *Guidance for Generative AI in Education and Research*. UNESCO. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000386693

Redecker, C. (2017). *European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu.* Publications Office of the European Union. URL: https://joint-research-centre.ec.europa.eu/digcompedu_en

Sobor, A. (2026). Linguocognitive limitations of translation in the German-Azerbaijani language pair using AI. *The Scientific Heritage, 187* (187), 86–89. https://doi.org/10.5281/zenodo.21022346

UNESCO. (2021). *AI and Education: Guidance for Policy-makers*. UNESCO. URL: https://unesdoc.unesco.org/

BİOLOGİYA DƏRSLƏRİNDƏ "UNİVERSAL ÖYRƏNMƏ" DİZAYNININ SƏMƏRƏLİ TƏTBİQ YOLLARI

Elnurə Səfərova[1*], Günel Məmmədova[2]

Açar sözlər: *universal öyrənmə, biologiya, dərs, inklüziv, sinif*
Keywords: *universal learning, biology, lesson, inclusive, classroom*

Ümumtəhsil məktəblərində inklüziv siniflərin təşkili müasir pedaqoji yanaşmaların ən mühüm istiqamətlərindən biridir. İnklüzivlik prinsipi bütün şagirdlərin fərdi imkanları, öyrənmə tərzi və sosial vəziyyətindən asılı olmayaraq tədris prosesinə tam və bərabərhüquqlu şəkildə cəlb olunmasını nəzərdə tutur. Bu baxımdan "Universal öyrənmə dizaynı" (Universal Design for Learning – UDL) müasir təhsil sistemində inklüzivliyin təmin olunması üçün ən səmərəli yanaşmalardan biri hesab olunur. UDL konsepsiyası şagirdlərin müxtəlif öyrənmə ehtiyaclarını nəzərə alaraq tədris prosesini çevik, adaptiv və əlçatan etməyi hədəfləyir.

Bu modelin əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, müəllimlər tədris materiallarını yalnız standart formada deyil, müxtəlif təqdimat üsulları ilə hazırlayır, şagirdlərə öyrənməni fərqli yollarla mənimsəmək imkanı yaradır.

[1]Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, biologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Bakı, Azərbaycan
[2]Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
[*]Məsul müəllif: e-mail: seferovaelnure@mail.ru

Beləliklə, öyrənmə prosesində idrak, emosional-dəyər və davranış komponentləri bir-birini tamamlayır və hər bir şagirdin təhsil mühitində özünü rahat hiss etməsinə şərait yaranır. İnklüziv siniflərdə universal öyrənmə dizaynının tətbiqi yalnız pedaqoji metodların dəyişdirilməsi ilə məhdudlaşmır. Bu yanaşma həm də təhsil siyasətində, kurikulumların hazırlanmasında və qiymətləndirmə mexanizmlərində köklü dəyişikliklər tələb edir. Müəllimlər şagirdlərin fərdi öyrənmə tempini nəzərə almalı, tədris materiallarını müxtəlif formatlarda təqdim etməli, qiymətləndirməni isə yalnız nəticələrə deyil, prosesə əsaslanaraq aparmalıdır.

Biologiya dərsləri bu modelin tətbiqi üçün xüsusi imkanlar yaradır. Təbiət elmləri vizual, praktik və eksperimental xarakter daşıdığı üçün müxtəlif öyrənmə ehtiyaclarına malik şagirdlərin tədris prosesinə cəlb olunması daha asan olur. Məsələn, görmə məhdudiyyətli şagirdlər üçün biologiya dərslərində audio materiallardan, eşitmə çətinliyi olan şagirdlər üçün vizual modellərdən, öyrənmə çətinliyi yaşayan şagirdlər üçün isə sadələşdirilmiş mətnlərdən istifadə edilə bilər. Laboratoriya işləri isə bütün şagirdlərin praktiki fəaliyyətə qoşulmasına şərait yaradır, bu da öyrənmənin davranış komponentini gücləndirir.

Universal öyrənmə dizaynı biologiya dərslərində yalnız fənnin məzmununu öyrətməklə kifayətlənmir, həm də ekoloji mədəniyyətin formalaşmasına xidmət edir. Şagirdlər təbiət hadisələrini öyrənərkən ekoloji məsuliyyət hissi qazanır, dayanıqlı inkişaf prinsiplərini dərk edir və gündəlik həyatlarında ekoloji davranış vərdişlərini tətbiq etməyə başlayırlar. Bu isə inklüziv təhsilin əsas məqsədlərindən biri olan sosial inteqrasiyanı gücləndirir. Beləliklə, ümumtəhsil

məktəblərində inklüziv siniflərdə "Universal öyrənmə" dizaynının tətbiqi yalnız pedaqoji metodların yenilənməsi deyil, həm də təhsil sisteminin ümumi keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün vacibdir. Bu yanaşma şagirdlərin bilik, bacarıq və dəyərlərinin inkişafına, ekoloji mədəniyyətin formalaşmasına və dayanıqlı inkişaf məqsədlərinin reallaşdırılmasına xidmət edir. Biologiya dərslərində bu modelin tətbiqi isə həm fənnin öyrədilməsini, həm də inklüzivlik prinsiplərinin praktik həyata keçirilməsini təmin edən mühüm nümunədir. Məsələn, hüceyrə quruluşunun öyrədilməsi zamanı görmə çətinliyi olan şagirdlər üçün toxunma modelləri, eşitmə çətinliyi olanlar üçün vizual diaqramlar, öyrənmə çətinliyi yaşayanlar üçün sadələşdirilmiş izahlar təqdim edilə bilər.

Ekoloji mövzular üzrə layihələr şagirdlərin həm bilik, həm də sosial bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu yanaşma dayanıqlı inkişaf məqsədlərinin reallaşdırılmasına xidmət edir və şagirdlərin ekoloji mədəniyyətini formalaşdırır. Nəticə etibarı ilə ümumtəhsil məktəblərində inklüziv siniflərdə "Universal öyrənmə" dizaynının səmərəli tətbiqi yolları şagirdlərin bilik, bacarıq və dəyərlərinin inkişafına, ekoloji mədəniyyətin formalaşmasına və dayanıqlı inkişaf prinsiplərinin tədris prosesinə inteqrasiyasına xidmət edir. Biologiya dərslərində bu modelin tətbiqi isə həm fənnin öyrədilməsini, həm də inklüzivlik prinsiplərinin praktik həyata keçirilməsini təmin edən mühüm nümunədir. Biologiya dərslərində "Universal öyrənmə" dizaynının praktik tətbiqi şagirdlərin müxtəlif öyrənmə ehtiyaclarını nəzərə alaraq öyrənməni daha əlçatan və maraqlı edir. Aşağıdakı mövzu nümunələrinə nəzər yetirək:

Hüceyrə quruluşu modeli – görmə çətinliyi olan şagirdlər üçün toxunma modelləri, eşitmə çətinliyi olanlar üçün vizual

diaqramlar, öyrənmə çətinliyi yaşayanlar üçün sadələşdirilmiş izahlar.

Fotosintez prosesi simulyasiyası – rəqəmsal animasiyalarla fotosintezin mərhələlərinin izahı, audio şərhlərlə dəstəklənmiş təqdimatlar.

Ekoloji layihələr – məktəb bağçasında bitkilərin böyümə prosesinin müşahidəsi, şagirdlərin ekoloji məsuliyyət hissini gücləndirən praktik fəaliyyətlər.

Laboratoriya təcrübələri – sadələşdirilmiş eksperimentlər, təhlükəsiz və hər kəsin iştirak edə biləcəyi praktik işlər.

Portfolio əsaslı qiymətləndirmə – şagirdlərin biologiya mövzularında hazırladığı layihələrin, müşahidələrin və refleksiyaların toplanması.

İKT dəstəyi – interaktiv proqramlar, virtual laboratoriyalar və simulyasiyalarla öyrənmənin daha əlçatan edilməsi.

Bu nümunələr göstərir ki, biologiya fənnində universal öyrənmə dizaynı yalnız nəzəri biliklərin öyrədilməsini deyil, həm də şagirdlərin praktik bacarıqlarının inkişafını, ekoloji mədəniyyətin formalaşmasını və tədris prosesinə inteqrasiyasını təmin edir.

SÜKUTUN PEDAQOGİKASI: DƏRSDƏ GÖZLƏMƏ VAXTININ ŞAGİRDİN DÜŞÜNMƏ KEYFİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

Günel Paşayeva[1*], Aynurə Bağırova

Açar sözlər: *pedaqoji sükut, gözləmə vaxtı, düşünmə vaxtı, sual vermə texnikası, metakoqnisiya, tənqidi təfəkkür, formativ qiymətləndirmə*
Keywords: *pedagogical silence, wait time, think time, questioning technique, metacognition, critical thinking, formative assessment*

Müasir təhsil paradiqmasında müəllimin əsas vəzifəsi hazır bilik ötürmək deyil, şagirdi düşünməyə, mühakimə yürütməyə və öz fikrini əsaslandırmağa yönəltməkdir. Azərbaycanda təhsil siyasətinin şəxsiyyətyönümlü və səriştəyə əsaslanan təlimə istiqamətlənməsi də bu vəzifəni ön plana çıxarır. Təhsildə innovasiya çox vaxt rəqəmsal texnologiyalarla eyniləşdirilir. Lakin tədqiqatlar göstərir ki, dərsin keyfiyyətinə ciddi təsir edən amillərdən biri heç bir texniki vasitə tələb etmir: bu, müəllimin sual verdikdən sonra susduğu bir neçə saniyədir.

Pedaqoji ədəbiyyatda "gözləmə vaxtı" adlanan bu fenomen Azərbaycan pedaqogikasında hələ kifayət qədər öyrənilməmişdir. Tezisin məqsədi gözləmə vaxtının mahiyyətini, onun şagird təfəkkürünə təsirini və müəllim hazırlığı sistemində tətbiq imkanlarını təhlil etməkdir.

[1]Sumqayıt Dövlət Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Sumqayıt, Azərbaycan
[2]Sumqayıt Dövlət Universiteti
[*]Məsul müəllif: e-mail: gunel.pashayeva@sdu.edu.az

Anlayış amerikalı tədqiqatçı Meri Bad Rounun adı ilə bağlıdır. Rou dərsləri təhlil edərək müəyyən etmişdir ki, müəllimlər sual verdikdən sonra cavab üçün orta hesabla təxminən bir saniyə gözləyir. Cavab gəlmədikdə isə ya sualı təkrarlayır, ya başqa şagirdə müraciət edir, ya da cavabı özü deyir (Rowe, 1974).

Tədqiqatçı iki növ fasiləni fərqləndirmişdir: birinci gözləmə vaxtı müəllimin sualı ilə şagirdin cavabı arasındakı, ikinci gözləmə vaxtı isə şagirdin cavabı ilə müəllimin reaksiyası arasındakı fasilədir. Sonrakı tədqiqatlar göstərmişdir ki, hər iki fasilənin üç saniyədən artıq olması sinifdaxili ünsiyyətin keyfiyyətini nəzərəçarpacaq dərəcədə dəyişir (Rowe, 1986; Tobin, 1987).

R.Stal bu anlayışı genişləndirərək "düşünmə vaxtı" terminini təklif etmişdir. Onun fikrincə, əsas məsələ fasilənin müddəti deyil, həmin fasilədə həm müəllimin, həm də şagirdin fikri fəaliyyətinin baş verməsidir. Buna görə düşünmə fasilələri dərsin müxtəlif məqamlarında yaradıla bilər: mürəkkəb mətn oxunduqdan, vizual material göstərildikdən və ya şagirdin cavabı yarımçıq qaldıqdan sonra (Stahl, 1994).

Son illərdə tədqiqatçılar sükutu yalnız "saniyələrlə ölçülən" texnika kimi deyil, daha geniş psixoloji-pedaqoji hadisə kimi nəzərdən keçirirlər. Rounun gözləmə vaxtı konsepsiyasına görə, fasilə dərsin zaman axınını tənzimləyir və cavabın keyfiyyətini müəyyən edir. L.S.Viqotskinin mədəni-tarixi nəzəriyyəsinə görə, ali psixi funksiyalar əvvəlcə sosial ünsiyyətdə, sonra isə daxili planda formalaşır (Vygotsky, 1978); bu baxımdan sükut anı xarici dialoqun daxili təfəkkürə keçdiyi, interiorizasiyanın baş verdiyi "vasitəçi məkan" kimi şərh oluna bilər.

C.Fleyvellin metakoqnisiya konsepsiyasına görə isə şagirdin öz təfəkkür prosesini izləməsi və tənzimləməsi səmərəli öyrənmənin şərtidir (Flavell, 1979); fasilə məhz bu "təfəkkür haqqında təfəkkür" üçün imkan yaradır: şagird cavabını yoxlayır, fikrini sıraya düzür, səhvini əvvəlcədən görür.

Tədqiqatların ümumiləşdirilməsi göstərir ki, gözləmə vaxtı 3–5 saniyəyə qədər uzadıldıqda: - şagirdlərin cavabları uzanır və daha əsaslandırılmış olur; - cavab verməkdən çəkinən və ya "bilmirəm" deyən şagirdlərin sayı azalır; - fərziyyə irəli sürən, ehtimal xarakterli cavablar artır; - şagirdlər bir-birinin fikrinə istinad etməyə və sual verməyə başlayır; - əvvəllər passiv qalan şagirdlər dərsə daha fəal qoşulur (Rowe, 1986).

K.Tobin gözləmə vaxtının xüsusilə yüksək koqnitiv səviyyəli suallarda, yəni təhlil, qiymətləndirmə və yaradıcılıq tələb edən tapşırıqlarda təlim nəticələrinə müsbət təsir etdiyini göstərmişdir (Tobin, 1987). Bu nəticə psixoloji baxımdan da izahlıdır. D.Kaneman insan təfəkkürünü sürətli, intuitiv sistemə və ləng, analitik sistemə ayırır (Kahneman, 2011). Bir saniyəlik fasilə şagirdə yalnız yaddaşdakı hazır cavabı xatırlamağa imkan verir, analitik düşünmə isə vaxt tələb edir. Deməli, tələsik sual-cavab dialoqu təfəkkürün yalnız səthi qatını işə salır.

Gözləmə vaxtı formativ qiymətləndirmənin də vacib elementidir. P.Blek və D.Vilyam göstərmişlər ki, müəllim cavabı tez qəbul etdikdə və ya özü tamamladıqda şagirdlərin həqiqətən nə düşündüyü haqqında məlumat əldə edə bilmir (Black & Wiliam, 1998). Daha yeni tədqiqatlar isə gözləmə vaxtının təsirinin sinifdə formalaşmış ünsiyyət normalarından asılı olduğunu vurğulayır: sükutun məqsədi şagirdlərə aydın

olmadıqda o, düşünmə imkanı deyil, gərginlik mənbəyi kimi qavranıla bilər (Ingram & Elliott, 2016).

Məktəb praktikasında gözləmə vaxtının tətbiqi bir sıra çətinliklərlə qarşılaşır: dərs vaxtının məhdudluğu, proqramı vaxtında "çatdırmaq" narahatlığı, sükutun sinfi idarəetmədə zəiflik kimi qavranılması. Tədqiqatlar göstərir ki, müəllimlər sükutun faydasını qəbul etsələr də, onu dərsdə necə tətbiq edəcəkləri barədə aydın təsəvvürə malik olmurlar; yəni problem nəzəriyyə ilə təcrübə arasındakı boşluqdadır.

Sükutun mədəni şərhi də nəzərə alınmalıdır: bir şagird onu hörmət və düşüncə əlaməti, digəri isə qeyri-müəyyənlik kimi qəbul edə bilər. Azərbaycan sinif mühitində "tez cavab verən – yaxşı şagirddir" stereotipi hələ də güclü olduğundan, fasilənin məqsədi şagirdlərə açıq izah edilməli və sinfin ümumi qaydasına çevrilməlidir. Bu baxımdan aşağıdakı yanaşmalar səmərəli ola bilər:

"Əvvəlcə düşün, sonra əl qaldır" qaydası. Sual verildikdən sonra 3–5 saniyəlik düşünmə fasiləsi sinifdə ümumi qayda kimi qəbul edilir və şagirdlərə izah olunur.

"Düşün – cütləş – bölüş" üsulu. Şagird əvvəlcə fərdi düşünür, fikrini yoldaşı ilə müzakirə edir, sonra sinfə təqdim edir.

Cavabdan sonrakı fasilə. Müəllim şagirdin cavabını dərhal qiymətləndirmir, bir neçə saniyə gözləyir; bu müddətdə şagird fikrini tamamlaya, digərləri isə əlavə edə bilər.

Sualların keyfiyyəti. Gözləmə vaxtı yalnız düşünməyə dəyər suallarla mənalıdır; buna görə açıq və yüksək səviyyəli suallar dərsdən əvvəl planlaşdırılmalıdır.

Müəllim hazırlığında mikrotədris. Gələcək müəllimlərin dərs fraqmentləri videoya çəkilir, gözləmə vaxtı ölçülür və birgə təhlil edilir. Bu, müəllimlərə öz pedaqoji vərdişlərini obyektiv görməyə imkan verir.

Gözləmə vaxtı sadə, lakin güclü pedaqoji vasitədir. O, nə xərc, nə də texniki təchizat tələb edir, amma müəllimdən öz pedaqoji vərdişini dəyişməyi və sükuta etibar etməyi tələb edir. Dərsdəki sükut "itirilmiş vaxt" deyil, düşünmə üçün yaradılmış məkandır.

Ədəbiyyat

Black, P., & Wiliam, D. (1998). Inside the black box: Raising standards through classroom assessment. *Phi Delta Kappan, 80*(2), 139–148.

Flavell, J. H. (1979). Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive–developmental inquiry. *American Psychologist, 34*(10), 906–911.

Ingram, J., & Elliott, V. (2016). A critical analysis of the role of wait time in classroom interactions and the effects on student and teacher interactional behaviours. *Cambridge Journal of Education, 46*(1), 37–53.

Kahneman, D. (2011). *Thinking, fast and slow*. Farrar, Straus and Giroux.

Rowe, M. B. (1974). Wait-time and rewards as instructional variables, their influence on language, logic, and fate control: Part one – wait-time. *Journal of Research in Science Teaching, 11*(2), 81–94.

Rowe, M. B. (1986). Wait time: Slowing down may be a way of speeding up! *Journal of Teacher Education, 37*(1), 43–50.

Stahl, R.J. (1994). *Using «think-time» and «wait-time» skillfully in the classroom* (ERIC Digest ED370885). ERIC Clearinghouse for Social Studies/Social Science Education.

Tobin, K. (1987). The role of wait time in higher cognitive level learning. *Review of Educational Research, 57*(1), 69–95.

Vygotsky, L.S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Harvard University Press.

AZƏRBAYCANDA EKOLOGİYA VƏ ƏTRAF MÜHİTİN QORUNMASI PROBLEMİ DÖVLƏT SİYASƏTİDİR

Afaq Piriyeva

Açar sözlər: *ekologiya, ətraf mühit, dövlət siyasəti, qloballaşma, COP29*
Keywords: *ecology, environment, public policy, globalization, COP29*

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi ilk dövrdə – 1969-1982-ci illərdə ölkədə birinci dəfə ümumxalq miqyasında yaşıllaşdırma tədbirlərinin həyata keçirilməsi təbiətə göstərilən qayğıkeş münasibətin bariz təzahürü idi. Azərbaycanın zəngin flora və fauna müxtəlifliyinin qorunub saxlanılması ilə əlaqədar Ulu öndər Heydər Əliyevin tövsiyələri bu gün də aktualdır. Həmin dövrdə xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri yaradıldı və sonralar daha da genişləndirildi. Azərbaycanın təbii landşaftları, torpaq və su ehtiyatları daim qorunur və inkişaf etdirilir. İctimai ekologiya və sağlamlıq problemlərinin həllində ətraf mühitin mühafizəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkənin ekoloji siyasətinin formalaşması və inkişaf etdirilməsi məsələləri. Azərbaycanda təbiətin mühafizəsi məsələsi dövlət siyasəti səviyyəsindədir. Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra iqtisadiyyatın bütün sahələrində ekoloji mühafizə amilinə diqqət artırılmışdır. Ekologiya üzrə bir çox özəl təşkilatlar (təbiəti mühafizə cəmiyyəti,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Bakı, Azərbaycan
e-mail: afaq.piriyeva@bk.ru

yaşıllar hərəkatı, ekoloji ittifaq, ekoloji bərpa mərkəzi və s.) fəaliyyət göstərir. Onlar ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində dövlət təşkilatlarına kömək etməklə yanaşı təbii mühitin sağlamlaşdırılması istiqamətində məqsədyönlü işlər görürlər.

Ulu öndər Heydər Əliyevin ölkədə ətraf mühitin qorunması, təbii sərvətlərin artırılması, zənginləşdirilməsi, ekologiyanın, torpağın, suyun, meşənin mühafizə edilməsi sahəsində apardığı islahatlar, gördüyü səmərəli dövlət tədbirləri bu gün uğurla davam etdirilir. "Azərbaycan Respublikasında ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına dair 2006-2010-cu illər üçün Kompleks Tədbirlər Planı" məhz bu sahədə mövcud problemlərin həllinə yönəldilən mühüm tarixi sənəddir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi xətti bu gün də qorunur və prezident İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilir (Xudiyev, 2004, s. 4).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin imzaladığı fərmanlarda, təsdiq etdiyi Milli və Dövlət Proqramlarında ekoloji siyasətin ardıcıl və sistemli şəkildə həyata keçirilməsi ilə əlaqədar mühüm vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir. İqtisadi inkişafla bərabər ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, təbii sərvətlərdən xalqımızın rifahı naminə istifadə dövlət siyasətinin prioritetidir. Dövlət başçısının uğurlu ekoloji siyasətinin nəticəsidir ki, indi Azərbaycanın zəngin meşələri, zəngin bitki örtüyü, yüzlərlə parkı, qoruğu var. Milli parkların, qoruqların ərazisi genişləndirilir və yeniləri salınır. Qısa müddət ərzində beynəlxalq normativlərə uyğun olaraq Xüsusi Mühafizə Olunan Təbiət Əraziləri genişləndirilmişdir. Ölkəmizin uğurlu xarici siyasəti və beynəlxalq əlaqələri Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin də beynəlxalq əməkdaşlıqla bağlı səmərəli fəaliyyətinə şərait yaratmış, bir sıra region dövlətləri və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq

haqqında Anlaşma Memorandumları və sazişlər imzalanmışdır. Respublikamız ətraf mühitlə əlaqədar 20-dək beynəlxalq konvensiyaya qoşulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin "Yaşıl dünya naminə həmrəylik" və yaşıl enerji siyasəti. Respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra ətraf mühitin mühafizəsinə göstərilən dövlət qayğısı ildən-ilə artır. Ekoloji siyasətin bu gün uğurla davam etdirilməsi, bu sahədə görülmüş işlər, həyata keçirilən ardıcıl tədbirlər ölkəmizin siyasi, iqtisadi, sosial-mədəni həyatının bütün sahələri ilə yanaşı, ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində də yeni-yeni uğurların qazanılacağına inamı artırır. XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq əhalinin sürətlə artımı və elmi-texniki inqilab biosferdə deqradasiya proseslərinin əlamətlərini yaratdı. XX əsr yalnız texniki tərəqqi kimi deyil, həm də genosid və ekosid kimi yadda qalacaqdır (Məmmədov və Xəlilov, 2006, s. 515).

Dünya inkişafının indiki mərhələsinin başlıca meyilləri mədəni inteqrasiya və qloballaşmadır. Qloballaşma dövlətlərin sabit inkişafına və əməkdaşlığına, xalqların sosial rifahının yaxşılaşdırılmasına kömək etməlidir (Əsgəroğlu və İbrahimov, 2002, s. 257). Bu gün bəşəriyyəti düşündürən ən mühüm və həyati problemlərdən biri, bəlkə də birincisi ekoloji durumla bağlı yaranmış problemlərdir. Dünyada gedən proseslərlə bağlı ekoloji problemlər son dərəcə artmışdır. Bu problemlərin səbəblərindən biri müxtəlif vasitələrlə dünyada meşələrin, yaşıllıqların məhv edilməsidir. Kütləvi qırıntılar nəticəsində meşələrimiz xeyli seyrəlmiş, bir çox nadir ağaclar azalmışdır. Erməni işğalında olarkən min hektarlarla meşələrimiz isə ekoloji genosidə məruz qalmışdı.

Cənab prezident İlham Əliyev 44 günlük müharibədən altı ay sonra öz çıxışlarının birində demişdir: "Erməni vandalizminə məruz qalmış, bir güllə atmadan, bir şəhid vermədən işğaldan azad edilmiş Ağdamda şəhərin içində böyük bir meşə zolağı olacaq – 125 hektarlıq. Süni göl yaradılacaq, kanallar, körpülər. Şəhərin müasir standartlara, müasir tələblərə uyğun inkişaf planı artıq tam işlənib hazırlanıb. Bütün Qarabağ zonası "yaşıl enerji" zonası olacaq. Bütün şəhərlər "ağıllı şəhər" konsepsiyası əsasında qurulacaq" (Böyük Qayıdış, 2021, s. 159).

Təqdirəlayiq haldır ki, son illər ölkəmizdə təhsilin, səhiyyənin, mədəniyyətin və digər sahələrin inkişafı üçün yorulmaz fəaliyyəti ilə fərqlənən, tanınmış ictimai-siyasi xadim, Birinci vitse-prezident Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü və təşkilatçılığı ilə ətraf mühitin mühafizəsi, xalqımızın ekoloji cəhətdən saf və təmiz həyat tərzi keçirməsi üçün yaşıllaşdırma tədbirləri həyata keçirilir. Məhz onun təşəbbüsü və bilavasitə iştirakı ilə hər il respublikamızda milyonlarla ağac və kol əkilir, meşələr və yaşıllıqlar bərpa edilir, yeni-yeni parklar, yaşıllıqlar salınır. Ətraf mühitin mühafizəsi, xüsusilə biomüxtəlifliyin qorunması sahəsində Azərbaycanda həyata keçirilən tədbrilər beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən yüksək qiymətləndirilir.

Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi ölkəmizin ən ciddi ekoloji problemlərinin həllinə cəmiyyətin, qeyri-hökumət və beynəlxalq təşkilatların diqqətini cəlb etməklə dövlətin müəyyən etdiyi ekoloji siyasəti ardıcıl və qətiyyətlə yerinə yetirir. Ətraf mühitin qorunmasında, təbii ehtiyatların, faydalı qazıntıların, su, torpaq, hava kimi əvəzsiz sərvətlərin, meşələrin və biomüxtəlifliyin mühafizəsi və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə edilməsi ilə əlaqədar bir sıra mühüm əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirilmişdir.

İşğaldan azad edilmiş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur, eləcə də Naxçıvan Muxtar Respublikası yaşıl enerji zonası elan olunmuşdur. Azad edilmiş ərazilərdə həyata keçirilən genişmiqyaslı bərpa və yenidənqurma prosesində ətraf mühitin qorunması prioritetdir. Həmin ərazilərdə "ağıllı şəhər", "ağıllı kənd" kimi innovativ yanaşmalar tətbiq edilir, ekosistem bərpa olunur.

Yaşıl enerji növlərinin yaradılması və yaşıl enerjinin dünya bazarlarına nəqli Azərbaycanın enerji siyasətinin prioritetidir. BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyası – COP29 kimi mötəbər bir tədbirin Azərbaycanda keçirilməsi ilə əlaqədar yekdil qərarın verilməsi beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən Azərbaycana böyük hörmət və etimadın, eləcə də ölkəmizin milli, regional və qlobal səviyyədə ətraf mühitin qorunması, iqlim dəyişmələrinin qarşısının alınması işinə töhfəsinin təqdir olunmasının bariz nümunəsidir (İlham Əliyevin ekoloji siyasəti, 2024, s. 332).

Beləliklə, Beynəlxalq ictimaiyyətin yekdil mövqeyi ilə COP29-un Azərbaycanda keçirilməsi barədə qərar ölkəmizə etimadın və hörmətin təzahürüdür. 11-22 noyabr 2024-cü il tarixində "Yaşıl dünya naminə həmrəylik" şüarını rəhbər tutan Azərbaycanda 80 dövlət və hökumət başçısının, qeydiyyatdan keçmiş 76 mindən çox iştirakçının qatıldığı Bakı COP29 tədbiri iqlim diplomatiyasında dönüş nöqtəsi oldu. Azərbaycan iqlim danışıqlarında tarixi nəticələr əldə etməyə müvəffəq oldu. Bakı COP29 tədbiri ən möhtəşəm COP-lardan biri kimi tarixə yazıldı.

Müstəqillik dövründə Azərbaycan Respublikasında Ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə təbiətin qorunmasına göstərilən

qayğı, ətraf mühit sahəsində qəbul edilmiş mühüm qərar və tövsiyələr həyata keçirilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın rəhbərliyi ilə ölkəmizdə həyata keçirilən yaşıllaşdırma və reintroduksiya layihələri böyük rəğbət qazanmışdır. Azərbaycanın ətraf mühit problemləri, bioloji müxtəlifliyin qorunması, ekoloji monitorinq, ağıllı ətraf mühit, yaşıl artım və yaşıl texnologiyalar, müasir dövrdə ekologiya və ətraf mühitin qorunmasında rəqəmsal texnologiyalar və süni intellekt faktoru da başlıca rola malikdir. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin ekoloji problemləri xüsusilə diqqət mərkəzindədir.

Paytaxtımızda COP29 miqyasında yüksək səviyyədə təşkil olunan dialoq platforması mədəniyyətlərin dialoquna, ən yeni yaşıl texnologiyaların mübadiləsinə imkan və şərait yaratmaqla yol açdı. Yaşıl dünya naminə həmrəylik ilinin ölkəmizdə yaratdığı yaşıl hərəkat COP29-un irəli sürdüyü iqlim dəyişikliklərinin yarada biləcəyi fəlakətlərdən xilas olmaq üçün yaşıl enerjinin ön mövqeyə çəkilməsi nəticə olaraq ölkələri və dünyanı qorumağa və inkişaf etdirməyə xidmət edən qlobal hadisələrdir.

Ədəbiyyat

Böyük Qayıdış. (2021). I kitab. Elm.

Əsgəroğlu, İ., İbrahimov, A. (2002). *Zəmanəmizin böyük azərbaycanlısı*.

İlham Əliyevin ekoloji siyasəti. Dayanıqlı inkişaf və yaşıl dünya (2003-2023). (2024). 3 cilddə. III cild. Elm.

Xudiyev, N.M. (2004). *Xalq və dövlət naminə*. Elm.

Məmmədov, Q.Ş., Xəlilov, M.Y. (2006). *Ekologiya, ətraf mühit və insan*. Elm.

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ RƏQƏMSAL İNNOVASİYALAR

Günay Tahirzadə

Açar sözlər: *rəqəmsal innovasiyalar, ingilis dilinin tədrisi, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, elektron təhsil, süni intellekt, interaktiv təlim, rəqəmsal savadlılıq*
Keywords: *digital innovations, English language teaching, information and communication technologies, e-education, artificial intelligence, interactive learning, digital literacy*

Müasir dövrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı təhsil sistemində yeni yanaşmaların tətbiqini zəruri etmişdir. Xüsusilə ingilis dilinin tədrisində rəqəmsal innovasiyalar təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, tələbələrin kommunikativ bacarıqlarının inkişafı və müstəqil öyrənmə imkanlarının genişləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Elektron təhsil platformaları, mobil tətbiqlər, multimedia resursları və süni intellekt əsaslı proqramlar ənənəvi tədris metodlarını tamamlayaraq daha çevik öyrənmə mühiti yaradır.

Azərbaycanlı tədqiqatçılar M.Abbasova və N.Mammadova (2019) Azərbaycanda ali təhsil müəssisələrində ingilis dilinin tədrisində rəqəmsal texnologiyaların rolunu araşdırmış və bu vasitələrin tələbələrin təlim prosesində iştirakına təsirini nəzərdən keçirmişlər. Bu araşdırma rəqəmsal texnologiyaların yerli təhsil mühitində tətbiqinin aktuallığını göstərir.

Azərbaycan Dillər Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı, Azərbaycan
e-mail: tahirzada_gunay@adu.edu.az

C.A.Chapelle (2003) kompüter və informasiya texnologiyalarının dil öyrənməsində tətbiqini tətbiqi dilçilik baxımından araşdıraraq texnologiyaların pedaqoji məqsədlərə uyğun istifadəsinin əhəmiyyətini əsaslandırır. Buna görə də rəqəmsal innovasiyaların tətbiqi yalnız texniki yenilik kimi deyil, təlim nəticələrini yaxşılaşdırmağa yönəlmiş metodik yanaşma kimi qiymətləndirilməlidir.

İngilis dilinin tədrisində rəqəmsal innovasiyaların əsas istiqamətlərindən biri elektron təhsil platformalarından istifadədir. Moodle və Google Classroom kimi platformalar müəllimlərə tədris materiallarını paylaşmaq, tapşırıqlar hazırlamaq, tələbələrin fəaliyyətini izləmək və geribildirim vermək imkanı yaradır. Bu vasitələr auditoriyadaxili təlimlə müstəqil öyrənmə fəaliyyətlərini əlaqələndirir.

Azərbaycan pedaqoji ədəbiyyatında interaktiv təlimin təşkili və öyrənənlərin fəallığının artırılması mühüm metodik məsələlərdən biri kimi nəzərdən keçirilir. Z.Veysovanın *Fəal (interaktiv) təlim: müəllimlər üçün vəsait* əsərində təqdim olunan yanaşmalar tələbələrin təlim prosesində fəal iştirakının təşkilinə metodiki dəstək verir (Veysova, 2010, s. 152). Bu prinsiplər rəqəmsal mühitdə interaktiv testlər, qrup tapşırıqları, onlayn müzakirələr və birgə layihələr vasitəsilə həyata keçirilə bilər.

A.Mehrabov, Y.Abbasov, Z.Zeynalov və B.Həsənov (2006) pedaqoji texnologiyaların təlim prosesində tətbiqini metodik baxımdan araşdırırlar. Bu yanaşma rəqəmsal vasitələrin də dərsin məqsədi, məzmunu və gözlənilən nəticələri ilə əlaqəli şəkildə seçilməsinin vacibliyini göstərir.

Multimedia resursları ingilis dilinin dörd əsas bacarığının — dinləmə, danışma, oxu və yazının inkişafında mühüm rol oynayır. Audioyazılar və videomateriallar dinləyib-anlama bacarığını, elektron mətnlər oxu vərdişlərini, onlayn ünsiyyət vasitələri danışıq bacarığını, rəqəmsal yazı platformaları isə yazılı nitqi inkişaf etdirmək üçün imkanlar yaradır.

G.Dudeney, N.Hockly və M.Pegrum (2013) rəqəmsal savadlılığın dil tədrisində əhəmiyyətini vurğulayaraq texnologiyalardan istifadənin yalnız texniki bacarıqlarla məhdudlaşmadığını göstərirlər. Rəqəmsal mühitdə məlumat axtarmaq, onu qiymətləndirmək, ünsiyyət qurmaq və müxtəlif resurslardan məqsədyönlü istifadə etmək də öyrənmə prosesinin mühüm hissəsidir.

Mobil tətbiqlər tələbələrə söz ehtiyatını artırmaq, qrammatik qaydaları təkrar etmək və tələffüz üzərində işləmək imkanı verir. Mobil öyrənmənin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, tələbələr tədris materiallarına müxtəlif vaxtlarda müraciət edə bilirlər. Bununla belə, tətbiqlərin seçilməsi tələbələrin yaşına, dil səviyyəsinə və təlim məqsədlərinə uyğun aparılmalıdır.

Süni intellekt texnologiyalarının inkişafı ingilis dilinin tədrisində yeni imkanlar yaratmışdır. Bu texnologiyalar yazılı mətnlərin ilkin yoxlanılması, söz ehtiyatının genişləndirilməsi, dialoqların qurulması və fərdi məşq tapşırıqlarının hazırlanması üçün istifadə oluna bilər. Belə vasitələr tələbələrə əlavə məşq imkanı yaratsa da, onların təqdim etdiyi məlumatların düzgünlüyü müəllim tərəfindən yoxlanılmalıdır.

Rəqəmsal texnologiyaların təlimdə tətbiqi ilə bağlı rusiyalı tədqiqatçı E.S.Polat və həmkarlarının araşdırmaları yeni pedaqoji və informasiya texnologiyalarının təhsil sistemində

istifadəsinin metodik əsaslarını nəzərdən keçirir (Polat, 2009, s. 269). Bu yanaşma süni intellekt və digər rəqəmsal vasitələrin də tədris məqsədləri, öyrənənlərin ehtiyacları və müəllimin pedaqoji rəhbərliyi ilə əlaqələndirilməsinin vacibliyini göstərir.

Süni intellektdən istifadə zamanı akademik dürüstlük, müəllif hüquqları və şəxsi məlumatların qorunması məsələləri də nəzərə alınmalıdır. Tələbələr texnologiyanın təqdim etdiyi cavabları hazır nəticə kimi qəbul etməməli, onları təhlil etməli və müstəqil düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirməlidirlər.

Rəqəmsal innovasiyaların üstünlükləri ilə yanaşı, müəyyən çətinlikləri də mövcuddur. İnternetə çıxışın məhdudluğu, texniki avadanlıqların çatışmazlığı, rəqəmsal savadlılığın müxtəlif səviyyələrdə olması və tələbələrin diqqətinin yayınması təlim prosesinə mənfi təsir göstərə bilər. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün müəllimlərin rəqəmsal kompetensiyalarının artırılması, keyfiyyətli elektron resursların seçilməsi və ənənəvi tədris metodları ilə rəqəmsal vasitələrin uyğun şəkildə birləşdirilməsi vacibdir. Rəqəmsal texnologiyalar müəllimin fəaliyyətini əvəz etməməli, onun pedaqoji imkanlarını genişləndirməlidir.

Beləliklə, rəqəmsal innovasiyalar ingilis dilinin tədrisində təlim prosesinin təkmilləşdirilməsi, tələbələrin kommunikativ bacarıqlarının inkişafı və müstəqil öyrənmə imkanlarının genişləndirilməsi üçün mühüm vasitələrdir. Azərbaycan müəlliflərinin pedaqoji və metodik yanaşmaları, ingilisdilli tədqiqatlarda rəqəmsal savadlılıq və kompüter dəstəkli dil öyrənmə ilə bağlı nəticələr, eləcə də rusdilli elmi ədəbiyyatda təqdim olunan pedaqoji texnologiyalar üzrə yanaşmalar bu sahənin müxtəlif tərəflərini anlamağa kömək edir.

Rəqəmsal innovasiyaların səmərəli tətbiqi üçün texnologiyalar təlim məqsədlərinə uyğun seçilməli, müəllimlərin peşəkar hazırlığı gücləndirilməli və bütün tələbələr üçün bərabər öyrənmə imkanları yaradılmalıdır. Bu şərtlər daxilində rəqəmsal vasitələr ingilis dilinin tədrisinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə əhəmiyyətli töhfə verə bilər.

Ədəbiyyat

Abbasova, M. & Mammadova, N. (2019). The Role of Digital Technology in English Language Teaching in Azerbaijan. *International Journal of English Linguistics*, *9*(2), 364–372. https://doi.org/10.5539/ijel.v9n2p364

Chapelle, C.A. (2003). *English Language Learning and Technology: Lectures on Applied Linguistics in the Age of Information and Communication Technology*. John Benjamins.

Dudeney, G., Hockly, N. & Pegrum, M. (2013). *Digital Literacies: Research and Resources in Language Teaching*. Pearson.

Mehrabov, A., Abbasov, Y., Zeynalov, Z., Həsənov, B. (2006). *Pedaqoji texnologiyalar*. Çaşıoğlu.

Polat, E.S. i dr. (2009). Novye pedagogicheskie i informatsionnye tekhnologii v sisteme obrazovaniya. 4-e izd. Nauka.

Veysova, Z. (2010). *Fəal (interaktiv) təlim: müəllimlər üçün vəsait*. UNICEF.

ŞƏRQ DİSKURSUNDA SİMVOLİK ADLAR VƏ ONLARIN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Zemfira Abbasova

Açar sözlər: *Şərq diskursu, simvolik adlar, xüsusi adlar, ərəb dili, linqvokulturologiya, semiotika, mədəni yaddaş, intertekstuallıq*
Keywords: *Oriental discourse, symbolic names, proper names, Arabic language, linguoculturology, semiotics, cultural memory, intertextuality*

Dil və mədəniyyət münasibətlərinin müasir linqvistik tədqiqində simvolik adların öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Adlar ilkin olaraq insanları, məkanları, hadisələri və digər reallıq obyektlərini müəyyənləşdirmək üçün istifadə olunsa da, müəyyən tarixi-mədəni şəraitdə daha geniş məna strukturları formalaşdırır. Bu prosesdə ad konkret referentə işarə etməklə yanaşı, dini inancları, estetik idealları, sosial münasibətləri və kollektiv təcrübəni ifadə edən mədəni işarəyə çevrilə bilir.

Şərq mədəniyyətlərinin zəngin dini-fəlsəfi və bədii irsi simvolik adların formalaşması üçün geniş zəmin yaratmışdır. Ərəb, fars və Azərbaycan ədəbi ənənələrində xüsusi adların məna tutumu yalnız onların etimoloji xüsusiyyətləri ilə deyil, həm də müqəddəs mətnlər, mifoloji təsəvvürlər, klassik poeziya və tarixi yaddaşla müəyyənləşir.

Belə adlar zaman keçdikcə ilkin mətnin hüdudlarını aşaraq müxtəlif diskurslarda yenidən mənalandırılır.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı, Azərbaycan
e-mail: zema.abbasova.aliyeva@mail.ru

Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” poeması bu prosesin səciyyəvi nümunələrindən biridir. Əsərdəki adlar konkret personajları müəyyənləşdirməklə yanaşı, məhəbbət, ayrılıq, mənəvi iztirab və insanın daxili dünyası ilə bağlı geniş semantik assosiasiyalar yaradır (Seyed-Gohrab, 2003).

Nizaminin əsəri əvvəlki rəvayət ənənəsini yenidən işləyərək süjetə yeni poetik və fəlsəfi məzmun qazandırmışdır. Tədqiqatın aktuallığı simvolik adların yalnız leksik-semantik vahidlər kimi deyil, mədəni informasiyanı ötürən və diskurs daxilində məna yaradan semiotik elementlər kimi öyrənilməsi zərurəti ilə bağlıdır. Şərq diskursunda simvolik adların semantik strukturunu, onların müxtəlif diskurslarda işlənmə xüsusiyyətlərini və mədəni mənalarının formalaşma mexanizmlərini müəyyənləşdirməkdir.

Simvolik ad anlayışı onomastika, semantika, semiotika və linqvokulturologiyanın kəsişməsində formalaşır. Burada əsas məsələ xüsusi adın yalnız fərqləndirici nominativ vasitə kimi deyil, müəyyən mədəni məzmunu daşıyan işarə kimi çıxış etməsidir. Sössür dil işarəsinin dəyərini dil sistemindəki münasibətlərlə əlaqələndirir (Saussure, 1983). Bu yanaşma adların mənasının da yalnız onların zahiri forması ilə müəyyənləşmədiyini, dil və mədəniyyət kontekstindəki əlaqələr vasitəsilə formalaşdığını anlamağa imkan verir. Peirsin semiotik konsepsiyası isə işarə, obyekt və interpretant arasındakı münasibəti ön plana çəkir (Peirce, 1931–1958). Bu baxımdan simvolik adın mənası onun işarə etdiyi referentlə yanaşı, həmin ada münasibətdə formalaşan mədəni şərhlərdən də asılıdır.

Kassirer insanın reallığı simvolik formalar vasitəsilə mənalandırmasını fəlsəfi baxımdan əsaslandırır (Cassirer,

1953–1957). Bu yanaşma çərçivəsində simvol yalnız mövcud reallığın əvəzedicisi deyil, həm də insanın dünyanı dərk etmə və təcrübəni sistemləşdirmə vasitəsi kimi nəzərdən keçirilə bilər. Lotman mədəniyyəti müxtəlif işarə sistemlərinin qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərdiyi mürəkkəb semiotik məkan kimi izah edir (Lotman, 1990). Belə bir məkanda adlar əvvəlki mətnlərdən gələn mənaları qoruyur, eyni zamanda, yeni kommunikativ şəraitdə əlavə semantik çalarlar qazanır.

Bu nəzəri yanaşmalar əsasında simvolik adın üç əsas məna səviyyəsini fərqləndirmək mümkündür: Nominativ səviyyə: adın konkret şəxsə, məkana və ya obyektə işarə etməsi. Konnotativ səviyyə: adın emosional, estetik və qiymətləndirici assosiasiyalar yaratması. Mədəni-semiotik səviyyə: adın tarixi yaddaş, dini təsəvvürlər və kollektiv identikliklə əlaqələnməsi. Bu səviyyələr bir-birindən təcrid olunmur. Əksinə, simvolik adın diskursiv funksiyası onların qarşılıqlı təsiri nəticəsində meydana çıxır. Terminoloji baxımdan simvolik adları simvolik məna daşıyan bütün sözlərlə eyniləşdirmək düzgün deyil. Xüsusi ad konkret referenti müəyyənləşdirir; simvolikləşmiş xüsusi ad həmin referentdən kənara çıxan mədəni məna qazanır. Nur, günəş və ay kimi ümumi isimlər isə müəyyən kontekstlərdə simvolik funksiya daşıya bilsələr də, hər istifadədə xüsusi ada çevrilmirlər.

Dini diskurs Şərq mədəniyyətində simvolik adların formalaşmasının əsas mənbələrindən biridir. Müqəddəs mətnlərdə təqdim olunan şəxslər və hadisələr sonrakı ədəbi ənənələrdə yenidən şərh edilir və geniş mədəni assosiasiyalar yaradır. Yusif adı bunun aydın nümunəsidir. Qurani-Kərimin “Yusif” surəsində təqdim olunan peyğəmbər obrazı gözəllik, səbir, sınaq, haqsızlıq qarşısında dözümlülük və bağışlama motivləri ilə əlaqələnir. Bu obraz sonrakı fars poeziyasında

geniş işlənmiş və müxtəlif poetik məna çalarları qazanmışdır. "Yusif və Züleyxa" süjeti əsasında yaradılmış əsərlərdə personajların adları yalnız dini rəvayətin iştirakçılarını bildirmir, həm də gözəllik, arzu, mənəvi dəyişmə və sınaq anlayışlarını ifadə edir. Bu nümunə göstərir ki, dini mənbədəki xüsusi adın simvolik potensialı sonrakı ədəbi mətnlərdə genişlənə bilər.

Bununla belə, Yusif obrazının bütün kontekstlərdə yalnız gözəllik simvolu kimi şərh olunması düzgün olmazdı. Onun mənası dini, etik və bədii diskurslarda fərqli cəhətləri ön plana çıxarır. İbrahim və Məryəm adları da dini-mədəni yaddaşla əlaqəli xüsusi adlardır. İbrahim adı iman və sədaqət, Məryəm adı isə dini ənənədə saflıq və müqəddəslik anlayışları ilə əlaqələndirilə bilər. Bu mənalar həmin adların konkret mətnlərdə necə işlədilməsindən asılı olaraq müxtəlif istiqamətlərdə aktuallaşır.

Ərəb poeziyasında işıq və səma cisimləri əsasında formalaşan obrazlar geniş semantik potensiala malikdir. Ərəb dilində nur (نور - işıq), şəms (شمس - günəş) və qəmər (قمر - ay) vahidləri həm ümumi isim, həm də şəxs adlarının tərkib hissəsi kimi işlənə bilər. Nur anlayışı fiziki işıq mənasından əlavə, dini-fəlsəfi diskursda hidayət, həqiqət və mənəvi aydınlanma ilə əlaqələndirilə bilər. Şəms və qəmər isə bədii mətnlərdə parlaqlıq, gözəllik və ideal sevgili obrazının yaradılmasında iştirak edə bilər. Bu vahidlərin simvolik mənaları universal və dəyişməz deyil. Onların semantik dəyəri konkret mətnin janrından, müəllifin məqsədindən və mədəni ənənədən asılıdır. Məsələn, günəş obrazı bir kontekstdə həyat və işığı, digər kontekstdə hakimiyyəti və qüdrəti ifadə edə bilər.

Şəxs adlarında həmin leksik vahidlərin işlənməsi də ayrıca təhlil tələb edir. Adın lüğəvi mənası ilə daşıdığı mədəni assosiasiyalar əlaqəli olsa da, bunlar eyni anlayış deyil. Konkret adın simvolik funksiyasını müəyyənləşdirmək üçün onun real diskursdakı istifadəsi araşdırılmalıdır. Şərq ədəbiyyatında simvolikləşmiş xüsusi adların ən məhsuldar qruplarından biri məhəbbət süjetləri ilə bağlıdır. Leyli və Məcnun adları bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Nizami Gəncəvinin "Leyli və Məcnun" poeması 1188-ci ildə tamamlanmış və sonrakı Şərq ədəbiyyatına mühüm təsir göstərmişdir. Əsərin süjeti ərəb rəvayət ənənəsinə əsaslansa da, Nizami onu özünəməxsus poetik və fəlsəfi istiqamətdə yenidən qurmuşdur. Leyli adı poemada konkret qadın obrazını bildirir, lakin sonrakı ədəbi ənənədə gözəllik, əlçatmazlıq və həsrət assosiasiyaları yarada bilir (Seyed-Gohrab, 2009). Məcnun adı isə personajın ilkin adı olan Qeysin ləqəbi ilə əlaqəlidir. Ərəb dilində macnun (مجنون) sözü "cinlənmiş", "ağlını itirmiş" mənalarını ifadə edir. Ədəbi diskursda bu ad sevgi iztirabına qərq olmuş, adi sosial normalardan uzaqlaşmış aşiq obrazının simvoluna çevrilmişdir. Burada xüsusi adın simvolikləşməsi iki mərhələdə baş verir: əvvəlcə konkret personajın xarakteri və taleyi formalaşdırılır, sonra isə həmin obraz kollektiv ədəbi yaddaşda ümumiləşmiş məna qazanır.

Dini diskursda simvolik adların mənası müqəddəs mətnlər, dini şərhlər və kollektiv inanclarla əlaqələnir. Yusif adı səbir və sınaq motivlərini, Məryəm adı dini saflıq və müqəddəslik anlayışlarını, Məkkə adı isə müqəddəs məkan və dini birliyin mənasını aktuallaşdıra bilər. Bu diskursda adın semantik interpretasiyası dini mənbələrin məzmunu və həmin mənbələrin konkret ənənədə qəbul olunma formaları ilə müəyyənləşir.

Bədii diskurs simvolik adların yeni semantik çalarlar qazandığı əsas sahələrdəndir. Müəllif mədəni yaddaşda tanınan addan istifadə etməklə geniş məna kompleksini qısa şəkildə aktuallaşdıra bilər. Məsələn, bir personajın Məcnun adlandırılması yalnız onun emosional vəziyyətini deyil, eyni zamanda fədakar məhəbbət, həsrət və sosial normalarla ziddiyyət assosiasiyalarını da yarada bilər. Bu zaman xüsusi ad məcazi və qiymətləndirici funksiya daşıyır. Yusif və Züleyxa obrazları da bədii diskursda dini rəvayətlə poetik təxəyyülün qarşılıqlı təsirini nümayiş etdirir. Fars ədəbiyyatında bu süjet əsasında yaradılmış əsərlər göstərir ki, dini mənşəli obrazlar yeni estetik məqsədlərə uyğun şəkildə yenidən şərh oluna bilir (Dadbeh, 2009).

Fəlsəfi və təsəvvüf diskursunda işıq, günəş və eşq anlayışları insanın mənəvi təcrübəsini ifadə edən simvolik vasitələr kimi işlənə bilər. Bu kontekstdə nur fiziki işıqdan daha geniş məna qazanaraq idrak, hidayət və mənəvi aydınlanma ilə əlaqələndirilə bilər. Şəms Təbrizi adı da tarixi şəxsiyyətə istinad etməklə yanaşı, Mövlana yaradıcılığının qəbulunda mənəvi təsir və daxili dəyişmə assosiasiyaları yarada bilər. Burada tarixi referentlə sonradan formalaşmış ədəbi-mədəni məna qarşılıqlı əlaqədədir. Lakin belə şərhlər konkret mətnlər və ənənələr əsasında əsaslandırılmalıdır. Hər bir simvolik vahidin təsəvvüfi məna daşıdığını əvvəlcədən qəbul etmək elmi baxımdan düzgün olmazdı.

Siyasi və ictimai diskursda simvolik adlar kollektiv yaddaşın aktuallaşdırılması, ideoloji mövqenin ifadəsi və auditoriyanın emosional reaksiyasının formalaşdırılması vasitəsi kimi işlənə bilər. Kərbəla adının fədakarlıq və müqavimətlə əlaqələndirilməsi buna nümunədir. Belə istifadədə tarixi-dini məkanın adı daha geniş mənəvi və ideoloji məzmun daşıyır.

Müasir media diskursunda isə Leyli və Məcnun kimi adlar emosional bağlılığı təsvir etmək, davranışa qiymət vermək və ya mədəni istinad yaratmaq məqsədilə istifadə oluna bilər (Seyed-Gohrab, 2017). Bu cür nümunələr real media materialları əsasında araşdırıldıqda simvolik adların müasir semantik transformasiyası haqqında daha dəqiq nəticələr əldə etmək mümkündür.

Şərq mədəniyyətində simvolik adların inkişafı çox vaxt bir dil və ədəbiyyat çərçivəsində məhdudlaşmır. Ərəb rəvayət ənənəsi və Azərbaycan ədəbiyyatı arasında mövcud olan tarixi əlaqələr simvolik obrazların müxtəlif dillərdə yenidən mənalandırılmasına şərait yaratmışdır. "Leyli və Məcnun" süjeti ərəb ədəbi ənənəsindən qaynaqlansa da, Nizami Gəncəvinin poeması onun sonrakı Şərq ədəbiyyatında qəbuluna əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Beləliklə, simvolik adlar yalnız mədəni ənənənin qorunması vasitəsi deyil, həm də müxtəlif Şərq mədəniyyətləri arasında semantik əlaqələrin yaradılmasını təmin edən vahidlərdir.

Leyli və Məcnun adları ayrı-ayrı personajları bildirməklə yanaşı, eşqin müxtəlif təzahürlərini ifadə edən mədəni kodlar kimi işlənə bilir. Bu proses intertekstual xarakter daşıyır. Sonrakı müəlliflər Leyli və Məcnun adlarına müraciət etdikdə əvvəlki mətnlərdən gələn mənaları aktuallaşdırır, lakin həmin mənaları yeni kontekstə uyğun şəkildə dəyişdirə də bilirlər. Şərq diskursunda toponimlər də güclü mədəni və simvolik məna daşıya bilər. Məkkə, Kəbə və Kərbəla adları dini və tarixi yaddaşla bağlı məkanların müxtəlif diskurslarda necə simvolikləşdiyini göstərir. Məkkə və Kəbə İslam dini diskursunda müqəddəslik, ibadət və dini birliyin mərkəzi ilə əlaqələndirilir. Bu adların bədii və ictimai mətnlərdə işlənməsi coğrafi istinadla yanaşı, mənəvi mərkəz, sədaqət və dini

bağlılıq anlayışlarını da aktuallaşdıra bilər. Kərbəla adı isə xüsusilə şiə mədəni yaddaşında şəhidlik, fədakarlıq və ədalət uğrunda mübarizə ilə əlaqələndirilir. Onun simvolik mənası dini mərasimlərdə, ağı və mərsiyə ənənəsində, bədii ədəbiyyatda və ictimai nitqdə müxtəlif formalarda reallaşır.

Beləliklə, toponimin simvolik funksiyası onun coğrafi referentindən ayrılmadan genişlənir. Məkan həm real coğrafi obyekt, həm də kollektiv yaddaşın və mədəni identikliyin ifadə vasitəsi kimi çıxış edə bilir. Simvolik adların semantik potensialı onların işlədildiyi diskursdan asılıdır. Eyni ad dini mətndə müqəddəs şəxsiyyətə istinad edə, bədii mətndə poetik obraz yarada, ictimai nitqdə isə müəyyən ideyanın və ya qiymətləndirmənin ifadə vasitəsinə çevrilə bilər.

Ədəbiyyat

Cassirer, E. (1953–1957). *The philosophy of symbolic forms (R. Manheim, Trans.; Vols. 1–3).* Yale University Press.

Dadbeh, A. (2009). *Joseph In Persian literature*. Encyclopaedia Iranica. https://www.iranicaonline.org/articles/joseph-i-in-persian-literature/

Lotman, Y.M. (1990). *Universe of the mind: A semiotic theory of culture (A. Shukman, Trans.).* Indiana University Press.

Peirce, C.S. (1931–1958). *Collected papers of Charles Sanders Peirce (Vols. 1–8; C. Hartshorne, P. Weiss, A. W. Burks, Eds.).* Harvard University Press.

Saussure, F. de. (1983). *Course in general linguistics (R. Harris, Trans.).* Duckworth.

Seyed-Gohrab, A.A. (2003). Layli and Majnun: Love, madness and mystic longing in Neẓāmi's epic romance. Brill.

Seyed-Gohrab, A.A. (2009). Leyli o Majnun. Encyclopaedia Iranica. https://www.iranicaonline.org/articles/leyli-o-Majnun-narrative-poem/

Seyed-Gohrab, A.A. (2017). Leyli o Majnun. Encyclopaedia Iranica. https://www.iranicaonline.org/articles/leyli-o-Majnun-narrative-poem/

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ RƏQƏMSAL TEXNOLOGİYALAR VƏ SÜNİ İNTELLEKTİN TƏTBİQİ

Nigar Bağırova

Açar sözlər: *innovativ yanaşma, rəqəmsal təhsil, süni intellekt, ingilis dilinin tədrisi, interaktiv metodlar, təlim effektivliyi*
Keywords: *innovative approach, digital education, artificial intelligence, teaching English, interactive methods, learning effectiveness*

Tezisdə müasir təhsil sistemində və elmi-pedaqoji fəaliyyətdə innovativ yanaşmaların rolundan, xüsusilə ingilis dilinin xarici dil kimi tədrisi (EFL/ELT) prosesində rəqəmsal texnologiyalar və süni intellekt (AI) alətlərinin tətbiqindən bəhs edilir (Məmmədov, 2020, s. 185). Tədqiqatın əsas məqsədi ənənəvi tədris metodları ilə müasir interaktiv və rəqəmsal pedaqoji strategiyaların sintezini təhlil etmək, tələbə və şagirdlərin dil mənimsəmə dinamikasına bu texnologiyaların təsirini qiymətləndirməkdir (Richards & Rodgers, 2014, p. 410). Araşdırmada müqayisəli təhlil, pedaqoji müşahidə və kontent-analiz metodlarından istifadə olunmuş, müasir dərslərin səmərəliliyini artırmaq üçün konseptual təkliflər irəli sürülmüşdür.

XXI əsrdə elmin və təhsilin sürətli transformasiyası fonunda pedaqoji proseslərin müasirləşdirilməsi vacib tələbə çevrilmişdir (Dudeney et al., 2013, p. 400).

Azərbaycan Dillər Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı, Azərbaycan
e-mail: nigarbagrova20@gmail.com

Təhsildə innovasiya dedikdə, yalnız yeni texniki vasitələrin sinfə gətirilməsi deyil, mənimsəmə keyfiyyətini yüksəldən, təhsilalanların fərdi ehtiyaclarına yönəlmiş yeni pedaqoji konseptlərin, strategiya və metodologiyaların tətbiqi nəzərdə tutulur.

Xüsusilə ingilis dilinin tədrisində traditional (ənənəvi) qrammatika-tərcümə metodları müasir əmək bazarının və akademik mühitin tələblərini cavablandırmaqda çətinlik çəkir (Larsen-Freeman & Anderson, 2011, p. 252). Müasir dil təliminin əsas məqsədi passiv bilik toplamaqdan daha çox, fəal ünsiyyət kompetensiyasını (communicative competence) formalaşdırmaqdır (Hymes, 1972, p. 269). Bu nöqteyi-nəzərdən, elm və təhsilin qovşağında dayanan rəqəmsal resurslar, interaktiv oyunlaşdırma (gamification) və süni intellekt alətləri tədrisin keyfiyyətcə yeni mərhələyə keçməsinə imkan yaradır (Həsənova, 2021, s. 210).

Tədqiqatin məqsədi elm və təhsildə innovativ yanaşmaların nəzəri-metodoloji əsaslarını araşdırmaq, ingilis dili dərslərində İKT və süni intellekt dəstəkli platformaların tətbiqi imkanlarını və onların dil bacarıqlarının (listening, speaking, reading, writing) inkişafına təsirini əsaslandırmaqdır (Nunan, 2015, p. 238).Tədqiqat metodları: *Nəzəri-metodoloji təhlil:* İkinci dilin mənimsənilməsi (SLA) və rəqəmsal pedaqogika sahəsindəki yerli və xarici elmi ədəbiyyatın sistemli təhlili (Brown, 2014, p. 400). *Müqayisəli pedaqoji analiz:* Ənənəvi təlim metodları ilə rəqəmsal/interaktiv metodların şagird motivasiyası və mənimsəmə göstəriciləri üzrə müqayisəsi (Richards & Rodgers, 2014, p. 410). *Müşahidə və sintez:* Dərs prosesində rəqəmsal alətlərdən istifadənin praktiki nəticələrinin ümumiləşdirilməsi (Harmer, 2015, p. 448).

Müasir ingilis dili dərslərində İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyalarının (İKT) və rəqəmsal resursların tətbiqi təlim mühitini vizual, audial və kinestetik baxımdan son dərəcə zənginləşdirir. Rəqəmsal resurslar tədris materialının yalnız mətn formasında deyil, çoxölçülü və dinamik şəkildə təqdim olunmasına şərait yaradır (Məmmədov, 2020, s. 185).

İnteraktiv Qiymətləndirmə və Təlim Platformaları (Kahoot, Quizlet, Padlet, Mentimeter): Bu platformalar tələbələrin lüğət ehtiyatını (vocabulary) yoxlamaq, qrammatik strukturları möhkəmləndirmək və dərsin başlanğıcında və ya sonunda çevik əks-əlaqə (formative assessment) almaq üçün əvəzolunmaz vasitələrdir. Oyunlaşdırılmış testlər şagirdlər arasında sağlam rəqabət mühiti yaradır və onların dərsdə səmərəli diqqət toplamasını təmin edir (Həsənova, 2021, s. 210).

Multimedia, Podkastlar və Orijinal Audiodil Resursları: Dərs prosesində autentik (təbii dil mühitinə aid) audio və video materiallardan istifadə olunması təhsilalanların dinləyib-anlama (listening) bacarıqlarını sürətlə inkişaf etdirir. Tələbələr müxtəlif aksentləri, canlı nitq intonasiyasını və frazeoloji birləşmələri təbii kontekstdə eşidərək mənimsəyirlər (Harmer, 2015, p. 448).

Təlimin Fərdiləşdirilməsi və Adaptiv Proqramlar: Rəqəmsal resurslar hər bir tələbənin fərdi öyrənmə tempinə və idrak səviyyəsinə uyğun material təqdim etməyə imkan verir. Zəif mənimsəyən tələbələr materialı dəfələrlə təkrar edə bildiyi halda, güclü tələbələr üçün daha mürəkkəb tapşırıq modulları təklif olunur (Sharples & de Roock, 2019, p. 115).

Pedaqoji təhlillər, dərs müşahidələri və müqayisəli qiymətləndirmə nəticələri göstərir ki, dərslərdə rəqəmsal resurslardan və interaktiv metodlardan istifadə olunması təlimin keyfiyyət göstəricilərinə bilavasitə müsbət təsir göstərir (Nunan, 2015, p. 238). Eyni zamanda tədqiqatın nəticələri göstərir ki, rəqəmsal texnologiyalar müəllim əməyini və pedaqoji ustalığı əvəz etmir. Əksinə, texnologiya müəllimin metodiki arsenalını zənginləşdirən və onun effektivliyini artıran köməkçi alətdir. Müəllim təlim prosesinin mərkəzində duran əsas istiqamətləndirici (facilitator) rolunu saxlayır (Richards & Rodgers, 2014, p. 410).

Müəllimlərin müasir İKT alətlərindən, rəqəmsal platformalardan və interaktiv pedaqoji metodlardan səmərəli istifadə etmələrini təmin etmək üçün mütəmadi ixtisasartırma kursları və treninqlər təşkil edilməlidir. Təhsil müəssisələrinin dil kabinetləri müasir interaktiv lövhələr, kompüter avadanlıqları və fasiləsiz internet imkanları ilə təmin edilməlidir. Xarici dil kurikulumlarına rəqəmsal resurslar, interaktiv oyunlar və layihəyönümlü tapşırıq modulları sistemli şəkildə inteqrasiya olunmalıdır. Elm və təhsildə innovativ yanaşmaların tətbiqi müasir dövrün obyektiv və təxirəsalınmaz tələbidir. İngilis dilinin tədrisində rəqəmsal resursların və interaktiv təlim metodlarının sintezi təlim prosesini daha cəlbedici, çevik, fərdiləşdirilmiş və nəticəyönümlü edir. Bu metodlar təhsilalanların dil mənimsəmə sürətini artırır, passiv dil biliklərini aktiv ünsiyyət bacarıqlarına çevirir.

Ədəbiyyat

Brown, H. D. (2014). *Principles of Language Learning and Teaching (6th ed.).* White Plains, NY: Pearson Education.

Dudeney, G., Hockly, N., & Pegrum, M. (2013). *Digital Literacies: Research and Development in Language Teaching*. Routledge.

Harmer, J. (2015). *The Practice of English Language Teaching (5th ed.).* Pearson Education Limited.

Hymes, D. (1972). *On Communicative Competence. In J. B. Pride & J. Holmes (Eds.), Sociolinguistics (pp. 269–293).* Penguin.

Həsənova, S.Ə. (2021). *Xarici dil təlimində interaktiv metodlar və oyun texnologiyaları*. Elm və Təhsil.

Larsen-Freeman, D., & Anderson, M. (2011). *Techniques and Principles in Language Teaching (3rd ed.).* Oxford University Press.

Məmmədov, R.N. (2020). *Təhsildə İKT və rəqəmsal pedaqogikanın əsasları*. Mütərcim.

Nunan, D. (2015). *Teaching English to Speakers of Other Languages: An Introduction*. Routledge.

Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). *Approaches and Methods in Language Teaching (3rd ed.).* Cambridge University Press.

Sharples, M., & de Roock, R. (2019). Pedagogy of the Oppressed in the Digital Age: Innovative Language Teaching. *Educational Technology & Society, 22*(2), 115–128.

SÜNİ İNTELLEKT VƏ RƏQƏMSAL TEXNOLOGİYALAR DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

İradə Kərimova

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, süni intellekt, rəqəmsal texnologiyalar, kompüter dilçiliyi, elektron dil resursları*
Keywords: *Azerbaijani language, artificial intelligence, digital technologies, computational linguistics, digital language resources*

Süni intellekt sistemlərində dilimizin orijinal və funksional dəqiqliyini tam təmin və təqdim etmək müasir Azərbaycan dilinin tətbiqi məsələlərindən biridir. Problemin beynəlxalq miqyasda aktuallığı çoxdilliliyin rəqəmsal mühitdə qorunması ilə bağlı təşəbbüslərdə də öz əksini tapır. UNESCO-nun 2025-ci ildə təqdim etdiyi Global Roadmap for Multilingualism in the Digital Era sənədində dil texnologiyalarının inkişafı, rəqəmsal dil resurslarının genişləndirilməsi və müxtəlif dil icmalarının rəqəmsal mühitdə iştirak imkanlarının artırılması əsas istiqamətlər kimi müəyyənləşdirilir (UNESCO, 2025).

Süni intellekt və rəqəmsal texnologiyaların Azərbaycan dilinin inkişafına təsiri, dilin rəqəmsal mühitdə təmsil olunması, avtomatik mətn emalı və dil resurslarının təkmilləşdirilməsi məsələləri araşdırılır. Müasir informasiya texnologiyalarının dilçilik tədqiqatlarında tətbiqi yeni imkanlar yaratmaqla yanaşı, Azərbaycan dilinin qrammatik və morfoloji xüsusiyyətlərinin avtomatik emalı, keyfiyyətli elektron mətn bazalarının

Bakı Dövlət Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı, Azərbaycan
e-mail: iradakerimova920@gmail.com

formalaşdırılması və dil normalarının qorunması ilə bağlı müəyyən problemləri də aktuallaşdırır.

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun "Süni intellekt və kompüter dilçiliyi" şöbəsinin müdiri Məsud Mahmudov yazır: "Süni intellekt (Sİ, rus dilində ИИ – искусственный интеллект, ingilis dilində Aİ – artificial intelligence) ənənəvi olaraq insanın etməli olduğu, insana xas yaradıcı funksiyanı yerinə yetirə biləcək intellektual sistem, intellektual maşınların, xüsusilə intellektual kompüter proqramlarının yaradılması elmi və texnologiyasıdır. İntellektual sistem dedikdə, həmin sistemin yaddaşında saxlanan, ənənəvi olaraq yaradıcı proses kimi səciyyələndirilən məsələləri həll etməyə qabil olan texniki və ya proqram sistemi başa düşülür" (Mahmudov, 2024, s. 16).

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının və süni intellekt sistemlərinin inkişafı cəmiyyətin kommunikasiya formalarını, dillərin fəaliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmişdir. Əvvəllər əsasən insanlararası ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış edən dil müasir dövrümüzdə artıq virtual köməkçilərin, axtarış sistemlərinin, avtomatik tərcümə proqramlarının da əsas fəaliyyət obyektinə çevrilmişdir.

Süni intellektin müasir dilçilikdəki tətbiqi mətnlərin avtomatik təhlili, nitqin tanınması, maşın tərcüməsi, suallara cavab verilməsi və dil normalarının yoxlanılması və bir çox başqa istiqamətləri əhatə edir (Alguliyev et al., 2021). Bu texnologiyalar dilçilik tədqiqatlarının aparılmasını sürətlənərsə, çox ehtimal ki, böyük həcmli mətnlərin də sistemləşdirilməsinə kömək edər və əlbəttə ki, dilin müxtəlif səviyyələrində müşahidə olunan xüsusiyyətlərin daha geniş material əsasında araşdırılmasına imkan yarada bilər.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu imkanların Azərbaycan dilinə tətbiqi dilin struktur xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını tələb edir. Azərbaycan dili iltisaqi dil olduğuna görə sözlərin qrammatik formaları və bir sıra leksik mənaları şəkilçilər vasitəsi ilə ifadə olunur. Bu xüsusiyyət söz formalarının sayının artmasına, morfoloji təhlilin mürəkkəbləşməsinə və sözlərin kompüter sistemlərində hissələrə bölünməsi ilə bağlı müəyyən problemlərin yaranmasına səbəb ola bilər. Buna görə Azərbaycan dili üçün yaradılan texnologiyalarda yalnız ümumi dil modellərindən istifadə deyil, dilin morfoloji quruluşuna uyğun emal üsullarının işlənib hazırlanması da vacibdir.

Cəfər İsbarov və həmmüəlliflərinin tədqiqatında Azərbaycan dili üçün ayrıca hazırlanmış dil modellərinin təqdim edilməsi məhz bu ehtiyacın elmi baxımdan araşdırıldığını göstərir. Müəlliflər müxtəlif ölçülü aLLMA modelləri yaratmış və onları bir sıra mövcud çoxdilli və Azərbaycan dili üzrə təlimləndirilmiş modellərlə müqayisə etmişlər. Qiymətləndirmə mətnlərin təsnifatı, növbəti cümlənin müəyyənləşdirilməsi və sual-cavab kimi tapşırıqları əhatə etmişdir (Isbarov, 2024, s. 18).

Dilçilikdə və hesablama linqvistikasında “allma” modeli dedikdə, Azərbaycan dili üçün xüsusi olaraq hazılanmış ilk böyük və açıq mənbəli yerli dil modelləri ailəsi və ya onların yaradıcısı olan aLLMA Lab qeyri-komersiya təşkilatının layihəsi nəzərdə tutulur. Bu model və onun ətrafındakı elmi struktur müasir kompüter dilçiliyində (Təbii Dilin Emalı – NLP) Azərbaycan dilinin rəqəmsallaşdırma və formal təsviri baxımından inqilabi bir addımdır. Modelin öyrənilməsində 651 milyondan çox Azərbaycan sözünü əhatə edən DOLLMA adlı nəhəng və təmizlənmş mətn korpusundan istifsdə olunub. Bu korpusa Azərbaycan dilindəki kitablar, vikipediya məqalələri,

xəbərlər, qanunvericilik mətnləri və bloqlar daxildir. Bu, Azərbaycan dilçilik elmi üçün rəqəmsal mühitdə yaradılmış ən böyuk korpuslardan biridir (Hüseynova, 2024).

Bu kontekstdə Azərbaycan dilinin inkişaf perspektivlərinin araşdırılması dilçilik, informasiya texnologiyaları və təhsil arasında qarşılıqlı əlaqələrin öyrənilməsini tələb edir. Xüsusilə Azərbaycan dilinin morfoloji xüsusiyyətlərinin avtomatik emal sistemlərində nəzərə alınması, yazılı nitqin düzgünlüyünün yoxlanılması, terminoloji resursların zənginləşdirilməsi və rəqəmsal tədris vasitələrinin təkmilləşdirilməsi aktual tədqiqat istiqamətləridir.

Azərbaycan dilinin rəqəmsal resurslarının zənginləşdirilməsi, dil texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi və süni intellekt sistemlərinin Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmasının əhəmiyyəti əsaslandırılır. Tədqiqatın nəticələrinin Azərbaycan dilçiliyinin rəqəmsal istiqamətdə inkişafına və dilin müasir texnoloji mühitdə mövqeyinin gücləndirilməsinə töhfə verəcəyi gözlənilir.

Azərbaycan dili üçün açıq dil modellərinin hazırlanmasına həsr edilmiş İsbarov və həmmüəlliflərinin 2024-cü ildə dərc olunmuş tədqiqatı bu istiqamətin konkret elmi əhəmiyyətini nümayiş etdirir. Müəlliflər Azərbaycan dilində geniş mətn korpusunun, dil modellərinin və qiymətləndirmə məlumat dəstlərinin hazırlanmasını araşdırırlar (Isbarov, 2024, s. 18-28).

Məsud Mahmudovun fikrincə, əslində, süni intellekt insan təfəkkürünü təqlid etmir, əksinə, insan-tədqiqatçı bu və ya digər məsələni süni intellektin “qavraya biləcəyi”, “onun yerinə yetirə biləcəyi” hala gətirir, öz düşünmə qabiliyyətini, təfəkkür tərzini süni intellektə uyğunlaşdırır, “onun səviyyəsinə enir”,

sırf formal kateqoriya və anlayışlarla fəaliyyət göstərir. İnsan tədqiqatçı təfəkkürün, düşüncənin elə bir süni modelini qurur ki, Süni intellektin linqvistik problemləri onun köməyi ilə bütün dil səviyyələrində formal linqvistik təhlil apara bilsin, mətnlərin formal prinsiplərlə emalı mümkün olsun, kompüter səsi (nitqi) mətnə, mətni səsə (nitqə) çevirə bilsin, bir dildən başqa dilə avtomatik maşın (kompüter) tərcüməsi reallaşdırılsın" (Mahmudov, 2024, s. 4).

Azərbaycan dilinin süni intellekt və rəqəmsal texnologiyalar dövründə inkişafı sistemli elmi yanaşma, keyfiyyətli dil resursları, texnoloji innovasiya və fənlərarası əməkdaşlıq əsasında həyata keçirilməlidir. Azərbaycan dilinin rəqəmsal mühitdə daha geniş təmsil olunması milli dil irsinin qorunmasına, elmi biliklərin əlçatanlığının artırılmasına və dilin müasir kommunikasiya sistemlərində funksional imkanlarının genişləndirilməsinə xidmət edə bilər (Məmmədli və b., 2025).

Aparılan nəzəri təhlil göstərir ki, süni intellekt və rəqəmsal texnologiyaların inkişafı Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında yeni tədqiqat imkanları açmaqla yanaşı, bir sıra elmi və praktik vəzifələr də yaradır. Azərbaycan dilinin rəqəmsal mühitdə mövqeyinin gücləndirilməsi yalnız müasir texnoloji vasitələrdən istifadə ilə məhdudlaşmır. Bu proses dilin struktur xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını, keyfiyyətli elektron resursların yaradılmasını, dil məlumatlarının sistemləşdirilməsini və avtomatik emal vasitələrinin elmi əsaslarla təkmilləşdirilməsini tələb edir. Süni intellekt və rəqəmsal texnologiyalar Azərbaycan dilinin inkişafı üçün əhəmiyyətli imkanlar yaradır. Bununla belə, həmin imkanlardan səmərəli istifadə dil resurslarının keyfiyyətindən, texnologiyaların dil xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmasından və

elmi, etik prinsiplərə riayət edilməsindən asılıdır.

Azərbaycan dilinin rəqəmsal mühitdə inkişafı üçün milli dil korpuslarının və elektron lüğətlərin zənginləşdirilməsi, morfoloji və sintaktik təhlil vasitələrinin təkmilləşdirilməsi, avtomatik tərcümə və nitq texnologiyalarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi vacibdir. Eyni zamanda, rəqəmsal kommunikasiya zamanı ədəbi dil normalarının qorunması ilə dilin təbii variasiyasına hörmət arasında tarazlıq saxlanılmalıdır. Dilimizin rəqəmsal gələcəyi yalnız texniki inkişafla deyil, eyni zamanda, dilçilik elminin, təhsil sisteminin, texnologiya sahəsinin və müvafiq institutların koordinasiyalı fəaliyyəti ilə təmin oluna bilər. Bu baxımdan, milli dil resurslarının inkişafı və Azərbaycan dilinə uyğun süni intellekt vasitələrinin yaradılması uzunmüddətli elmi və texnoloji prioritet kimi qiymətləndirilməlidir.

Ədəbiyyat

Alguliyev, R.M., Jafarov, Y.M., Yusifov, F.F., Gurbanova, A.M. (2021). From a cosmopolitan e-government to a national e-government: Prospects for creating Azerbaijani language services in a virtual environment. *Problems of Information Society, 12*(2), 3–25.

allmalab/GPT2-aze. Hugging. Kavsar Hüseynova Fase modeli.17.12.2024.

Isbarov, J. (2024). Open foundation models for Azerbaijani language. (Azərbaycan dili və təbii dil emalı). In Proceedings of the First Workshop on Natural Language Processing for Turkic Languages. *SIGTURK*, 18–28,

Mahmudov, M. (2024). *Süni intellektin linqvistik problemləri*. Elm və təhsil.

Məmmədli, N., Mahmudov, M., Tahirov, İ. (2025). Milli korpus və leksik infrastruktur: Azərbaycan dilinin söz

bazasının yaradılması təcrübəsi. *Dilçilik Araşdırmaları jurnalı, 2*, 3–15.

UNESCO. (2025). *Global Roadmap for Multilingualism in the Digital Era: Advancing the Role of Language Technologies*. UNESCO.

ƏVƏZLİYİN ƏVƏZETMƏ DAİRƏSİ: SÖZDƏN MƏTNƏ

Təranə Nağıyeva

Açar sözlər: *əvəzlik, əvəzetmə, işarə, anafora, katafora, kohezivlik, mətn dilçiliyi*
Keywords: *pronoun, substitution, deixis, anaphora, cataphora, cohesion, text linguistics*

Əvəzlik Azərbaycan dilçiliyində ənənəvi olaraq morfologiya bölməsində, nitq hissələri sistemində öyrənilir. Dərsliklərdə onun tərifi, əsasən, iki əsas əlamətə söykənir: əvəzlik, birincisi, başqa sözlərin əvəzinə işlənir, ikincisi, əşyanı, əlaməti və ya miqdarı adlandırmır, yalnız onlara işarə edir. Bu tərifin ikinci tərəfi, yəni adlandırmama və işarə etmə, dil faktlarına tam uyğundur. Lakin birinci tərəf, yəni əvəzolunan vahidlərin dairəsi, mübahisə doğurur. Məsələ ondadır ki, ənənəvi tərif əvəzetməni yalnız söz səviyyəsində, daha dəqiq desək, isim, sifət, say və zərf kimi nitq hissələri çərçivəsində nəzərdən keçirir. Bu tezisin məqsədi həmin məhdudluğu mövcud dərsliklərin özündən gətirilən arqumentlərlə və dil nümunələri ilə göstərmək, əvəzliyin əvəzetmə dairəsinin sözdən böyük vahidləri də əhatə etdiyini əsaslandırmaqdır.

Mövcud yanaşmalar: M.Hüseynzadənin dərsliyində əvəzlik başqa nitq hissələrinin (isim, sifət, say və zərfin) yerində işlənən, mənaca onu əvəz edən və həmin sözün funksiyasını yerinə yetirən nitq hissəsi kimi müəyyən olunur (Hüseynzadə, 2007, s. 95).

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı, Azərbaycan
e-mail: terane.nagiyeva.79@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı, Azərbaycan
e-mail: terane.nagiyeva.79@mail.ru

Müəllif eyni zamanda əvəzliyin mücərrəd və ümumi məna daşıdığını, mən, sən, o sözlərinin konkret şəxsin adını çəkmədən ümumi şəkildə birinci, ikinci və üçüncü şəxsi bildirdiyini qeyd edir. S.Vurğunun şeirindən gətirilən nümunələr əsasında göstərilir ki, bu sözlərin kimə aid olduğu konkret kontekstdən kənarda müəyyənləşdirilə bilmir.

Q.Kazımovun dərsliyində tərif nisbətən genişdir: əvəzlik şəxs, əşya, əlamət, kəmiyyət və hərəkət bildirən sözləri ümumi və ya qeyri-müəyyən şəkildə əvəz edən, yaxud sadəcə olaraq onlara işarə edən sözdür (Kazımov, 2010, s. 135). Burada iki yenilik nəzərə çarpır. Birincisi, əvəz olunan məzmun sırasına hərəkət də daxil edilir. İkincisi, əvəzetmə ilə yanaşı, işarə funksiyası tərifin ayrıca tərəfi kimi verilir. Müəllif həmçinin əvəzliyin öz mənasını yalnız cümlə daxilində, başqa sözlərlə əlaqədə tapdığını göstərir və əvəzliyin istənilən əşya və hadisəyə işarə edə bildiyini vurğulayır.

B.Xəlilovun dərsliyində əvəzlik nitq hissələrini əvəz edən, onların yerində işlənən və əvəz etdiyi nitq hissələrinin qrammatik xüsusiyyətlərini özündə daşıyan söz kimi izah olunur (Xəlilov, 2000, s. 146). Müəllif əvəzetmə xüsusiyyətinin əvəzliyin təbiətinə məxsus olduğunu, əvəz etdiyi nitq hissələrinin heç birində belə xüsusiyyətin olmadığını vurğulayır. O, əvəzliyin söz yaradıcılığında iştirak etmədiyini və başqa nitq hissələrindən əmələ gəlmədiyini də göstərir. Müəllif eyni zamanda bəzi dilçilərin əvəzliyi heç nə bildirmədiyi üçün “boş sözlər” adlandırdığını qeyd edir (E.M.Volfa istinadla, Xəlilov, 2000, s. 146).

B.Xəlilovun "Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası" əsərinin II hissəsində əvəzliyin doqquz özünəməxsus xüsusiyyəti göstərilir: əvəzetmə xüsusiyyətinin nitq hissələri içərisində yalnız əvəzliyə aid olması, əvəzliyin ümumi məna daşıması, konkret mənasının rabitəli nitqdə və mətnlə bağlı olaraq aydınlaşması, əvəz etdiyi nitq hissəsinin qrammatik xüsusiyyətlərini daşıması, əşya, əlamət, keyfiyyət, kəmiyyət və hərəkətə münasibət bildirməsi, işarə əvəzliklərinin budaq cümləni baş cümləyə bağlayan bağlayıcı sözlərin tərkibində işlənməsi, söz yaradıcılığında passiv iştirakı və cümlədə mübtəda, xəbər, təyin, tamamlıq və zərflik vəzifəsində çıxış etməsi (Xəlilov, 2000, s. 137–139). Müəllif "boş sözlər" adlandırma və ya əvəzliyin nitq hissəsi olmaması fikirlərinin əslində bu nitq hissəsinin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən irəli gəldiyini də yazır (Xəlilov, 2000, s. 136).
R.Hümmətovanın dərs vəsaitində əvəzlik adlar qrupuna daxil olan əsas nitq hissəsi, mücərrəd, konkretlikdən məhrum və ümumi xarakterli söz kimi təqdim olunur (Hümmətova, 2019, s. 143). Müəllif əvəzliyin şəxsi və ya əşyanı adlandırmadığını, işarə edərək onu əvəz etdiyini yazır, əvəzlikləri isə şəxs, əşya, əlamət, kəmiyyət və hərəkət bildirən sözlərin əvəzində işlənən "hazır qəliblər" adlandırır. Əvəzliyin həqiqi mənasını cümlə içərisində tapdığı da vurğulanır.

Dörd yanaşmanın hər birində dəyərli cəhətlər var. Hər dörd müəllif əvəzliyin leksik cəhətdən müstəqil olmadığını, mənasının kontekstlə doldurulduğunu düzgün müəyyənləşdirir. Bununla belə, onların hamısı əvəzetməni söz səviyyəsində izah edir: əvəz olunan vahidlər sırasında söz birləşməsi, cümlə, abzas və mətn parçası göstərilmir.

Əsas arqumentlər: Birinci arqument: müəlliflərin öz mülahizələri tərifdən geniş nəticələrə aparır. Kazımov əvəzliyin

istənilən "əşya və hadisəyə" işarə edə bildiyini yazır. Lakin hadisə dil səviyyəsində, adətən, tək söz yox, cümlə ilə ifadə olunur. Deməli, "hadisəyə işarə" ifadəsi artıq sözdən böyük vahidə, yəni cümlənin bildirdiyi məzmuna istinadı nəzərdə tutur. Hüseynzadənin "əvəzlik mənasını kontekstdə aydınlaşdırır" fikri də eyni istiqamətdədir: kontekst isə tək söz yox, cümlə və mətndir. Beləliklə, əvəzetmə obyektinin genişliyi nəzəri əsaslandırılmış, lakin tərifə salınmamışdır.

İkinci arqument: əvəzlik söz birləşməsinin bütövlükdə əvəzinə işlənir. Aşağıdakı nümunələrə baxaq: *Mən gözəl kitab aldım. Onu bir gündə oxudum*. Burada onu əvəzliyi yalnız baş sözü, yəni kitab sözünü yox, gözəl kitab birləşməsini bütövlükdə əvəz edir. Çünki gözəl onu oxudum kimi konstruksiya mümkün deyil: təyin də əvəzliyin tərkibinə "daxil olur". Eyni qayda: Mən yeni dərslik layihəsi hazırladım. O, təşkilat tərəfindən bəyənildi. Göründüyü kimi, burada da ikinci cümlədə işlənən "o" əvəzliyi birinci cümlədəki yeni dərslik layihəsi söz birləşməsini əvəz etmişdir. Bu isə əvəzliyin əvəzetmə vahidinin söz yox, söz birləşməsi olduğunu göstərir.

Üçüncü arqument: əvəzlik cümlənin və ya hadisənin məzmununu əvəz edir. *Yağış dayanmadı. Bu bizi narahat etdi. Dərs vaxtında başlayacaq, bunu hamı bilir*. Hər iki nümunədə bu və bunu əvəzlikləri əvvəlki və ya sonrakı cümlənin bildirdiyi bütöv bir məzmunu, hadisəni və ya faktı göstərir. Bu məzmunu heç bir ayrıca isimlə əvəz etmək mümkün deyil. Deməli, burada əvəz olunan vahid isim yox, sintaktik bütövdür.

Dördüncü arqument: əvəzlik predikat qrupunu əvəz edir. *Mən kitabı oxudum, sən də elə etdin*. Burada elə etmək konstruksiyası kitabı oxumaq hərəkət birləşməsinin əvəzinə işlənir. Bu nümunə əvəz olunanın yalnız ad səviyyəsində deyil,

predikativ səviyyədə də mövcud olduğunu göstərir və Kazımovun hərəkət məzmununu da əvəzetmənin obyekti saydığı fikrini sübut edir.

Beşinci arqument: əvəzlik abzasın və mətn parçasının əvəzinə işlənir. Yuxarıda deyilənlər, bu fikir, həmin mülahizə, bütün bunlar göstərir ki... tipli ifadələr çoxcümləli məzmuna işarə edir. Məsələn, elmi mətndə uzun mülahizə irəli sürüldükdən sonra "Bütün bunlar göstərir ki..." ilə nəticə çıxarılır. Burada bütün bunlar əvəzliyi bütöv abzasın məzmununu bir araya toplayır. Elmi yazıda, xüsusən dərslikdə bu üsul geniş yayılıb və əvəzliyin mətn yaradıcı rolunu göstərir.

Altıncı arqument: istiqamət fərqi əvəzliyin mətn funksiyasını göstərir. Əvəzlik həm əvvəl deyilənə (anafora), həm də sonra deyiləcək məzmuna (katafora) işarə edə bilər: Bunu unutmayın: dil canlı orqanizmdir (katafora). Dil canlı orqanizmdir. Bu hər bir dilçi üçün aksiomadır (anafora). Mətn dilçiliyində əvəzliklər mətnin bağlılığını (kohezivliyini) təmin edən əsas vasitələrdən biri hesab olunur; bu yanaşmanın klassik əsası M.A.K.Halliday və R.Hasanın Cohesion in English (1976) əsərində qoyulmuşdur. Bu baxımdan əvəzlik təkcə morfoloji kateqoriya deyil, həm də mətnin təşkilində iştirak edən sintaktik-semantik vasitədir.

Yeddinci arqument: əvəzliyin əvəzetmə xüsusiyyəti nitq hissələri çərçivəsindən kənara çıxır. Xəlilov əvəzliyin əvəz etdiyi nitq hissələrinin qrammatik xüsusiyyətlərini özündə daşıdığını yazır (Xəlilov, 2000, s. 146). Bu müddəa isim, sifət, say və zərf əvəzlikləri üçün doğrudur. Lakin "Yağış dayanmadı. Bu bizi narahat etdi." nümunəsində bu əvəzliyi isim əvəzliyi kimi hal şəkilçiləri qəbul edir (bunu, bundan), amma əvəz etdiyi vahid isim deyil, cümlənin bildirdiyi hadisədir. Deməli,

əvəzliyin qrammatik xüsusiyyətləri həmişə əvəz olunan nitq hissəsindən qaynaqlanmır, əvəzliyin özünün sintaktik rolu ilə müəyyən olunur. Bu isə əvəzetmə xüsusiyyətinin nitq hissələri çərçivəsindən geniş olduğunu göstərir.

Səkkizinci arqument: "hazır qəlib" anlayışı əvəz olunan vahidin ölçüsünü məhdudlaşdırmır. Hümmətova əvəzlikləri şəxs, əşya, əlamət, kəmiyyət və hərəkət bildirən sözlərin əvəzində işlənən hazır qəliblər kimi səciyyələndirir və əvəzliyin məna qazanmasını onun əvəz etdiyi vahidlə əlaqələndirir (Hümmətova, 2019, s. 143). Qəlib özü boşdur, onu doldurmaq üçün seçilən vahidin ölçüsü isə dildə söz ilə məhdudlaşmır. "Gözəl kitab" birləşməsi, "Yağış dayanmadı" cümləsi və ya yuxarıda deyilənlər kimi mətn parçası eyni qəlibin içinə "yerləşə" bilir. Beləliklə, müəllifin özünün istifadə etdiyi metafora əvəzliyin əvəzetmə dairəsinin genişliyini sübut edir.

Doqquzuncu arqument: əvəzliyin konkret mənası mətn səviyyəsində müəyyənləşir. Xəlilov əvəzliklərin konkret mənasının rabitəli nitqdə, mətnlə bağlı olaraq aydınlaşdığını əvəzliyin özünəməxsus xüsusiyyəti kimi göstərir (Xəlilov, 2007, s. 137). Bu müddəa əvəzliyin cümlə daxilində izahı ilə kifayətlənmir, çünki əvəzliyin göndərdiyi vahid çox vaxt əvvəlki cümlədə və ya abzasda olur: *Aqil dərsə gec gəldi*. *O bunu özü də anladı*. Burada o şəxsi, bunu isə gec gəlmə hadisəsini göstərir və hər ikisinin mənası ancaq mətnə baxdıqda məlum olur. Deməli, müəllifin özünün göstərdiyi xüsusiyyət əvəzliyin əvəzetmə imkanlarını söz səviyyəsindən kənara çıxarır.

Onuncu arqument: əvəzliklər cümlələri bir-birinə bağlayır. Xəlilov işarə əvəzliklərinin *budur ki, odur ki, elə ki, belə ki, ondan ötrü ki, buna görə də* kimi bağlayıcı sözlərin tərkibində

budaq cümləni baş cümləyə bağladığını qeyd edir (Xəlilov, 2007, s. 138). Bu cür konstruksiyalarda əvəzlik əvvəlki cümlənin məzmununa işarə edir: O, xəstə idi, buna görə də gəlmədi. Burada buna bütöv bir cümlənin bildirdiyi səbəbi əvəz edir. Eyni zamanda, Xəlilov əvəzliyin cümlədə mübtəda, xəbər, təyin, tamamlıq və zərflik vəzifəsində çıxış etdiyini yazır (Xəlilov, 2007, s. 139). Beləliklə, cümləni əvəz edən əvəzlik həmin cümlənin bildirdiyi məzmunu başqa cümlənin üzvü kimi təqdim edir və cümlələrarası əlaqəni təmin edir.

On birinci arqument: əvəzlik bütöv mətni də əvəz edə bilir. Əvəzliyin əvəzetmə dairəsi cümlə və abzasla məhdudlaşmır, o, tamamlanmış bütöv mətnin də əvəzinə işlənə bilər. Danışan nağıl, hekayə və ya hər hansı hadisə nəql etdikdən sonra həmin mətnin bütün məzmununa bu əvəzliyi ilə işarə edir: *Bunu hər yerdə danışıram. Bunu heç vaxt unutmayacağam. Bunu unutmaq olmaz. Bunu siz də gələcəkdə övladlarınıza danışarsınız* və s. Bu nümunələrdə bunu əvəzliyi nəql olunmuş mətnin süjetini, obrazlarını və hadisələrin ardıcıllığını bir yerdə təmsil edir. Onu nə bir isimlə, nə də bir cümlə ilə əvəz etmək mümkündür. Əvəzliyin göndərdiyi vahid burada nitqin ən böyük vahidi olan mətndir. Beləliklə, əvəzlik söz, söz birləşməsi, cümlə və abzasla yanaşı, bütöv mətnin də əvəzinə işlənərək onun anaforik təkrarını və sonrakı fikirlərlə əlaqəsini təmin edir.

Mövcud dərsliklərin söz səviyyəsində qalması elmi cəhətdən əsassız deyil. Morfologiya kursunun predmeti sözün qrammatik təbiətinin öyrənilməsidir və əvəzliyin nitq hissəsi kimi təsnifatı bu çərçivədə aparılır. Mətn və sintaksis səviyyəsi isə başqa bölmələrə aid edilir. Buna görə polemikanın məqsədi mövcud tərifləri inkar etmək yox, onları tamamlamaq, yəni əvəzliyin həm morfoloji, həm də mətn-sintaktik tərəfini bir

tərifdə birləşdirməkdir. Şagird və tələbə üçün də bu yanaşma əlverişlidir: o, əvəzliyin yalnız "hansı sözün yerinə işlənir?" sualına deyil, "hansı məzmuna işarə edir və mətni necə birləşdirir?" sualına da cavab verməyi öyrənir.

Yuxarıdakı təhlil əsasında əvəzliyin aşağıdakı tərifini təklif etmək olar: Əvəzlik əşyanı, əlaməti, kəmiyyəti, hərəkəti və hadisəni adlandırmadan onlara işarə edən və ya onların əvəzinə işlənən, mənasını yalnız kontekstdə qazanan sözlər qrupudur. Əvəzlik isim, sifət, say və zərf kimi nitq hissələri ilə yanaşı, söz birləşməsini, cümlənin və ya abzasın məzmununu, bütöv mətn parçasını, hətta mətni əvəz edə bilər və mətnin daxili bağlılığını təmin edən dil vasitəsi kimi çıxış edir. Bu tərifin üstünlüyü ondadır ki, o, ənənəvi yanaşmanın əsas müddəalarını (adlandırmama, işarə etmə, kontekstdən asılılıq) qoruyur, lakin əvəzetmə obyektinin dairəsini dil faktlarına uyğun şəkildə genişləndirir.

Əvəzlik dil sistemində iki səviyyədə fəaliyyət göstərir: morfoloji səviyyədə o, isim, sifət, say və zərf kimi nitq hissələrinə uyğun alt qruplara bölünən söz qrupudur; mətn-sintaktik səviyyədə isə o, söz birləşməsini, cümləni, abzası, mətn parçasını və mətni əvəz edən və cümlələrarası əlaqəni təmin edən vasitədir. Ənənəvi dərsliklərdə birinci səviyyə ətraflı təsvir olunur, ikinci səviyyə isə tərifdə əksini tapmır. Bu boşluğu aradan qaldırmaq həm nəzəri baxımdan dəqiqliyi artırır, həm də tədris praktikasında əvəzliyin elmi və ədəbi mətnlərdə düzgün və məqsədyönlü işlədilməsini öyrətməyə imkan yaradır.

Ədəbiyyat

Halliday, M.A.K., Hasan, R. (1976). *Cohesion in English*.

Hümmətova, R. (2019). *Ana dili. II. Dərs vəsaiti*. Elm və Təhsil.

Hüseynzadə, M. (2007). *Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. 3-cü nəşr*. Şərq-Qərb.

Kazımov, Q.Ş. (2010). *Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya (ali məktəblər üçün dərslik)*. Elm və Təhsil.

Xəlilov, B. (2000). *Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. I hissə*. ADPU.

Xəlilov, B. (2007). *Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. II hissə*. ADPU.

AZƏRBAYCANIN ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ LAYİHƏ ƏSASLI ÖYRƏNMƏ MODELİNİN TƏTBİQİ İMKANLARI VƏ PEDAQOJİ PROBLEMLƏRİ

Sevinc Həsənova

Açar sözlər: *layihə əsaslı öyrənmə, ali təhsil, pedaqoji innovasiyalar, tələbəyönümlü təlim, praktik bacarıqlar*
Keywords: *project-based learning, higher education, pedagogical innovations, student-centered learning, practical skills*

Müasir dövrdə ali təhsilin əsas vəzifələrindən biri tələbələrə nəzəri biliklər verməklə yanaşı, həmin bilikləri real problemlərin həllində tətbiq etmək bacarığı qazandırmaqdır. Əmək bazarının dəyişən tələbləri, rəqəmsal texnologiyaların inkişafı və peşə fəaliyyətinin mürəkkəbləşməsi universitetlərdən praktik yönümlü təlim yanaşmalarına üstünlük verməyi tələb edir. Bu baxımdan layihə əsaslı öyrənmə nəzəri biliklərlə praktik fəaliyyət arasında əlaqə yaradan, tələbələrin müstəqil düşünmə, araşdırma və qərarvermə bacarıqlarını inkişaf etdirən mühüm pedaqoji model kimi çıxış edir.

Bu modelin ali təhsil müəssisələrində səmərəli tətbiqi üçün ilk növbədə onun mahiyyətinin və pedaqoji əsaslarının müəyyənləşdirilməsi vacibdir. Layihə əsaslı öyrənmənin mahiyyəti və tətbiq imkanları onun ali məktəbdə təlimin təşkili ilə bağlı pedaqoji yanaşmalar əsasında nəzərdən keçirilməsini zəruri edir. Bu baxımdan Azərbaycan pedaqoji ədəbiyyatında

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
e-mail: sevinc.b.hesenova@sdu.edu.az

mütəxəssis hazırlığı və təlim metodlarının təşkili ilə bağlı fikirlər mövzunun nəzəri əsaslarını müəyyənləşdirmək üçün əhəmiyyətlidir. Fərrux Rüstəmov və Tamilla Dadaşovanın "*Ali məktəb pedaqogikası"* əsəri təlim metodlarının və pedaqoji prosesin təşkilinin öyrənilməsi baxımından bu istiqamətdə diqqətəlayiq mənbədir. Müəlliflərin əsərində nəzərdən keçirilən pedaqoji məsələlər kontekstində layihənin məqsədinin, mərhələlərinin və qiymətləndirmə meyarlarının əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsi onun səmərəliliyinin əsas şərtlərindən biri kimi qiymətləndirilə bilər (Rüstəmov və Dadaşova, 2007, s. 568).

Təlimin məqsədyönlü təşkili ilə yanaşı, nəzəri biliklərin praktik bacarıqlara çevrilməsi də ali təhsilin mühüm vəzifələrindəndir. Bu baxımdan Məcid İsmixanov, Həsən Bayramov və Səbinə Vəliyevanın "*Ali məktəb pedaqogikası"* adlı dərs vəsaiti mütəxəssis hazırlığının pedaqoji əsaslarını nəzərdən keçirmək üçün nəzəri zəmin yaradır (İsmixanov və b., 2019, s. 240). Tələbənin nəzəri biliklərə yiyələnməsi həmin bilikləri peşə fəaliyyətində müstəqil tətbiq edə bilməsi ilə həmişə üst-üstə düşmür. Layihə əsaslı öyrənmə isə tələbədən problemi müəyyənləşdirməyi, məlumatları təhlil etməyi, qərar qəbul etməyi və təklif etdiyi həlli əsaslandırmağı tələb edir. Beləliklə, bu model nəzəri hazırlıqla praktik bacarıqlar arasında əlaqənin qurulmasına xidmət edir.

Nəzəri biliklərin praktik fəaliyyətlə əlaqələndirilməsi, eyni zamanda, tələbənin təlim prosesində fəal iştirakından asılıdır. Firədun İbrahimov və Rüfət Hüseynzadənin "*Pedaqogika"* əsəri çərçivəsində nəzərdən keçirilən pedaqoji yanaşmalar fəal təlimlə layihə əsaslı öyrənmənin müqayisəsi üçün də əhəmiyyətlidir (İbrahimov və Hüseynzadə, 2012, s. 706). Fəal təlim tələbələrin müzakirələrdə iştirakını və müstəqil

düşünməsini nəzərdə tutursa, layihə əsaslı öyrənmə bu fəallığı konkret problemin araşdırılması və nəticənin hazırlanması ilə birləşdirir. Bununla belə, tələbə fəallığının səmərəli nəticə verməsi üçün layihələrin onların hazırlıq səviyyəsinə uyğun qurulması da vacibdir. Nurəddin Kazımovun "*Ali məktəb pedaqogikası"* əsəri ali məktəbdə təlimin təşkili və metodlarının nəzəri əsaslarının araşdırılması baxımından bu məsələnin təhlilinə imkan verir (Kazımov, 2011, s. 392). Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, layihələrin məzmunu və çətinlik səviyyəsi tələbələrin imkanlarına, fənnin məqsədlərinə və gözlənilən təlim nəticələrinə uyğun müəyyənləşdirilməlidir. Bununla yanaşı, qeyd edilən əsərlərin layihə əsaslı öyrənməyə birbaşa həsr olunmadığını nəzərə almaq və onları modelin pedaqoji əsaslarını izah etmək üçün istifadə olunan nəzəri mənbələr kimi təqdim etmək elmi baxımdan daha düzgündür.

Layihələrin düzgün planlaşdırılması ilə yanaşı, onların icrası zamanı müəllimin rolunun necə müəyyənləşdirilməsi də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Ənənəvi təlimdən fərqli olaraq, layihə əsaslı öyrənmədə müəllim yalnız bilik ötürən deyil, tələbələrin fəaliyyətini istiqamətləndirən, etibarlı mənbələrin seçilməsinə kömək edən və nəticələrə dair geribildirim verən pedaqoji rəhbər kimi çıxış edir. Buna görə müəllimlərin layihələrin planlaşdırılması, qrup işinin təşkili və nəticələrin qiymətləndirilməsi üzrə metodik hazırlığının gücləndirilməsi vacibdir. Əks halda, layihələr araşdırma və problem həlli prosesindən uzaqlaşaraq məlumat toplamaq və təqdimat hazırlamaqla məhdudlaşa bilər.

Müəllimin istiqamətləndirici rolu ilə yanaşı, tələbələrin layihənin nəticələrinə görə fərdi məsuliyyət daşıması da diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Qrup üzvlərinin layihəyə qeyri-bərabər töhfə verməsi və qiymətləndirmədə subyektivliyin

yaranması bu modelin tətbiqi zamanı qarşıya çıxa bilən problemlərdəndir. Belə halların qarşısını almaq üçün hər bir tələbənin məsuliyyəti əvvəlcədən müəyyənləşdirilməli, layihənin icrası zamanı aralıq nəticələr izlənilməli və yekun qiymətləndirmədə fərdi hesabatlar, özünüqiymətləndirmə və qarşılıqlı qiymətləndirmə nəzərə alınmalıdır. Qiymətləndirmə meyarlarının əvvəlcədən açıqlanması tələbələrin məsuliyyətini artırır və onların fərdi öyrənmə nəticələrinin daha obyektiv müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradır.

Qeyd olunan pedaqoji şərtlərin təmin edilməsi layihə əsaslı öyrənmənin ali təhsil müəssisələrində tətbiqi imkanlarının genişləndirilməsi üçün zəmin yaradır. İlk növbədə, layihələr tədris proqramlarının məqsədləri ilə əlaqələndirilməli və tələbələrin tədqiqat və rəqəmsal bacarıqlarının inkişafına xidmət etməlidir. Universitetlər elektron kitabxanalardan, məlumat bazalarından və onlayn əməkdaşlıq platformalarından istifadə etməklə layihə fəaliyyətini dəstəkləyə bilərlər. Bununla belə, tələbələrin texniki resurslara çıxış və rəqəmsal bacarıq səviyyələrindəki fərqlər nəzərə alınmalı, layihələr bütün iştirakçıların fəaliyyətinə imkan verəcək şəkildə təşkil edilməlidir.

Layihə əsaslı öyrənmənin praktik imkanlarını genişləndirən digər mühüm istiqamət universitetlərlə əmək bazarı arasında əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsidir. Yerli müəssisələrin və təşkilatların layihələrə tərəfdaş kimi cəlb edilməsi tələbələrə real peşə problemlərini araşdırmaq və təklif etdikləri həlləri praktik tələblərlə müqayisə etmək imkanı verir. Məsələn, tələbələr sahibkarlığın inkişafı, rəqəmsal xidmətlərin təkmilləşdirilməsi, təhsil resurslarının hazırlanması və insan resurslarının idarə edilməsi ilə bağlı layihələr həyata keçirə bilərlər. Bu cür əməkdaşlıq tələbələrin peşə mühitini daha yaxşı

anlamasına və nəzəri biliklərini praktik şəraitdə sınamasına kömək edir. Lakin əməkdaşlığın nəticəli olması üçün layihələrin məqsədləri, tərəflərin məsuliyyətləri və qiymətləndirmə meyarları əvvəlcədən müəyyənləşdirilməlidir.

Nəticə etibarilə, layihə əsaslı öyrənmə Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrində nəzəri biliklərlə praktik fəaliyyət arasında əlaqənin gücləndirilməsi, tələbələrin müstəqil araşdırma və problem həlli bacarıqlarının inkişafı, eləcə də universitetlərlə əmək bazarı arasında əməkdaşlığın genişləndirilməsi üçün əhəmiyyətli imkanlar yaradır.

Ədəbiyyat

İbrahimov, F., Hüseynzadə, R. (2012). *Pedaqogika (I cild).* Mütərcim.

İsmixanov, M., Bayramov, H., Vəliyeva, S. (2019). *Ali məktəb pedaqogikası: dərs vəsaiti*. ADPU nəşriyyatı.

Kazımov, N. (2011). *Ali məktəb pedaqogikası: dərslik*. Çıraq.

Rüstəmov, F., Dadaşova, T. (2007). *Ali məktəb pedaqogikası: dərslik*. Nurlan.

MİRZƏ KAZIM BƏYİN "TÜRK-TATAR DİLİNİN ÜMUMİ QRAMMATİKASI" ƏSƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Fidan Məmmədova

Açar sözlər: *Mirzə Kazımbəy, "Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası", Azərbaycan dili, türk-tatar dili, Azərbaycan dilçiliyi, fonetika, morfologiya, sintaksis*
Keywords: *Mirza Kazem-Beg, "General Grammar of the Turko-Tatar Language", Azerbaijani language, Turko-Tatar language, Azerbaijani linguistics, phonetics, morphology, syntax*

XIX əsr Azərbaycan dilçiliyi tarixində Mirzə Kazımbəyin elmi irsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Alimin 1839-cu ildə nəşr etdirdiyi "Грамматика турецко-татарского языка" və 1846-cı ildə yenidən işlənmiş və genişləndirilmiş şəkildə çap olunan "Общая грамматика турецко-татарского языка" əsərləri türk dillərinin qrammatik quruluşunun öyrənilməsi baxımından mühüm mənbələrdəndir. Kazım bəy əsərdə müxtəlif türk dillərinin ümumi və fərqli xüsusiyyətlərini müqayisəli şəkildə araşdırmış, bu zaman Azərbaycan dilinə aid çoxsaylı dil faktlarından da istifadə etmişdir.

Əsərin adında "türk-tatar dili" terminindən istifadə olunması XIX əsrin dilçilik ənənəsi ilə bağlıdır. Kazım bəyin məqsədi yalnız bir türk dilinin qrammatikasını təsvir etmək deyil, türk dillərinin ümumi qrammatik qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirmək olmuşdur.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, doktorant, Bakı, Azərbaycan
e-mail: fa.mammadova@adpu.edu.az

Buna görə əsərdə müxtəlif türk dillərinə və ləhcələrinə aid materiallar müqayisə edilir.
Bununla belə, Azərbaycan dilinin fonetik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri əsərin mühüm faktoloji bazasını təşkil edir.

Kazım bəyin əsərində Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu ilə bağlı müşahidələr diqqəti cəlb edir. Alim səslərin tələffüzünü, müxtəlif fonetik mövqelərdə onların dəyişməsini və türk dillərində eyni sözün fərqli fonetik variantlarda işlənməsini müqayisəli şəkildə göstərir. Xüsusilə bəzi samitlərin bir-birinə keçməsi və ya müxtəlif türk ləhcələrində fərqli səslərlə ifadə olunması haqqında verdiyi nümunələr həmin dövrün canlı dil materialını əks etdirir.

Məsələn, əsərdə b → m keçidi ilə bağlı müşahidələrə rast gəlinir: ben – men, bunun – munun tipli nümunələr fonetik dəyişmələrin müqayisəli şəkildə izahına imkan verir. Eyni zamanda p → m istiqamətində müşahidə olunan nümunələr də türk dillərində fonetik proseslərin müxtəlifliyini göstərir. Bu faktlar Kazım bəyin səs hadisələrinə yalnız yazı sistemi baxımından deyil, dilin canlı fonetik quruluşu baxımından yanaşdığını göstərir.

Kazım bəy xüsusilə Dərbənd və Şirvanlıların danışıq xüsusiyyətlərini ayrıca qeyd edir. O yazır ki, türk tələffüzünü izləmələrinə baxmayaraq, azərbaycanlılar ikinci şəxsin mənsubiyyət formasında müəyyən fərqli tələffüzdən istifadə edirlər. Məsələn: Сенинъ даулету-е мюнтаджъ дегюлемъ – “Mən sənin sərvətinə möhtac deyiləm”.

Даўлету-и истемейремъ – “Sənin sərvətini istəmirəm” -kimi formalar göstərilir. Kazım bəy bunları türk və Kazan tatarlarının formaları ilə müqayisə edir.

Azərbaycan dilinin morfoloji xüsusiyyətləri əsərdə daha geniş şəkildə öz əksini tapır. Kazım bəy isim, sifət, əvəzlik, say və feil kimi nitq hissələrinin qrammatik xüsusiyyətlərini sistemləşdirməyə çalışmışdır. Xüsusilə isimlərin hallanması, mənsubiyyət formaları və feilin müxtəlif qrammatik kateqoriyaları Azərbaycan dilinin tarixi qrammatik quruluşunu öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir.

İsmin hal kateqoriyası ilə bağlı Kazımbəyin izahları türk dillərinin aqlütinativ quruluşunu aydın şəkildə nümayiş etdirir. İsimlərin cümlədə digər sözlərlə münasibəti xüsusi şəkilçilər vasitəsilə ifadə olunur. Azərbaycan dilində adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq halları müxtəlif morfoloji göstəricilərlə formalaşır. Bu sistemdə şəkilçilərin söz kökünə ardıcıl qoşulması türk dillərinin əsas tipoloji xüsusiyyətlərindən biridir.

Mənsubiyyət kateqoriyası da Kazım bəyin diqqət yetirdiyi mühüm morfoloji məsələlərdəndir. Azərbaycan dilində kitabım, kitabın, kitabı, kitabımız, kitabınız, kitabları kimi formalar əşyanın müxtəlif şəxslərə mənsubluğunu bildirir. Mənsubiyyət şəkilçilərinin hal şəkilçiləri ilə birləşməsi isə türk dillərinin morfoloji quruluşunun mühüm göstəricisidir: evimizdə, kitabınızdan, dostumuzun və s.

Kazım bəyin qrammatikasında feil sistemi xüsusi yer tutur. Alim türk dillərində feilin zaman, şəxs və şəkil xüsusiyyətlərini geniş şəkildə araşdırır. Azərbaycan dilinin feil sistemində xəbər, əmr, arzu, şərt və digər məna-şəkil münasibətlərinin

mövcudluğu əsərdəki materiallar əsasında izlənə bilir. Feilin şəxsə görə dəyişməsi Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunun əsas xüsusiyyətlərindəndir: yazıram – yazırsan – yazır; yazdım – yazdın – yazdı; yazacağam – yazacaqsan – yazacaq. Bu tip formalar göstərir ki, feil həm zaman, həm şəkil, həm də şəxs baxımından dəyişərək müxtəlif qrammatik mənalar ifadə edir. Kazım bəyin feil haqqında müşahidələri yalnız formaların sadalanması ilə məhdudlaşmır. O, müxtəlif feil formalarının ifadə etdiyi məna fərqlərinə də diqqət yetirir. Bu baxımdan onun əmr, arzu, şərt və xəbər kimi kateqoriyaları bir-birindən fərqləndirməsi mühüm nəzəri əhəmiyyət daşıyır.

Əsərin mühüm hissələrindən biri sintaksisə həsr olunmuşdur. Kazım bəy sözlərin cümlədə əlaqəsini, cümlə üzvlərini və müxtəlif sintaktik münasibətləri araşdırır. Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşunda türk dilləri üçün səciyyəvi olan mübtəda – tamamlıq – xəbər ardıcıllığı mühüm yer tutur: Mən kitab oxuyuram, Tələbə məqalə yazdı, Uşaq məktəbə getdi. Azərbaycan dilində xəbərin, xüsusilə feili xəbərin cümlənin sonunda işlənməsi türk dillərinin sintaktik tipologiyası ilə bağlı əsas xüsusiyyətlərdən biridir. Kazım bəyin sintaktik materiallarında bu tip quruluşların əks olunması Azərbaycan dilinin türk dilləri sistemindəki yerini müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Kazım bəyin sintaksisə yanaşmasında ərəb qrammatika ənənəsinin təsiri də müşahidə olunur. Xüsusilə “nəhv” anlayışı və cümlədə sözlər arasındakı münasibətlərin izahı Şərq qrammatik ənənəsi ilə bağlıdır. Bununla yanaşı, Kazım bəy Avropa qrammatika məktəbinin təsnifat və terminologiyasından da istifadə etmişdir. Beləliklə, onun əsərində Şərq və Avropa dilçilik ənənələrinin müəyyən sintezi meydana çıxır.

Kazım bəyin əsərinin Azərbaycan dili üçün əhəmiyyətini artıran əsas xüsusiyyətlərdən biri dil faktlarının müqayisəli şəkildə təqdim edilməsidir. Alim müxtəlif türk dillərində və ləhcələrində eyni sözün və ya qrammatik formanın variantlarını qarşılaşdıraraq onların fonetik və morfoloji fərqlərini müəyyənləşdirir. Bu yanaşma Azərbaycan dilinin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin digər türk dilləri ilə müqayisədə daha aydın görünməsinə imkan verir. Burada mühüm cəhət ondan ibarətdir ki, əsərdə təqdim olunan bütün nümunələri yalnız Azərbaycan dilinə aid etmək düzgün olmaz. Kazım bəy "türk-tatar dili" anlayışı çərçivəsində müxtəlif türk dillərinin materiallarından istifadə etmişdir. Buna görə Azərbaycan dilinə aid faktları müəyyənləşdirərkən konkret sözün fonetik quruluşu, morfoloji forması və sintaktik işlənmə xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycan dilinin fonetik və qrammatik quruluşunu əks etdirən çoxsaylı faktların olması Kazım bəyin Azərbaycan dilçiliyi tarixindəki mövqeyini xüsusi əhəmiyyətli edir. Onun əsəri Azərbaycan dilinin XIX əsrdəki vəziyyətini yalnız tarixi sənəd kimi deyil, həm də sistemli qrammatik təsvir baxımından öyrənməyə imkan verir.

Beləliklə, Mirzə Kazım bəyin "Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası" əsərində Azərbaycan dilinin fonetik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri geniş şəkildə əks olunmuşdur. Alimin səs dəyişmələri, isimlərin hallanması, mənsubiyyət formaları, feil kateqoriyaları və cümlə quruluşu ilə bağlı müşahidələri Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasının öyrənilməsi üçün qiymətli materialdır.

Nəticə etibarilə, Mirzə Kazım bəy Azərbaycan dilçiliyində elmi qrammatika ənənəsinin formalaşmasının əsas simalarından biri

kimi qiymətləndirilməlidir. Onun "Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası" əsəri Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunun öyrənilməsi ilə yanaşı, türk dillərinin müqayisəli tədqiqi, dilçilik terminologiyasının inkişafı və ümumi dilçilik düşüncəsinin formalaşması baxımından da mühüm elmi irsdir. AMEA-nın müasir qiymətləndirməsində də bu əsər türkoloji, Azərbaycan və ümumi dilçilik baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyan mənbə kimi səciyyələndirilir.

Bu baxımdan Kazım bəyin elmi irsinin öyrənilməsi yalnız onun yaşadığı dövrün dilçilik mənzərəsinin bərpası üçün deyil, həm də Azərbaycan dilçiliyinin elmi ənənələrinin, türkoloji fikrin inkişaf mərhələlərinin və müasir nəzəri dilçiliklə tarixən bağlılığının müəyyənləşdirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onun irsi Azərbaycan dilçiliyinin sonrakı inkişafına təsir göstərmiş və bu gün də tarixi-müqayisəli, nəzəri və tətbiqi dilçilik baxımından aktual tədqiqat mənbəyi olaraq qalmaqdadır.

ИГРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ КАК СРЕДСТВО ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ (1-4)

Эльфиназ Давудова

Ключевые слова: *игровые технологии, обучение английскому языку, младшие школьники, начальная школа, игровые методы обучения, игровая деятельность, коммуникативные навыки, познавательная активность, мотивация к обучению, иностранный язык*
Açar sözlər: *oyun əsaslı texnologiyalar, ingilis dilinin tədrisi, ibtidai sinif şagirdləri, ibtidai məktəb, oyun əsaslı tədris metodları, oyun əsaslı fəaliyyət, kommunikativ bacarıqlar, idrak fəaliyyəti, öyrənməyə motivasiya, xarici dil*
Keywords: *game-based technologies, English language teaching, primary school students, primary school, game-based teaching methods, game-based activity, communicative skills, cognitive activity, motivation for learning, foreign language*

В системе школьного образования важную роль играют такие формы организации учебного процесса, которые способствуют активному вовлечению каждого учащегося в учебную деятельность, повышают интерес к получению знаний и формируют чувство ответственности за результаты собственного обучения. Эффективным средством достижения этих целей является применение игровых технологий, позволяющих сделать процесс обучения более интересным, динамичным и результативным.

Азербайджанский Университет Языков, Баку, Азербайджан
e-mail: elfinazhuseynova@mail.ru

Игра имеет большое значение в жизни ребенка, имеет такое же значение, как деятельность, работа, служение взрослого. Игра только внешне кажется беззаботной и легкой. На самом деле она властно требует, чтобы игра давала ей максимум своей энергии, ума, настойчивости, самодостаточности. Игровые формы обучения могут быть использованы на всех уровнях обучения, начиная с репродуктивной деятельности и заканчивая преобразованием главной цели – творческо-поисковой деятельности. Творчески-поисковая деятельность более эффективна, если ей предшествует воспроизводяще-преобразующая деятельность, в которой учащиеся осваивают приемы обучения.

Из вводных игровых концепций можно выделить ряд общих положений:
1. Игра является самостоятельным видом развивающей деятельности детей разного возраста.
2. Игра для детей является наиболее свободной формой их деятельности, которая реализуется, познается мир, предлагает широкий простор для личного творчества, активности, самопознания, самовыражения.
3. Игра – первый этап дошкольного воспитания ребенка, его начального школьного ведения и равноправной регуляции деятельности младших школьников, подростков, юношества, изменение их целей по мере взросления учащихся.
4. Игра – это практика развития. Дети играют, потому что они развиваются и развиваются так, что они играют.
5. Игра – свобода самопознания, саморазвития на основе подсознания и творчества.

6. Игра – основная сфера общения детей, в ней решаются проблемы межличностных отношений, приобретается опыт человеческих отношений.

Игры и веселые занятия являются жизненно важной частью обучения английскому языку как иностранному. Независимо от того, учите ли вы взрослых или детей, игры оживят ваш урок и гарантируют, что ваши ученики покинут класс с желанием большего. Игры можно использовать, чтобы разогреть класс перед началом урока, во время урока, чтобы дать учащимся передышку, когда вы решаете трудную тему, или в конце урока, когда у вас осталось несколько минут, чтобы убить. Существуют буквально сотни, а возможно, и тысячи игр, в которые вы можете играть со своими учениками.

Unscramble – Напишите на доске слово, в котором все буквы перепутаны (например, «lrocsmaos» = «classroom»). Ученики должны найти правильное слово. Играть эту игру командами дает успешный результат. Используйте буквенные блоки / формы букв вместо того, чтобы писать на доске.

Touch – Предложите учащимся бегать по классу, касаясь вещей, которые учитель приказывает им делать. (e.g. "Touch the table" "Touch a chair" "Touch your bag" - «Прикоснитесь к столу», «Прикоснитесь к стулу», «Прикоснитесь к своей сумке»). Для этого хорошо подходят цвета, так как учащиеся могут прикасаться ко всему этому цвету. (e.g. "Touch something green" - «Прикоснуться к чему-то зеленому») (Аникеева, 1987).

Action Race – это забавная игра с использованием действий. Используйте такие действия, как прыжок, подпрыгивание, хлопание в ладоши, бег (jump, hop, clap, run) и т. д. Разделите учащихся на две команды и сядьте в ряд со стулом у каждой команды и одним стулом в другом конце комнаты. Один ученик от каждой команды стоит рядом со своим стулом, и учитель называет действие, например: e.g. "Jump". ("Прыжок"). Учащиеся должны прыгнуть обратно, садясь на стул, учащиеся говорят: "I can jump" («Я умею прыгать»). Первый, кто сделает это, принесет своей команде очко.

Simon Says – Хорошая игра для частей тела ("Simon says touch your knees" - «Саймон говорит, коснись коленей»). Вы можете изменить Саймона на свое имя, чтобы избежать путаницы. Когда учитель говорит предложение без слова "Саймон" (e.g. "Touch your knees" – «Дотронься до колен»). Если студент совершает ошибку, он / она должен отсидеть до следующего раунда.

Silent Ball – Если ученики шумят и отвлекаются, поиграйте с ними в эту игру. Это действительно работает, и им нравится в это играть. Пусть все ученики встанут и дадут одному из них мяч (убедитесь, что он мягкий). Предложите учащимся бросить мяч друг другу, не говоря ни слова. Любой ученик, уронивший мяч или заговоривший, должен сесть.

Banana Race – По сути, это игра-викторина, в которой вы задаете детям вопросы (целевой словарный запас), например: "What's this? What fruit is red and round? How many chairs are there in the classroom?" («Что это? Какой фрукт красный и круглый? Сколько стульев в классе?») или

воспитатель просто рисует предметы на доске, издает звуки животных, чтобы они угадывали. Вы можете работать со студентами или разделить класс на небольшие группы/команды, если у вас большой класс. Учитель рисует на доске гоночную трассу, и каждая команда или учащиеся будет бананом, ожидающим на стартовой линии. Они будут приближаться к линии ворот, отвечая на каждый вопрос. Каждый правильный ответ равен шагу к линии ворот. банан, прибывший туда первым, победил!

Shopping – Это можно использовать с широким спектром объектов (пластиковые фрукты очень хорошо работают). Соберите всех учеников и покажите им все предметы, которые у вас есть. Спросите студента "What do you want?" - "Что вы хотите?". Студент должен ответить (e.g. "An apple, please" - «Яблоко, пожалуйста»). Затем учитель говорит: "Here you are" – «Берите, пожалуйста», затем ученик отвечает "Thank you" - «Спасибо». В конце соберите предметы, играя в игру «Дай мне» (Аникеева, 1987).

Odd-One-Out – Напишите на доске 3-4 слова. Учащиеся должны обвести лишнее (e.g. cat - horse - cake – bird)

Exercises – Это отлично подходит для возбужденных студентов, которым нужно сжечь немного энергии. Это также хорошо для классных команд и чисел. Поставьте учеников в линию и вызовите инструкцию: "Jump 10 times", "Turn around 4 times" etc. Other good ones to use are: run (on the spot), hop, hands up & down, touch your (body part), stand up & sit down and star jump.

Colors in the Air – это хороший пример для обучения маленьких детей названиям цветов. Дайте каждому ученику по 2 кусочка бумаги разного цвета (для этого идеально подойдет бумага для оригами). Учитель называет цвет (e.g. "Blue") и учащиеся этого цвета держат его.

Board Scramble – Преподаватель вывешивает на доске весь алфавит в неправильном порядке букв тут и там, но достаточно низко, чтобы учащиеся могли дотянуться. Соберите две команды и назовите букву. Тот, кто сможет найти и обвести его первым, получает очко для своей команды. Чтобы усложнить задачу, используйте заглавные и строчные буквы. Еще сложнее: четыре команды ищут одну и ту же букву. Детям это просто нравится. Вы можете сделать это с цифрами, а также словами.

There is/there are – Для практики there is/there are. Дайте ученикам список вопросов и попросите их обойти комнату чтобы ответить на вопросы. Вопросы могут быть: How many doors are there in the room? How many desks are there in the room in this moment? How many plants are there in the room? How many tables are there in the classroom? etc. (Zhang, 2018).

Необходимо широко использовать игровые формы изучения иностранного языка. Поскольку «проведение занятий и внеурочной деятельности в оригинальной, нетрадиционной форме направлено не только на развитие основных видов речевой деятельности, но и на формирование ассоциативного мышления, памяти и коммуникативных навыков в коллективе, креативность (Jimjim, 2008).

Использование игр на уроках английского языка способствует развитию коммуникативно-деятельностного характера, образовательные уроки направлены на психологическое развитие учащихся, речемыслительной манерой речи, оптимизацией интеллектуальной деятельности учащихся в процессе обучения, усложнением обучения, развитием и активизацией его форм. групповой работы. Все мы знаем, что легче запомнить то, что интересно, но интересно то, что увлекательно, не вызывает скуки. В занимательной игровой форме вы сможете отработать и повторить материал курса, значительно пополнить свой активный словарный запас, закрепить навыки правильного написания английских слов.

Литература

Аникеева, Н.П. (1987). *Воспитание игрой*. Просвещение.

Jimjim, E. (2008). *Teaching English to Primary School Students through Games*. Konya.

Zhang, F. (2018). The Application of Game-based Approach in Primary School English Teaching. *2nd International Conference on Economics and Management, Education, Humanities and Social Sciences, Advances in Social Science, Education and Humanities Research, volume 151*, China.

POEZİYANIN METAFORİKLƏŞMƏ QATININ KOQEZİYASI

Gülər Süleymanova

***Açar sözlər**: məcaz növləri, metaforik məna bağlılığı, şeir mətnləri, assosiativ keçidlər*
***Keywords**: types of figurative language, metaphorical semantic relations, poetic texts, associative transitions*

Metaforikləşmə dünyanın dil mənzərəsində universal hadisə hesab edilir, yəni canlı danışıq dilində, bədii üslubda aktiv işləklik statusu ilə çıxış etməsi barədə ənənəvi və nəzəri dilçilik əsərlərində zəngin elmi məlumatlar verilmişdir və antik yunan alimi Aristoteldən başlayaraq çağdaş zəmanəmizə qədərki alimlərin yaradıcılığında bu söz qrupunun leksik-semantik ehtiyatları mükəmməl şəkildə araşdırılmasına baxmayaraq onun struktur-semantikasında fəaliyyət göstərən koqeziya imkanlarına toxunulmamış və açıq vəziyyətdə qalmışdır. Metaforik məna müxtlif əşyaların, heyvanların, hərəkət, rəng və s. bildirən leksik vahidlərin insanların üzərinə köçürülməsi yolu ilə düzəlir və poeziyada da mənaları bir-birinə bağlamağa xidmət göstərir.

Heyvanlara məxsus əlamət və keyfiyyətlərin insanların üzərinə köçürülməsi və həmin metafor sözlərin feillə bağlanaraq işlədilməsi halları poeziya dilində özünü daha çox biruzə verir. Məs:

Lap yağı eləyib doğrudan bizə,
Biri "baran" – dedi, biri "xər" – dedi

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: suleymanlielgun2015@gmail.com

Bizi həm yedilər, həm də mindilər,
Amma arxamızca gileyləndilər.

"Gülüstan" və "Türkmənçay" müqavilələrinə əsasən rus və fars müstəmləkəçiləri tərəfindən ölkəmizin topraqları iki hissəyə parçalandı və bu tarixi olay Bəxtiyar Bahabzadənin hiddətinə səbəb olaraq, o, keçən əsrin 50-ci illərində "Gülüstan" adlı poemasında bu müsibəti kəskin nifrət dolu hisslərlə tənqid atəşinə tutma məqamında rusların bizə dediyi "*baran*", farsların dediyi "*xər*" sözündən istifadə edərək, həm də həmin sözləri metafora mövqeyində işlətmişdir. Marqlıdır ki, "*baran*" rasizmi dilimizə tərcümədə "*qoyun*", "*xər*" farsizmi isə "eşşək" mənası bildirir və şair bu sözləri özündən sonra gələn "*yedilər*" və "*mindilər*" feilləri koqeziya göstəricisi kimi məharətlə bağlamışdır. Rasizmin ümumi məzmunu ilə güclü şəkildə semantik şəkildə əlaqələndiyindən asanlıqla anlaşılır.

Koqeziya bir növ elektrik xəttinə bənzəyir və elektrik xətti cərəyanı bir yerdən digər yerə sürətlə ötürdüyü kimi o da mənanı şeir parçasının bir hissəsindən digər hissəsinə ötürür və bağlama vəzifəsini əsasən digər prosodeyik vasitələrlə çulğalaşmış şəkildə feillər yerinə yetirir və bu cəhətdən aşağıdakı mikromətn olduqca xarakterikdir:

O kağız, o yazı yumdu gözləri,
Yanan ürəklərdə od külə döndü.
Bizim aramızda o gündən bəri,
"Gülüstan" tikanlı məftilə döndü.

Birinci misrada "kağız", "yazı" üslubi sinonimləri "döndü" feili ilə, dördüncü misrada isə "Gülüstan" metaforası bütün mikrotekstin ümumiləşdirilmiş forması kimi yenə də "döndü" feili ilə məna baxımından bağlanmış və bu tip bağlanma söz

sənətkarının poetik düşüncəsinin təbii qaynaqları əsasında ərsəyə gətirilmişdir.

Dil sistemin fəaliyyət göstərən frazeoloji birləşmələrin, idiomatik ifadə və vahidlərin demək olar ki, hamısının metaforikləşmə yolu ilə əmələ gəldiyini nəzərə alsaq, onda şeir dilində çıxış edən rəng bildirən sözlərinin də məcaziləşərək koqeziya vasitəsi rolunda işləndiyinin şahidi oluruq. Məs:

Bir vahid millətə, iki hakimin,
Dili doğmalaşdı... Bu lap ağ oldu.
Doğma anamızın şəkərdən şirin,
Bizə öyrətdiyi dil yasaq oldu.

Fars və rus dillərinin ölkəmiz işğal ediləndən sonrakı zamanlarda dilimizə hakimlik mövqeyi tutması şairin hiddətinə səbəb olmuş və bu şeir bəndində dil məsələsi motivikasiya edilmiş və bu xüsusda "ağ oldu" birinci komponenti rəng bildirən "ağ" sözünün metaforlaşması yolu ilə məcazi məna yaradılmış və metaforik vahid sonuncu misrada çıxış edən "yasaq oldu" birləşməsi ilə məna baxımından bağlanmış və şairin vermək istədiyi poetik niyyəti heç şübhəsiz ki, xalq təfəkküründün təmiz, duru, saf qaynaqlarından qidalanmış, şairin eyni zamanda dilimizin struktur-semantik ehtiyatlarına dərindən bələd olmasından xəbər verir. Poeziyadakı "ağ" və "qara" rəng bildirən sifətlərin substantivləşərək metafora vəzifəsində çıxış etməsi halları da geniş müşahidə olunur. Məs:

Tarixə baş vuraq: bu ağ, bu qara,
Mərdlik mayası ilə yoğrulmuş babam.
Haqqını tanıdıb çox haqsızlara,
Amma haqsıza da mərd olmuş babam.

Bu mikrokontekstdə "ağ" və "qara" sözləri həm də simvol statusunda işlənir, yəni "ağ" isimləşmiş leksik vahidi

“mərdlik”, “qara” sözü isə “haqsızlıq” leksemini işarələməklə bərabər, onlar semantik yöndən bağlanır və poetik fikir həmin leksik vahidlərin (mərd - haqsız) antonimliyi ilə ümumiləşdirilir. Bu tip koqeziya vasitəsinə təzadların kontraslığından yaranmış metaforik bağlanma da demək olar. “*Metaforikləşmə prosesində nitq subyekti üçün mühüm olan intonasiyanın mövcudluğu mütləqdir (latınca “intensiv” - “niyyət, məqsəd” deməkdir). Hər bir nitq subyektin tendensiyasından başlayır. Metaforların təsnifatında yalnız onların kommunikativ-funksional xüsusiyyətləri deyil, həm də metafor yaradan subyektin intonasiyası əsas ola bilər*”

Dilin əksər sözləri metaforikləşmə prosesi keçirmə iqtidarına malikdir, bir şərtlə ki, onlar məcazlaşır və bənzətmə hüququna yiyələnirlər. Bu cəhətdən bənzətmə qoşmaları ilə yaradılan metaforları poeziyada semantik bağlılığı şərtləndirən və mətndə kod-açar rolunu icra edən nitq vahidləri kimi də qiymətləndirmək olar. Məs:

Elə mühit dəryasına cummaq istəyirəm ki,
O dəryanın hər qətrəsi sənət incisidir.
Hər damlası atəş olub ürəkləri isidir,
Ey qələmim, Günəş kimi alışmasan, yanmasan,
O dəryanın sirlərini görə bilərsənmi sən?!

Bu mikrotekstdə “dərya” sözü kod-açar rolunu oynayaraq bütün nitq vahidləri, o sıradan bənzətmə qoşması ilə çıxış edən ifadələr onun ətrafında toplanır və poetik obrazlılıq yaradır. Qeyd etməliyik ki, bütün bu proseslərin yaranmasında sözsüz ki, leskik-semantik, sintaktik səviyyələrdə cümlələr arasında bağlılıq yaradan koqeziya vasitələri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki bunlarsız mətndə məntiqi-qrammatk bağlılıq formalaşa bilməz, şeir mətni rabitəsiz söz yığını təsiri bağışlayar.

Mücərrəd anlayışların adlarını bildirən sözlər poetik mühitdə metaforikləşir və bu baxımdan "arzu" sözü məcaziləşərək müxtəlif feillərlə semantik aspektdə bağlanır. Məs:

Arzu dan ulduzudur, o, hər saat görünməz,
İztirablar, əzablar açarıdır arzunun,
Çox-çox daşlı-kəsəkli yolları varmış onun.

Mikrokontekstdə "arzu" anlayışı təhlil olunur və həm dan ulduzuna, həm iztirablar, əzabların açarına təşbeh edilir və birinci misra iki hissəli, digərlərində sinonim variantlar intonasiya ilə bir-birinə bağlanmaqla koqeziya kimi funksionallaşmış, komponentlərin bir-birilə əlaqələnməsini köməkçi feillər də gerçəkləşdirmişdir. Poeziyada hər hansı metaforik vahidin konseptuallaşması dil və mədəniyyətin qarşılıqlı məna aspektində araşdırılır və linqvistik fenomen kimi dəyərləndirilir.

Ərəb hərflərinin adları istər klassik, istərsə çağdaş şairlərimizin yaradıcılığında metafora kimi istifadə edilərək bədii obrazlılığın ifadəçiləri qismində çıxış edir. Məs:

Dolansın boynuna vətən yolları,
Anamın taxdığı həmayıl kimi,
Həsrət "nun" eylədi "əlif" qəddimi
Danış şirin-şirin, dlinə qurban

İkinci misradakı "həmayıl kimi" bənzətməsi birinci misranın əvvəlində çıxış edən "dolansın" feili ilə, üçüncü misradakı ərəb hərfinin adını bildirən "nun" həsrət sözü ilə, "əlif" isə "qəd" sözü ilə və eyni zamanda "eylədi" feili ilə məna baxımından bağlanmış, portretli obrazlılıq yaradılmışdır.

Aşıq Ələsgərin "əlif-lam" adlı əsərində ərəb əlifbasında olan bütün hərflərin adları metafora vəzifəsində işlədilmiş və onların əsas əlamət və xüsusiyyətləri, yəni yazılıda aldığı formalar mənalandırılmışdır:

İbtidası "əlif" – allah,
"Bey" – birliyə dəlalətdi,
"Tey" – təkdi, vahiddi, yekdi,
Arif bu elmə bələddi.

Şeir mətnlərinin komponentlərinin semantik baxımdan əlaqələndirilməsində müxtəlif sözlərdən törəmiş metaforlar mühüm rol oynayaraq bir tərəfdən leksik-semantik bağlılığa xidmət edirsə, digər tərəfdən isə emosional-ekspressiv və keyfiyyətlərin yüksəldilməsinə rəvac verir, həmçinin hər ikisi mətnin sintaktik quruluşunun formalaşmasını şərtləndirir.

FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ RƏQƏMSAL TEXNOLOGİYALAR VƏ İNNOVATİV METODLAR

Yazgül Abbasova

Açar sözlər: *fransız dili, rəqəmsal texnologiyalar, innovativ metodlar, kommunikativ yanaşma, fəaliyyətyönümlü təlim, süni intellekt, dil bacarıqları*
Keywords: *French language, digital technologies, innovative methods, communicative approach, action-oriented teaching, artificial intelligence, language skills*

Qloballaşma və beynəlxalq əməkdaşlığın genişlənməsi xarici dillərin öyrənilməsini müasir təhsilin mühüm istiqamətlərindən birinə çevirmişdir. Fransız dili beynəlxalq ünsiyyətdə, təhsildə, mədəniyyətlərarası əlaqələrdə və diplomatik münasibətlərdə əhəmiyyətli yer tutur. Bu dilin tədrisi yalnız qrammatik qaydaların və söz ehtiyatının mənimsənilməsi ilə məhdudlaşmamalı, öyrənənlərin real kommunikativ situasiyalarda fransız dilindən istifadə etmək bacarıqlarının inkişafına yönəlməlidir.

Avropa Şurasının *Common European Framework of Reference for Languages: Companion Volume* sənədində dil tədrisində fəaliyyətyönümlü yanaşma, qarşılıqlı ünsiyyət, vasitəçilik və öyrənənlərin müstəqilliyi mühüm prinsiplər kimi təqdim olunur (Council of Europe, 2020, p. 280). Bu yanaşmaya əsasən, dil öyrənən şəxs yalnız dil qaydalarını mənimsəyən deyil, həm də sosial situasiyalarda ünsiyyət quran fəal iştirakçı kimi nəzərdən keçirilir.

Azərbacan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: yazgulabbasova68@gmail.com

Tədqiqatın məqsədi fransız dilinin tədrisində rəqəmsal texnologiyaların və innovativ metodların rolunu müəyyənləşdirmək, onların dil bacarıqlarının inkişafına təsirini təhlil etmək və təlim prosesinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini göstərməkdir.

Fransız dilinin tədrisində innovativ yanaşmaların əhəmiyyəti. Fransız dilinin tədrisində innovativ yanaşmaların əsas məqsədi öyrənənlərin dil biliklərini praktik ünsiyyət bacarıqları ilə əlaqələndirməkdir. Ənənəvi təlimdə qrammatik qaydaların izahı, sözlərin əzbərlənməsi və yazılı çalışmalar mühüm yer tutsa da, müasir metodika dilin real kommunikativ situasiyalarda istifadəsinə daha çox diqqət yetirir.

Kommunikativ yanaşma dilin ünsiyyət vasitəsi kimi mənimsənilməsinə əsaslanır. Bu metod zamanı tələbələr dialoqlar qurur, suallar verir, fikirlərini ifadə edir, müxtəlif situasiyalarda rol oyunlarında iştirak edirlər. Məsələn, fransız dilində restoranda sifariş vermək, oteldə otaq bron etmək, istiqamət soruşmaq və ya özünü təqdim etmək kimi tapşırıqlar gündəlik ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına xidmət edir.

Fəaliyyətyönümlü yanaşma isə kommunikativ tapşırıqları daha geniş sosial və praktik fəaliyyətlə əlaqələndirir. Avropa Şurasının izahına görə, bu yanaşmada öyrənənlər real həyata uyğun ssenarilər əsasında əməkdaşlıq edir və konkret nəticə əldə etmək üçün dil biliklərindən istifadə edirlər (Council of Europe, 2020, p. 280). Məsələn, tələbələr fransız dilində turistlər üçün şəhər bələdçisi hazırlaya, virtual səyahət planlaşdıra və ya fransızdilli ölkələrin mədəniyyəti haqqında təqdimat yarada bilərlər.

Bu cür fəaliyyətlər tələbələrin söz ehtiyatını genişləndirir, qrammatik biliklərin praktik tətbiqinə şərait yaradır və onların ünsiyyətə olan inamını artırır. Eyni zamanda, fransızdilli ölkələrin mədəniyyəti ilə tanışlıq mədəniyyətlərarası kompetensiyanın inkişafına kömək edir.

Beləliklə, innovativ metodlar dil tədrisini yalnız nəzəri biliklərin ötürülməsi prosesindən çıxararaq fəal, yaradıcı və məqsədyönlü öyrənmə fəaliyyətinə çevirir.

Rəqəmsal texnologiyaların dil bacarıqlarının inkişafında rolu. Rəqəmsal texnologiyalar fransız dilinin dörd əsas bacarığının — dinləmə, danışıq, oxu və yazının inkişaf etdirilməsi üçün müxtəlif imkanlar təqdim edir.

Dinləmə bacarığının inkişafı. Fransız dilində podkastlar, qısa videolar, müsahibələr və audio mətnlər öyrənənlərin müxtəlif nitq nümunələrini eşitməsinə imkan yaradır. Bu materiallar vasitəsilə tələbələr tələffüz, intonasiya, sözlərin birləşməsi və danışıq tempinə uyğunlaşma bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Materialların dil səviyyəsinə uyğun seçilməsi və təkrar dinləmə imkanının olması xüsusilə vacibdir.

Süni intellekt və interaktiv platformaların imkanları. Süni intellekt texnologiyalarının inkişafı fransız dilinin tədrisində fərdiləşdirilmiş öyrənmə və geribildirim imkanlarını genişləndirir. Süni intellekt əsaslı alətlər dialoqların hazırlanması, söz ehtiyatının təkrarı, qrammatik tapşırıqların yaradılması və yazılı mətnlərin ilkin yoxlanılması üçün istifadə oluna bilər (Godwin-Jones, 2018, p. 17). Məsələn, tələbə fransız dilində gündəlik həyatla bağlı dialoq qurmaq üçün süni intellektdən kömək ala bilər. O, özünü turist kimi təqdim edərək Parisdə istiqamət soruşmaq və ya mağazada alış-veriş

etmək situasiyasını məşq edə bilər. Bu cür fəaliyyətlər tələbəyə dil vahidlərini kommunikativ kontekstdə tətbiq etmək imkanı verir.

Bununla belə, süni intellektin verdiyi cavablar həmişə düzgün olmaya bilər. Sistemlər bəzən qrammatik baxımdan yanlış nümunələr təqdim edə, konteksti səhv başa düşə və ya uyğun olmayan tərcümələr verə bilər. Buna görə də müəllim təqdim olunan materialların düzgünlüyünü yoxlamalı və tələbələrdə tənqidi yanaşma formalaşdırmalıdır.

UNESCO-nun generativ süni intellektin təhsildə istifadəsinə dair rəhbər sənədində insan mərkəzli yanaşmanın, şəxsi məlumatların qorunmasının və etik məsuliyyətin vacibliyi qeyd edilir (UNESCO, 2023, p. 44). Bu prinsiplər fransız dilinin tədrisində də nəzərə alınmalıdır. Tələbələr süni intellektdən istifadə etdikdə akademik dürüstlük qaydalarına riayət etməli, təqdim etdikləri işlərin məzmununu anlamalı və zəruri hallarda texnologiyadan istifadəni açıqlamalıdırlar.

Fransız dilinin tədrisində layihə və əməkdaşlıq əsaslı fəaliyyətlər. Layihəəsaslı və əməkdaşlıq əsaslı təlim fransız dilinin praktik mənimsənilməsində səmərəli yanaşmalardandır. Bu metodlarda tələbələr konkret tapşırıq üzərində birgə işləyir, məlumat toplayır, fikir mübadiləsi aparır və nəticəni fransız dilində təqdim edirlər. Məsələn, “Fransızdilli ölkələr və onların mədəniyyəti” mövzusunda layihə hazırlayan tələbələr Fransa, Belçika, İsveçrə, Kanada və digər fransızdilli bölgələr haqqında məlumat toplaya bilərlər. Onlar coğrafi, tarixi və mədəni xüsusiyyətləri araşdıraraq təqdimat, rəqəmsal poster və ya qısa video hazırlaya bilərlər. Belə fəaliyyət həm dil biliklərini, həm də mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Avropa Şurasının fəaliyyət yönümlü yanaşması real həyatla əlaqəli tapşırıqların, əməkdaşlığın və öyrənənlərin müstəqil qərar qəbul etməsinin əhəmiyyətini vurğulayır (Council of Europe, 2020, p. 280). Bu baxımdan layihələr dilin qrammatik quruluşunu öyrənməklə yanaşı, ondan konkret məqsədlə istifadə etməyə imkan yaradır.

İnnovativ metodların tətbiqi problemləri və həll yolları. Fransız dilinin tədrisində rəqəmsal texnologiyaların və innovativ metodların tətbiqi bir sıra çətinliklərlə müşayiət olunur. İlk növbədə, bütün tələbələrin müasir cihazlara və sabit internet bağlantısına çıxışı eyni səviyyədə deyil. Bu fərqlər rəqəmsal tapşırıqların yerinə yetirilməsində çətinlik yarada bilər. Buna görə müəllimlər onlayn və oflayn resursları birləşdirməli, alternativ tapşırıqlar təqdim etməlidirlər. İnnovativ metodların uğuru texnologiyaların mövcudluğundan əlavə, müəllimin hazırlığından, tədris materiallarının keyfiyyətindən, öyrənənlərin ehtiyaclarının nəzərə alınmasından və düzgün qiymətləndirmə sistemindən asılıdır.

Fransız dilinin tədrisində rəqəmsal texnologiyaların və innovativ metodların tətbiqi dilöyrənənlərin kommunikativ bacarıqlarının inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. Elektron resurslar, interaktiv platformalar, süni intellekt alətləri və layihəəsaslı fəaliyyətlər tələbələrin dinləmə, danışıq, oxu və yazı bacarıqlarını müxtəlif üsullarla inkişaf etdirməyə imkan verir (Kukulska-Hulme & Shield, 2008, p. 271).

Təhlil göstərir ki, kommunikativ və fəaliyyətyönümlü yanaşmalar fransız dilinin real ünsiyyət situasiyalarında istifadəsini dəstəkləyir. Rəqəmsal texnologiyalar isə bu yanaşmaların həyata keçirilməsini asanlaşdırır, fərdi öyrənmə

imkanlarını genişləndirir və tələbələrin müstəqil fəaliyyətini təşviq edir. Nəticə etibarilə, fransız dilinin tədrisində innovativ metodların məqsədyönlü tətbiqi təlimin keyfiyyətini yüksəldə, tələbələrin dilə marağını artıra və onları müasir beynəlxalq ünsiyyət şəraitinə daha yaxşı hazırlaya bilər.

Ədəbiyyat

Council of Europe. (2020). *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment—Companion Volume*. Council of Europe Publishing.

Godwin-Jones, R. (2018). Using mobile technology to develop language skills and cultural understanding. *Language Learning & Technology, 22*(3), 3–17.

Kukulska-Hulme, A., & Shield, L. (2008). An overview of mobile assisted language learning: From content delivery to supported collaboration and interaction. *ReCALL, 20*(3), 271–289.

UNESCO. (2023). *Guidance for Generative AI in Education and Research*. UNESCO.

QRAMMATİKA DƏRSLƏRİNDƏ PROBLEMLİ TƏLİM METODLARI

Arzu Kərimova

Açar sözlər: *qrammatikanın tədrisi, problemli təlim, problemli vəziyyət, ana dilinin metodikası, idrak fəallığı*
Keywords: *grammar instruction, problem-based learning, problem situation, native language teaching methodology, cognitive activity*

Müasir ümumi təhsil sisteminin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri şagirdlərdə təkcə hazır biliklərin formalaşdırılması deyil, həm də onların tənqidi, yaradıcı və müstəqil təfəkküründün inkişaf etdirilməsidir. Ana dili və qrammatika dərsləri bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır, çünki dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də təfəkkürün formalaşma alətidir. Lakin ənənəvi təlim metodlarında qrammatik qaydaların əzbərlənməsinə, mexaniki tətbiqinə üstünlük verilməsi şagirdlərin dərsə marağını azaldır və dilin funksional imkanlarının dərk edilməsini çətinləşdirir. Bu baxımdan, qrammatika dərslərində problemli təlim metodlarının tətbiqi aktual elmi-metodik məsələlərdən biridir.

Tədqiqatın əsas məqsədi qrammatika dərslərində problemli təlim metodlarının mahiyyətini açmaq, onların şagirdlərin analitik və tənqidi təfəkküründün formalaşmasındakı rolunu müəyyənləşdirmək və tədris prosesində tətbiqi yollarını elmi-metodik baxımdan əsaslandırmaqdır. Ənənəvi qrammatika tədrisi əsasən izahlı-illüstrativ xarakter daşıyır.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: arzukarimova15@gmail.com

Müəllim qaydanı hazır şəkildə lövhədən və ya dərslikdən izah edir, şagirdlər isə verilmiş nümunələr əsasında həmin qaydanı tətbiq etməyə çalışırlar. Bu yanaşma müəyyən dərəcədə savadlı yazıçılıq vərdişləri versə də, şagirdin idrak fəallığını məhdudlaşdırır. K.Babayev qeyd edir ki, "ənənəvi təlim zamanı şagird passiv dinləyici rolunda çıxış edir, çünki bilik hazır şəkildə verilir və dərketmə prosesində ziddiyyət və ya problem yaratmaq ehtiyacı duyulmur" (Babayev, 2012, s. 78).

Problemli təlim isə şagirdlərin qarşısına idrakı ziddiyyət qoymaqla başlanır. Y.Kərimov göstərir ki, "qrammatika dərslərində problemli vəziyyətin yaradılması şagirdin təfəkküründə hərəkətə gətirən əsas amildir; şagird bilmədikləri ilə bildikləri arasındakı ziddiyyəti aradan qaldırmağa sövq edilir" (Kərimov, 2005, s. 112). Ənənəvi təlim məlumat xarakterli olduğu halda, problemli təlim axtarış, tədqiqat və kəşf xarakterlidir.

Problemli təlimin tətbiqi müəyyən metodik üsulların və mərhələlərin ardıcıllığını tələb edir. Bunlara problem vəziyyətinin yaradılması, problem məsələsinin qoyulması, fərziyyələrin irəli sürülməsi, həll yollarının araşdırılması və nəticənin ümumiləşdirilməsi daxildir. Məsələn, morfoloji və ya sintaktik kateqoriyaların öyrənilməsində şagirdlərə dərhal hazır tərif vermək əvəzinə, ziddiyyətli nümunələr təqdim etmək olar. İ. Məmmədov bu barədə yazır: "Müəllim dərsin əvvəlində elə qrammatik faktlar qarşılaşdırmalıdır ki, şagird mövcud biliyi ilə bu faktı izah edə bilməsin. Məhz bu zaman yaranan intellektual gərginlik problemli situasiyanın əsasını təşkil edir və şagirdi müstəqil axtarışa sövq edir" (Məmmədov, 2018, s. 45).

Problemli təlim metodlarının qrammatika dərslərində tətbiqində aşağıdakı üsullardan səmərəli istifadə oluna bilər: *1.Tədqiqatçılıq üsulu:* Şagirdlərə dil faktları üzərində müşahidələr aparmaq,
müqayisələr etmək və nəticə çıxarmaq tapşırılır. *2.Müqayisə və əksləşdirmə:* Müxtəlif qrammatik formaların funksional xüsusiyyətlərinin qarşılaşdırılması yolu ilə ziddiyyətin həlli.

Ə.Həsənov qeyd edir ki, "şagird qrammatik qaydanı əzbərlədikdə deyil, onu özü müqayisələr və təhlillər vasitəsilə kəşf etdikdə dil hadisəsinin məntiqini dərindən mənimsəyir" (Həsənov, 2016, s. 89). Bu yanaşma şagirdlərdə dilçilik təfəkküründün inkişafına birbaşa təsir göstərir.

Qrammatika dərslərində problemli təlim metodlarının tətbiqi bəzi çətinliklərlə də üzləşir. Birincisi, bu metodlar daha çox vaxt tələb edir və müəllimdən yüksək peşəkarlıq, həmçinin dərin metodiki hazırlıq tələb edir. Ə.Paşayev və F.Rüstəmov (2007, s. 134) göstərirlər ki, "hər bir mövzu problemli təlim üçün uyğun olmaya bilər; materialın xarakteri, şagirdlərin yaş və hazırlıq səviyyəsi mütləq nəzərə alınmalıdır". İkincisi, bəzi hallarda şagirdlərin ilkin bilik bazasının zəifliyi problemli vəziyyətin uğurla həll olunmasına mane olur.

Bu çətinliklərin aradan qaldırılması üçün müəllim dərsləri planlaşdırarkən differensial yanaşmadan istifadə etməli, problemli tapşırıqları mərhələli şəkildə mürəkkəbləşdirməlidir. Şagirdlərə dəstək olmaq üçün istiqamətləndirici ipucları və eskiz xarakterli köməkçi materiallar təqdim edilməlidir.

Aparılan təhlil göstərir ki, qrammatika dərslərində problemli təlim metodlarının tətbiqi şagirdlərin idrak fəallığını artırır, onları mexaniki əzbərçilikdən xilas edərək analitik və tənqidi

təfəkkürə yiyələndirir. Problem vəziyyətlərinin yaradılması ana dili dərslərini canlı diskussiya və tədqiqat meydançasına çevirir. Təhsil prosesində ənənəvi üsullarla yanaşı, problemli təlim elementlərindən məqsədyönlü istifadə olunması şagirdlərin dilçilik bacarıqlarının keyfiyyətcə yeni səviyyəyə yüksəlməsini təmin edir.

Ədəbiyyat

Babayev, K. (2012). *Müasir təlim metodları və texnologiyaları*. Elm və Təhsil.

Həsənov, Ə. (2016). *Pedaqoji psixologiya*. Bakı Universiteti Nəşriyyatı.

Kərimov, Y. (2005). *Azərbaycan dili tədrisi metodikası*. Nurlan.

Məmmədov, İ. (2018). *Ana dili tədrisi metodikası*. Mütərcim.

Paşayev, Ə., Rüstəmov, F. (2007). *Pedaqogika tarixi və metodologiyası*. Nurlan.

TƏHSİLDƏ RƏQƏMSAL TEXNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ VƏ İNNOVATİV YANAŞMALAR

Təmkinə Səlimli

Açar sözlər: *rəqəmsal texnologiyalar, innovasiya, təhsil, süni intellekt, elektron təlim, rəqəmsal savadlılıq, interaktiv təlim*
Keywords*: digital technologies, innovation, education, artificial intelligence, e-learning, digital literacy, interactive learning*

XXI əsrdə rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı cəmiyyətin bütün sahələrində olduğu kimi, təhsil sistemində də əsaslı dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının geniş yayılması biliklərin əldə edilməsi, emalı və paylaşılması üsullarını dəyişdirmiş, tədris prosesində yeni yanaşmaların tətbiqini zəruri etmişdir. Müasir təhsil artıq yalnız müəllimin bilik ötürməsi və öyrənənin həmin bilikləri mənimsəməsi ilə məhdudlaşmır. Əsas məqsədlərdən biri müstəqil düşünən, rəqəmsal resurslardan səmərəli istifadə edən, problemləri həll etməyi bacaran və əldə etdiyi bilikləri praktik fəaliyyətə tətbiq edən şəxsiyyət yetişdirməkdir.

Rəqəmsal texnologiyaların təhsildə tətbiqi elektron dərsliklərin, virtual siniflərin, onlayn təlim platformalarının və interaktiv tədris materiallarının istifadəsini əhatə edir. Bu vasitələr təhsilalanların məlumatlara çıxış imkanlarını genişləndirir, fərdi öyrənmə tempini dəstəkləyir və müəllimlə öyrənən arasında qarşılıqlı əlaqənin yeni formalarını yaradır.

Azərbacan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: temkineselimli@gmail.com

Bununla belə, texnologiyaların təhsil prosesinə daxil edilməsi yalnız texniki vasitələrin əldə olunması demək deyil. Rəqəmsal yeniliklər pedaqoji məqsədlərə uyğun seçilməli, müəllimlərin peşəkar hazırlığı ilə müşayiət olunmalı və öyrənmə nəticələrinin yaxşılaşdırılmasına xidmət etməlidir. UNESCO-nun *Global Education Monitoring Report* hesabatında da təhsildə texnologiyaların istifadəsinin məqsədəuyğunluğu, əlçatanlığı və təlim ehtiyaclarına uyğunluğu məsələlərinə diqqət yetirilir (UNESCO, 2023a, p. 526).

Tədqiqatın məqsədi rəqəmsal texnologiyaların təhsil prosesində rolunu müəyyənləşdirmək, innovativ təlim metodlarının imkanlarını təhlil etmək və rəqəmsallaşmanın səmərəli həyata keçirilməsi üçün əsas istiqamətləri göstərməkdir.

Rəqəmsal texnologiyaların təhsil prosesində rolu. Rəqəmsal texnologiyalar tədris materiallarının hazırlanması, dərslərin təşkili, biliklərin qiymətləndirilməsi və təhsilalanların fərdi ehtiyaclarının nəzərə alınması baxımından geniş imkanlar yaradır. Elektron kitabxanalar, rəqəmsal dərsliklər, videodərslər və təhsil platformaları öyrənənlərin müxtəlif mənbələrdən istifadə etməsinə şərait yaradır. Beləliklə, təhsil prosesi müəyyən zaman və məkan çərçivəsindən kənara çıxaraq daha çevik xarakter alır.

Rəqəmsal vasitələrin əsas üstünlüklərindən biri təlim materiallarının müxtəlif formalarda təqdim edilməsidir. Məsələn, yeni mövzu mətn, şəkil, audio, video və interaktiv tapşırıqlar vasitəsilə izah edilə bilər. Bu yanaşma məlumatın daha aydın mənimsənilməsinə və müxtəlif öyrənmə ehtiyaclarının nəzərə alınmasına kömək edir.

Rəqəmsal texnologiyalar müəllimlərə də tədris prosesini daha səmərəli təşkil etmək imkanı verir. Elektron qiymətləndirmə sistemləri tapşırıqların nəticələrini izləməyə, təhsilalanların çətinliklərini müəyyənləşdirməyə və uyğun geribildirim təqdim etməyə kömək edir. Bununla belə, avtomatlaşdırılmış qiymətləndirmənin nəticələri müəllimin pedaqoji müşahidəsi və peşəkar mühakiməsi ilə tamamlanmalıdır.

Bates rəqəmsal dövrdə tədrisin təşkili zamanı texnologiyanın seçiminin təlim məqsədləri, tədris strategiyaları və öyrənənlərin ehtiyacları ilə əlaqələndirilməsinin vacibliyini vurğulayır. Bu baxımdan rəqəmsal vasitələrin səmərəliliyi onların sayından deyil, tədris prosesində hansı məqsədlə və necə istifadə olunmasından asılıdır (Bates, 2019, p. 767).

İnnovativ təlim metodları və rəqəmsal mühit. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi innovativ təlim metodlarının inkişafına şərait yaradır. Müasir pedaqoji yanaşmalar öyrənənlərin dərsdə fəal iştirakını, müstəqil araşdırma aparmasını və əldə etdikləri bilikləri praktik problemlərin həllində istifadə etməsini nəzərdə tutur. Bu istiqamətdə qarışıq təlim xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Qarışıq təlim ənənəvi üzbəüz dərslərlə onlayn təlim fəaliyyətlərinin birləşdirilməsinə əsaslanır. Grahamın yanaşmasına görə, belə model müxtəlif təlim formalarının üstünlüklərini bir araya gətirməyə imkan verir. Məsələn, tələbələr mövzu ilə bağlı nəzəri materialları əvvəlcədən elektron platformada öyrənə, auditoriyada isə müzakirələrdə və praktik tapşırıqlarda iştirak edə bilərlər (Graham, 2006, p. 3; CAST, 2018).

Rəqəmsal texnologiyalar interaktiv təlimin təşkilində də mühüm rol oynayır. Elektron sorğular, virtual müzakirələr, onlayn testlər və birgə sənəd hazırlama vasitələri öyrənənlərin

dərs prosesində fəallığını artırır. Lakin interaktivliyin özü məqsəd deyil; onun əsas funksiyası öyrənməni dərinləşdirmək və təlim nəticələrini yaxşılaşdırmaqdır.

Süni intellektin təhsildə tətbiqi. Son illərdə süni intellektin inkişafı təhsil sahəsində yeni imkanlar yaratmışdır. Süni intellekt əsaslı alətlər tədris materiallarının hazırlanmasında, mətnlərin təhlilində, dil öyrənməsində, tapşırıqların tərtibində və fərdi öyrənmə fəaliyyətlərinin təşkilində istifadə oluna bilər. Məsələn, xarici dil dərslərində süni intellekt vasitələri öyrənənlərə yazı nümunələri hazırlamaqda, söz ehtiyatını genişləndirməkdə və qrammatik səhvləri müəyyənləşdirməkdə kömək edə bilər.

Müəllim bu vasitələrdən müxtəlif səviyyələrə uyğun tapşırıqlar hazırlamaq və dərs materiallarını fərqləndirmək üçün də istifadə edə bilər. Holmes, Bialik və Fadel süni intellektin təhsildə fərdiləşdirilmiş öyrənməni dəstəkləmək və tədris prosesinin müəyyən aspektlərini təkmilləşdirmək imkanlarını araşdırırlar. Bununla belə, süni intellektin təhsildə tətbiqi yalnız texniki yenilik kimi deyil, pedaqoji və etik məsuliyyət tələb edən proses kimi qiymətləndirilməlidir (Holmes et al., 2019, p. 228).

Süni intellekt sistemləri bəzən yanlış məlumat təqdim edə, mövcud qərəzləri təkrarlaya və mənbələri düzgün göstərməyə bilər. Buna görə də öyrənənlərə alınan cavabları yoxlamaq, etibarlı elmi mənbələrə müraciət etmək və təqdim edilən məlumatlara tənqidi yanaşmaq öyrədilməlidir. UNESCO generativ süni intellektin təhsildə istifadəsində insan mərkəzli yanaşmanın, məlumatların məxfiliyinin və etik prinsiplərin qorunmasının əhəmiyyətini vurğulayır (UNESCO, 2023b). Süni intellekt müəllimin rolunu aradan qaldırmır. Əksinə,

müəllimin məlumatların etibarlılığını qiymətləndirmək, öyrənənləri istiqamətləndirmək və müstəqil düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək məsuliyyətini artırır. Bu texnologiyadan istifadə zamanı akademik dürüstlük qaydalarına əməl olunması, müəllif hüquqlarının qorunması və süni intellektin köməyi ilə yaradılmış materialların düzgün təqdim edilməsi vacibdir.

Təhsildə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi müasir təhsil sisteminin inkişafında mühüm istiqamətlərdən biridir. Elektron təlim platformaları, interaktiv resurslar, qarışıq təlim modelləri və süni intellekt vasitələri tədris prosesinin çevikliyini artırır, fərdi öyrənmə imkanlarını genişləndirir və müəllimlə öyrənən arasında yeni əməkdaşlıq formaları yaradır.

Araşdırma göstərir ki, rəqəmsal texnologiyaların səmərəli tətbiqi üçün texniki imkanlarla yanaşı, düzgün pedaqoji strategiya, müəllimlərin peşəkar hazırlığı, inklüzivlik, məlumat təhlükəsizliyi və akademik dürüstlük də təmin edilməlidir. Texnologiyanın mövcudluğu özlüyündə yüksək təlim nəticələrinə zəmanət vermir; əsas məsələ onun məqsədyönlü və elmi əsaslarla istifadəsidir.

Nəticə etibarilə, rəqəmsal və innovativ yanaşmaların təhsil sistemində geniş tətbiqi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, müstəqil düşünən və yaradıcı şəxsiyyətlərin formalaşmasına, eləcə də elmi biliklərin inkişafına töhfə verə bilər. Bu məqsədə nail olmaq üçün təhsil müəssisələri, müəllimlər, tədqiqatçılar və müvafiq qurumlar arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi vacibdir.

Ədəbiyyat

Bates, A.W. (2019). *Teaching in a Digital Age: Guidelines for Designing Teaching and Learning* (2nd ed.). Tony Bates Associates Ltd.

CAST. (2018). *Universal Design for Learning Guidelines version 2.2*. Wakefield, MA: CAST.

Graham, C.R. (2006). Blended learning systems: Definition, current trends, and future directions. In C. J. Bonk & C. R. Graham (Eds.), *The Handbook of Blended Learning: Global Perspectives, Local Designs* (pp. 3–21). Pfeiffer.

Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2019). *Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning*. Center for Curriculum Redesign.

UNESCO. (2023a). *Global Education Monitoring Report 2023: Technology in Education—A Tool on Whose Terms?* UNESCO.

UNESCO. (2023b). *Guidance for Generative AI in Education and Research*. UNESCO.

TEACHING CULTURE ALONGSIDE LANGUAGE

Arzu Huseynli

Keywords: *cultural context, communication, diversity, authentic, intercultural competence*
Açar sözlər: *mədəni kontekst, ünsiyyət, fərqlilik, orijinal, mədəniyyətlərarası sərişdə*

Language learning is not simply the acquisition of vocabulary, grammar, and pronunciation; it is also an introduction to the ways people create meaning in particular social and cultural contexts. It is used by people in particular situations, relationships, and communities. The same phrase can sound friendly, distant, humorous, or impolite depending on who says it, to whom, and in what context. A learner may produce a grammatically correct sentence yet misunderstand the expectations surrounding a request, a disagreement, or a greeting.

Teaching culture alongside language helps learners understand these contexts. It does not mean memorizing lists of customs or presenting a single national culture as fixed and uniform. Rather, it involves exploring how people use language to express identities, relationships, values, and perspectives—and recognizing that practices vary within every community.

Why culture matters in language learning
Cultural knowledge can help learners interpret what is meant as well as what is said.

Azerbaijan State Pedagogical University, Baku, Azerbaijan
e-mail: huseynovaarzu@mail.ru

For example, conventions for making requests, expressing disagreement, or showing respect differ across contexts. A direct request may be considered efficient in one situation but overly forceful in another. Similarly, silence may indicate thoughtfulness, discomfort, disagreement, or simply a pause. Learners who understand that communication depends on context are better equipped to avoid misunderstandings and ask for clarification.

Language itself also reflects cultural meanings. Forms of address, humor, idioms, and expressions of politeness often carry assumptions about relationships and social roles. Understanding these features helps learners make more informed choices about how to speak. It can also make language learning more engaging: an authentic conversation, advertisement, song, or social media post offers insight into how people use language for real purposes.

However, culture should not be reduced to a collection of facts about a country. Statements such as “people from this culture always…” can turn broad generalizations into stereotypes. Individuals may relate to cultural practices differently because of region, generation, social group, personal experience, or other aspects of identity. Cultures also change over time and are shaped by migration, technology, and contact between communities.

A useful goal is therefore intercultural competence: the ability to communicate across differences with curiosity, flexibility, and respect. Learners need opportunities to interpret unfamiliar situations, consider multiple explanations, and reflect on how their own expectations shape their understanding. This does not require them to agree with every practice they encounter. It

asks them to distinguish between observing, interpreting, and judging—and to remain open to revising an initial interpretation.

Practical ways to integrate culture into language lessons
Cultural learning can be incorporated into ordinary language activities rather than reserved for special lessons. Teachers can select materials that show language in use, such as short interviews, news reports, menus, public signs, stories, podcasts, or video clips. Materials should represent a range of speakers and viewpoints, rather than suggesting that one voice stands for an entire community. Where possible, teachers can provide context about who created the material, its intended audience, and the situation in which it was produced.

Comparison tasks can connect new content with learners' own experiences. Students might compare how people make invitations, respond to compliments, or address teachers in different settings. The purpose is not to decide which practice is better, but to notice similarities and differences and consider why they may exist. Teachers can encourage careful language: "In this example…" or "Some people may…" rather than sweeping claims about whole populations. Role-plays and intercultural scenarios give learners a chance to practise language choices. For instance, students might plan how to decline an invitation, ask for help, or resolve a misunderstanding. The class can discuss how different word choices affect tone and what additional information would help them understand the situation. Such activities develop speaking skills while making pragmatic features—such as politeness, turn-taking, and indirectness—visible.

Reflective discussion and writing can help learners examine their assumptions. After studying a story or interaction, students might consider: What did I notice first? What did I assume? What other interpretations are possible? Reflection should be guided and respectful; learners should not be expected to represent or explain a culture simply because of their background. Everyone should be able to contribute from personal experience without being treated as a spokesperson for a group.

Teachers can also connect culture with core language objectives. A lesson on modal verbs might explore how speakers soften suggestions or make requests. A unit on narrative tenses could use personal accounts from different communities. A lesson on vocabulary might compare how a word's meaning changes according to context. In this way, cultural inquiry supports language learning instead of competing with it for classroom time.

Challenges, responsible teaching, and assessment

One challenge is selecting appropriate and balanced materials. Textbooks may offer limited or outdated representations, while online sources can contain stereotypes or lack context. Teachers can address this by comparing several sources, including contemporary voices, and asking students to consider whose perspective is represented and whose is absent. Materials should be suitable for learners' age and language level, but they can still introduce complex ideas through clear questions and carefully chosen examples.

Another challenge is the risk of treating the teacher's own cultural perspective as the default. Teachers can acknowledge that their knowledge is partial and invite learners to investigate questions rather than present every answer as settled. When

students bring different experiences to a discussion, the teacher can make room for those differences without asking anyone to speak for a whole community. Respectful classroom agreements are especially important when topics involve identity, belief, or social norms.

Assessment should measure more than factual recall. Students might be asked to interpret an interaction, explain how context affects meaning, compare possible responses, or reflect on an assumption they reconsidered. A short rubric could assess the use of relevant language, the ability to support an interpretation with evidence, openness to alternative perspectives, and respectful participation. These criteria should focus on learning and communication, not on whether students adopt a particular opinion.

Teachers should also distinguish between cultural awareness and perfect knowledge. No learner can master every convention in a language's many communities. A more realistic goal is to develop strategies: notice contextual clues, ask polite questions, check understanding, and adapt when a communication choice does not work as intended. These strategies are useful in multilingual settings where people may bring different cultural expectations to the same conversation.

In conclusion, teaching culture alongside language prepares learners to understand not only linguistic forms but also the contexts in which those forms carry meaning. Cultural learning can support clearer communication, reduce the likelihood of misinterpretation, and encourage learners to approach unfamiliar perspectives with curiosity. It is most effective when integrated into everyday language practice through authentic materials, comparison, role-play, and reflection.

Responsible teaching avoids presenting cultures as fixed or uniform. Instead, it recognizes diversity within communities, includes varied voices, and encourages learners to question assumptions. Assessment can reinforce this approach by valuing interpretation, reflection, and respectful communication alongside language development.

Ultimately, cultural learning is not an optional addition to language education. It helps learners use language thoughtfully in real interactions. By connecting linguistic practice with intercultural reflection, teachers can support students in becoming more confident communicators—people able not only to speak another language, but also to listen, interpret, and engage across difference.

MONOLOJİ NİTQ ŞİFAHİ ÜNSİYYƏTİN FORMASI KİMİ

Fidan Yusifova

Açar sözlər: *monoloji nitq, şifahi ünsiyyət, nitq fəaliyyəti, kommunikasiya, nitq formaları*
Keywords: *monologic speech, oral communication, speech activity, communication, speech forms*

Monoloji nitq şifahi nitqin müxtəlif formalarının inkişafında, eləcə də məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürün formalaşmasında mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu nitq forması informasiyanın təhlilinə, müxtəlif fikirlərin müqayisəsinə və müstəqil mülahizələrin irəli sürülməsinə şərait yaradır. Tədqiqatçılar müxtəlif mənbələrdən əldə etdikləri məlumatları ümumiləşdirmək, elmi nəticələri sistemli şəkildə təqdim etmək və auditoriya qarşısında monoloji nitq bacarıqlarını nümayiş etdirmək qabiliyyətinə yiyələnməlidirlər.

Monoloji nitq bir şəxsin müəyyən fikir, ideya və ya məlumatı ardıcıl, məntiqi və əlaqəli şəkildə ifadə etməsi ilə səciyyələnən nitq formasıdır. Bu nitq vasitəsilə danışan şəxs öz mülahizələrini, xatirələrini, müşahidələrini və əldə etdiyi məlumatları müxtəlif həcmli ifadələrlə dinləyiciyə çatdırır. Monoloji nitqin təsirli və anlaşıqlı olması nitqin tempi, fasilələr, intonasiya, ahəng və səs tonunun düzgün tənzimlənməsindən asılıdır. Mühazirə, məruzə, məlumat, ictimai çıxış və digər təqdimat formaları monoloji nitqin əsas nümunələri hesab olunur.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, doktorant, Bakı, Azərbaycan
e-mail: yusifovaf@gmail.com

Monoloji nitq kommunikativ məqsədinə və məzmununa görə müxtəlif xüsusiyyətlərə malikdir. Onun əsas funksiyaları məlumat vermək, öyrətmək, müəyyən fikrə inandırmaq, hadisə və prosesləri izah etmək, eləcə də şəxsin düşüncə və emosiyalarını ifadə etməkdən ibarətdir (Sadıqova, 2024). Bu nitq formasının uğurlu təşkili danışandan fikirlərini sistemləşdirmək, məntiqi ardıcıllığı qorumaq, uyğun dil vasitələrindən istifadə etmək və nitq mədəniyyətinə riayət etmək bacarığı tələb edir.

Buna görə də monoloji nitqin inkişafı dil bilikləri ilə yanaşı, kommunikativ səriştənin və müstəqil düşünmə qabiliyyətinin təkmilləşdirilməsini də zəruri edir. Sultan Seyidovanın Azərbaycan dili və nitq mədəniyyətinə həsr olunmuş dərsliyində ədəbi dilin şifahi və yazılı formaları, dil normaları və funksional üslubların nitq mədəniyyəti ilə əlaqəsi nəzərdən keçirilir (Seyidova, 2019). Bu məsələlər monoloji nitqin düzgün təşkili üçün də nəzəri əsas yaradır. Belə ki, danışanın dilin fonetik, leksik, qrammatik və üslubi imkanlarından düzgün istifadə etməsi fikrin anlaşıqlı və təsirli ifadəsinə kömək edir.

Monoloji nitq məqsəd və məzmununa görə müxtəlif formalarda təzahür edir. Mühazirə, məruzə, təqdimat, məlumatlandırıcı çıxış, təsviri və nəqli xarakterli nitqlər bu formaya aid edilə bilər. Mühazirə və məruzədə elmi məlumatların sistemli təqdimatı, təqdimatda müəyyən məsələnin izahı, təsviri nitqdə isə obyekt və hadisələrin əlamətlərinin açıqlanması ön plana çıxır. Bütün bu formalarda danışanın nitq mədəniyyəti, söz ehtiyatı və məntiqi təfəkkürü mühüm rol oynayır. Adil Babayev Azərbaycan dili və nitq mədəniyyətinin qarşılıqlı əlaqəsini araşdıraraq dilin struktur elementlərinin nitq mədəniyyəti məsələləri ilə əlaqəli öyrənilməsinə diqqət yetirir

(Babayev, 2011). Bu yanaşma göstərir ki, səmərəli monoloji nitq üçün dil qaydalarını bilmək kifayət etmir; həmin bilikləri konkret ünsiyyət şəraitində düzgün tətbiq etmək də vacibdir.

Monoloji nitq, ilk növbədə, məlumatlandırma funksiyasını yerinə yetirir. Danışan müəyyən faktlar, hadisələr və ya elmi nəticələr haqqında məlumatı ardıcıl şəkildə təqdim etməklə dinləyicinin biliklərini genişləndirir. Bununla yanaşı, monoloji nitq izah etmə və inandırma funksiyalarına da malikdir. İzah xarakterli nitqdə mürəkkəb məsələlər aydınlaşdırılır, inandırıcı nitqdə isə fikirlər arqumentlər və nümunələr vasitəsilə əsaslandırılır.

Monoloji nitqin təsir gücü onun dil və ifadə vasitələrinin düzgün seçilməsi ilə də bağlıdır. Aydın tələffüz, məqsədəuyğun intonasiya, nitqin tempinin tənzimlənməsi və fasilələrdən düzgün istifadə dinləyicinin məlumatı daha asan qavramasına şərait yaradır. N.Abdullayev nitqin ifadəliliyini təmin edən vasitələrin və mədəni danışıq qaydalarının əhəmiyyətini xüsusi vurğulayır (Abdullayev, 2013).

Bu baxımdan monoloji nitq zamanı məzmunla yanaşı, ifadə tərzinə də diqqət yetirilməlidir. Şifahi nitq bacarıqlarının qiymətləndirilməsi həm monoloji, həm də dialoji nitq formaları əsasında həyata keçirilir. Bu formaların hər biri ünsiyyət prosesində fərqli funksiyalar yerinə yetirir və danışanın kommunikativ imkanlarının müəyyənləşdirilməsinə şərait yaradır. Monoloji nitq fərdin fikirlərini müstəqil və ardıcıl şəkildə ifadə etmək bacarığını üzə çıxarırsa, dialoji nitq qarşılıqlı ünsiyyət qurmaq, dinləyicinin fikirlərini anlamaq və söhbətin məzmununa uyğun cavab vermək qabiliyyətini inkişaf etdirir.

Şifahi nitq bacarıqlarının hərtərəfli inkişafı üçün monoloji və dialoji nitq formalarının qarşılıqlı əlaqədə öyrədilməsi vacibdir. Dialoji ünsiyyət zamanı iştirakçılar mövzu ilə bağlı fikirlərini ifadə etməli, verilən suallara cavab verməli, müzakirə olunan məsələlərə münasibət bildirməli və söhbətin davamlılığını təmin etməlidirlər. Bu baxımdan, hər bir iştirakçının dialoq çərçivəsində təxminən 8-10 replika ilə çıxış etməsi onların ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına kömək edə bilər.

Azərbaycan dilçiliyində nitq mədəniyyəti, şifahi ünsiyyət və nitqin ifadəlilik xüsusiyyətləri müxtəlif tədqiqatlarda araşdırılmışdır. N.Abdullayev nitq mədəniyyətinin əsaslarını, düzgün və təsirli danışığın şərtlərini, nitqin ifadəliliyini təmin edən vasitələri izah edir (Abdullayev, 2013). Bu baxımdan monoloji nitqin öyrənilməsi yalnız dil normalarının mənimsənilməsi deyil, həm də fikrin məntiqli qurulması, məqsədəuyğun ifadə edilməsi və dinləyiciyə aydın çatdırılması baxımından əhəmiyyətlidir.

S.Hüseynov və E.Qaracayeva Azərbaycan dili və nitq mədəniyyətinə dair dərsliklərində dil normalarının praktik nitq fəaliyyəti ilə əlaqəli mənimsənilməsinə, insanların düşüncələrini, müşahidələrini və əldə etdikləri məlumatları səlis şəkildə ifadə etmək bacarıqlarının formalaşdırılmasına diqqət yetirirlər (Hüseynov və Qaracayeva, 2016). Bu yanaşma monoloji və dialoji nitq bacarıqlarının inkişafında praktik çalışmaların əhəmiyyətini göstərir.

Monoloji nitq dialoji ünsiyyət üçün də zəmin yaradır. Fikirlərini ardıcıl və aydın ifadə etməyi bacaran şəxs müzakirələrdə öz mövqeyini daha əsaslı şəkildə təqdim edə, suallara məntiqli cavab verə və fikir mübadiləsində fəal iştirak edə bilər. Eyni zamanda, dialoji ünsiyyət təcrübəsi danışanın

auditoriyanın reaksiyasını nəzərə almaq, fikirlərini ünsiyyət şəraitinə uyğunlaşdırmaq və qarşı tərəfin mövqeyini anlamaq bacarığını inkişaf etdirir. Dialoji nitqin təkmilləşdirilməsi üçün hazırlıqsız ünsiyyət situasiyalarında fikir mübadiləsi aparmaq bacarığının formalaşdırılması da əhəmiyyətlidir. Belə fəaliyyətlər iştirakçıların ünsiyyətə sərbəst qoşulmasına, öz fikirlərini aydın ifadə etməsinə, müşahidə etdikləri və eşitdikləri hadisələr barədə məlumat verməsinə, eləcə də həmsöhbətin fikirlərini qiymətləndirərək münasibət bildirməsinə imkan yaradır. Nəticə etibarilə, monoloji və dialoji nitq bacarıqlarının paralel şəkildə inkişaf etdirilməsi şifahi ünsiyyətin səmərəliliyini artırır və şəxsin kommunikativ səriştəsinin formalaşmasına xidmət edir.

Danışma nitq fəaliyyəti formalarından biri olub, monoloji və dialoji şəkildə reallaşır. Bu proses insanın yaddaşında mövcud olan söz və ifadələri seçərək nitq situasiyasına uyğunlaşdırması, düşüncələrini şifahi formada ifadə etməsi ilə səciyyələnir. Danışma bacarığının inkişafı fərdin ünsiyyət qurmaq, şəxsi mülahizələrini ifadə etmək, müşahidə etdiyi və eşitdiyi hadisələr barədə məlumat vermək, eləcə də həmsöhbətin fikirlərinə münasibət bildirmək qabiliyyətinin formalaşmasına kömək edir. Dinləyib-anlama nitq fəaliyyətinin digər növləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan və şifahi ünsiyyətin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayan prosesdir. Bu bacarıq danışmanın inkişafı üçün zəruri zəmin yaradır və xarici dilin mənimsənilməsinin əsas komponentlərindən biri hesab olunur.

Dinləyib-anlama vasitəsilə öyrənənlər səsləndirilən nitqi diqqətlə qavramağı, onun məzmununu müəyyənləşdirməyi, əsas fikirləri seçməyi və əldə etdikləri yeni məlumatları yadda saxlamağı öyrənirlər. R.Abdinova və N.Hüseynovanın

Azərbaycan dili və nitq mədəniyyətinə dair dərsliyində nitq mədəniyyəti, natiqlik sənəti və Azərbaycan dilinin öyrənilməsi məsələləri kompleks şəkildə nəzərdən keçirilir (Abdinova və Hüseynova, 2021). Bu məsələlər təhsil alanların nitq bacarıqlarının, xüsusilə fikri düzgün və anlaşıqlı ifadə etmək qabiliyyətinin inkişafı baxımından əhəmiyyətlidir.

Ali təhsil müəssisələrində monoloji nitq bacarıqlarının inkişafı xüsusi aktuallıq daşıyır. Tələbələr, magistrantlar, doktorantlar və dissertantlar elmi məlumatları təqdim etmək, tədqiqat nəticələrini izah etmək, konfrans və seminarlarda çıxış etmək üçün monoloji nitqin imkanlarından istifadə edirlər. Elmi çıxışın uğurlu olması mövzunun düzgün müəyyənləşdirilməsindən, materialın sistemləşdirilməsindən, arqumentlərin əsaslandırılmasından və nəticələrin aydın ifadəsindən asılıdır. Dinləyib-anlama bacarığının inkişafı üçün canlı nitqin məzmununu dərk etmək, danışanın məqsədini müəyyənləşdirmək və informasiyanı kontekst əsasında təhlil etmək vacibdir.

Şifahi ünsiyyət zamanı dinləyicinin qarşısına mənası əvvəlcədən məlum olmayan söz və ifadələr çıxa bilər. Belə hallarda sözlərin mənasını mətnin ümumi məzmununa, nitq situasiyasına və digər dil vasitələrinə əsasən müəyyənləşdirmək bacarığı xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu yanaşma dinləyicinin nitqi daha dolğun qavramasına və xarici dildə kommunikativ səriştəsinin inkişafına şərait yaradır.

Ədəbiyyat

Abdullayev, N. (2013). *Nitq mədəniyyətinin əsasları*. Elm və Təhsil.

Abdinova, R., Hüseynova, N. (2021). Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Elm və Təhsil.

Babayev, A. (2011). Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Elm və Təhsil.

Hüseynov, S., Qaracayeva, E. (2016). *Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti*. Elm və Təhsil.

Sadıqova, S. (2024). *Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya*. Aİİ.

Seyidova, S. (2019). *Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Təkmilləşdirilmiş II nəşr*. Elm və Təhsil.

AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİNİN TARİXİ-LİNQVİSTİK İNKİŞAFINDA ARXETİPLƏR

Nərmin Qocayeva

Açar sözlər: *onomastika, toponimiya, arxetip, linqvistik təkamül, etnotoponim, qədim abidələr, leksik qat*
Keywords: *onomasitcs, toponymy, archetype, linguistic evolution, ethnotoponym, ancient monuments, lexical layer*

Onomastika hər bir xalqın tarixi, mədəniyyəti, coğrafi yayılma arealı və dil təkamülü ilə birbaşa bağlı olan universal bir elmi sistemdir. Azərbaycan dilçiliyində onomastik vahidlərin, xüsusilə də toponimlərin tədqiqi təkcə dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqlarını deyil, həm də regionun qədim etnik xəritəsini bərpa etməyə imkan verir. Toponimlər dilin tarixən formalaşmış və nisbətən sabit qalan vahidləri kimi keçmiş dövrlərin fonetik, leksik və semantik xüsusiyyətlərini qoruyaraq günümüzədək yaşadır. Bu baxımdan, Azərbaycanın qədim yaşayış məntəqələrinin, çay və dağ adlarının linqvistik təhlili, dildə baş verən tarixi transformasiyaları izləmək üçün fundamental mənbə rolunu oynayır.

Dilçilik elmində coğrafi adların öyrənilməsi xalqın etnogenezi ilə bağlı qaranlıq məqamlara işıq salmaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir toponim özlüyündə bir tarixi sənəddir və bu sənədin dili müəyyən tarixi-linqvistik metodlarla təhlil edildikdə, uzaq keçmişin dil mənzərəsi canlanır.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, doktorant, Bakı, Azərbaycan
e-mail: narmin.qojayeva23@gmail.com

Azərbaycan ərazisi qədim sivilizasiyaların kəsişmə nöqtəsi olduğundan, buradakı onomastik vahidlərin qatları çoxşaxəlidir.

Toponimlərdə leksik-semantik arxaizmlər. Azərbaycan toponimik sistemində müasir ədəbi dildə fəal şəkildə işlənməyən, lakin qədim türk yazılı mənbələrində və müxtəlif dialektlərdə izlərini qoruyan bir sıra leksik vahidlərə rast gəlinir. “Subasarı”, “qorğu”, “yurd”, “oba”, “təpə” kimi söz və elementlər coğrafi adların formalaşmasında mühüm semantik komponent kimi çıxış edir. Bu vahidlərin etimoloji və semantik baxımdan tədqiqi göstərir ki, coğrafi obyektlərin adlandırılması prosesi xalqın məkan haqqında təsəvvürləri və onu qavrama xüsusiyyətləri ilə sıx bağlı olmuşdur.

Qədim dövrlərdə relyef əlamətləri və təbii şərait adların formalaşmasında əsas determinant olmuşdur. Dilin daxili qanunauyğunluqları dəyişdikcə, bu adların bir qismi fonetik aşınmaya məruz qalmış, digər qismi isə ilkin strukturunu qoruyub saxlamışdır. Qədim toponimik qatın mühüm elementlərindən biri də etnonimlər əsasında formalaşmış coğrafi adlardır. Azərbaycan ərazisində mövcud olan bir sıra toponimlərdə kəngərli, əfşar, bayat, muğan, xələc və padar kimi qədim türk tayfa adlarının izləri öz əksini tapmışdır. Bu tip yer adlarının semantik və etimoloji xüsusiyyətlərinin araşdırılması onların yalnız müəyyən coğrafi əraziləri adlandırmadığını, eyni zamanda həmin ərazilərdə məskunlaşmış əhali qruplarının subetnik mənsubiyyəti və tarixi köç istiqamətləri haqqında da məlumat verdiyini göstərir.

Dilçilik nöqteyi-nəzərindən bu cür etnotoponimlərin təhlili, morfoloji strukturun zamanla necə sabitləşdiyini nümayiş etdirir. Həmçinin, bu toponimlər bizə qədim türk tayfalarının

dil xüsusiyyətlərini qrammatik və leksik səviyyədə müqayisə etməyə imkan verir. Toponimik vahidlərdə leksik arxaizmlərin mühafizəsi yalnız qədim sözlərin dəyişmədən saxlanılması ilə izah edilə bilməz.

Bu proses, eyni zamanda, arxaik mənşəli leksik vahidlərin zaman keçdikcə yeni məna və semantik çalarlar qazanması ilə də müşayiət olunur. Məsələn, qədim dövrlərdə "sığınacaq", "qorunan məkan" anlayışlarını ifadə edən bəzi sözlər sonrakı mərhələlərdə müəyyən kənd, dağ və digər coğrafi obyektlərin xüsusi adına çevrilmişdir. Nəticədə, həmin sözlər ilkin ümumi leksik məzmunundan uzaqlaşaraq toponimik sistemin xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə yeni funksional-semantik məna əldə etmişdir. Bu da öz növbəsində onomastik semantikanın müstəqil inkişaf istiqamətlərini müəyyən edir.

Struktur və fonetik transformasiyalar. Tarixi inkişaf prosesində toponimlərin fonetik quruluşunda müxtəlif dil hadisələri və qanunauyğun dəyişikliklər meydana çıxır. Bu dəyişikliklər söz tərkibindəki ayrı-ayrı səslərin ixtisarı, başqa səslərlə əvəzlənməsi, eləcə də metateza hadisəsi nəticəsində onların ilkin formasından fərqlənməsinə səbəb ola bilər. Buna baxmayaraq, onomastik tədqiqat metodlarının tətbiqi həmin adların ilkin etimoloji əsaslarını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Toponimlərin səs sistemində dilin fonetik inkişaf xüsusiyyətləri həm sinxronik, həm də diaxronik baxımdan aydın şəkildə müşahidə olunur. Xüsusən saitlərin ahəng qanununa uyğun dəyişməsi, samitlərin karlaşması və cingiltiləşməsi kimi fonetik proseslər coğrafi adların müasir fonetik strukturunun formalaşmasına mühüm təsir göstərmişdir.

Toponimlərin formalaşmasında *sintaktik üsul* da mühüm rol oynayır. Mürəkkəb quruluşlu coğrafi adlar zamanla vahid bir

söz kimi qəlibləşir və tərkibindəki komponentlər müstəqil mənasını itirir. Bu proses dilçilikdə leksikləşmə adlanır. Leksikləşmiş toponimlərin tərkib hissələrini ayırmaq və onların ilkin mənşəyini müəyyən etmək üçün müqayisəli-tarixi metoddan istifadə edilməsi zəruridir. Belə tədqiqat işləri dilin tarixi qrammatikasının qaranlıq səhifələrinə işıq salmağa kömək edir. Morfoloji baxımdan yanaşdıqda, mürəkkəb toponimlərin birinci və ikinci komponentləri arasındakı sintaktik əlaqələrin dərəcəsi dövrün sintaktik normalarını əks etdirir.

Toponimlərin fonetik quruluşuna təsir göstərən əsas dil hadisələrindən biri də *assimilyasiya və dissimilyasiya* proseslərdir. Müxtəlif regionlara məxsus şivə və dialekt xüsusiyyətləri coğrafi adların yerli əhali tərəfindən fərqli şəkildə tələffüz olunmasına və onların fonetik baxımdan uyğunlaşdırılmasına səbəb ola bilər. Belə dəyişikliklər uzun müddət ərzində sabitləşdikdə, yalnız şifahi nitqdə deyil, xəritə və rəsmi yazılı mənbələrdə də özünü göstərə bilir. Bu baxımdan, dilçilik tədqiqatlarının mühüm istiqamətlərindən biri toponimlərdəki sonrakı fonetik dəyişmələri ilkin formadan fərqləndirmək və onların başlanğıc fonetik modelini, yəni arxetipini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Onomastik vahidlərin tipoloji təsnifatı. Azərbaycanın toponimik sisteminin mahiyyətini daha ətraflı şəkildə müəyyənləşdirmək üçün coğrafi adların struktur və semantik xüsusiyyətləri əsasında təsnifləndirilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, relyef və təbii-coğrafi xüsusiyyətlər əsasında formalaşan oronimlər, eləcə də hidronimlər qədim leksik və dil elementlərini daha çox mühafizə edən toponimik qruplara daxildir. İnsanların gündəlik fəaliyyəti, yaşayış şəraiti və təhlükəsizliyi ilə sıx əlaqədə olan

çay, göl, dağ və digər təbii obyektlərin adları uzun tarixi dövr ərzində nisbətən sabit qalaraq ilkin dil izlərini qoruyub saxlamışdır. Bu sabitlik dilin uzaq keçmişini öyrənmək üçün unikal zəmin yaradır.

Digər tərəfdən, şəxs adları əsasında meydana gələn antropotoponimlər toponimik sistemin nisbətən sonrakı mərhələlərində formalaşmış coğrafi adlar sırasında yer alır. Bu tip toponimlərin yaranmasında müəyyən ərazilərdə sosial nüfuza malik olmuş tarixi şəxsiyyətlərin, tayfa rəhbərlərinin və köçəri icma başçılarının adları mühüm rol oynamışdır. Antropotoponimlərin öyrənilməsi göstərir ki, tarixi inkişaf prosesində adlandırma ənənəsi tədricən ictimai-siyasi hadisələr və xatirə-memorial funksiyalarla daha sıx əlaqələnmişdir. Nəticədə, onomastik sistemin semantik imkanları genişlənmiş, coğrafi adların sosial və funksional yükü daha da artmışdır.

Azərbaycan onomastikasının, xüsusilə toponimiyanın tədqiqi dilin tarixi inkişaf mərhələlərini öyrənmək üçün əvəzedilməz materiallar təqdim edir. Coğrafi adlar sadəcə şərti nişanələr deyil, dilin minillik yaddaşını, fonetik və semantik təkamülünü özündə yaşadan canlı abidələrdir. Bu vahidlərin sistemli şəkildə araşdırılması, Azərbaycan dilinin tarixi leksikologiyası və dialektologiyası üçün mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, Azərbaycanın toponimik fondunun əsas qatını qədim türk mənşəli elementlər təşkil edir. Struktur və fonetik dəyişikliklərə baxmayaraq, yer adlarımızın daxili semantikasında xalqın milli təfəkkürü, dünyagörüşü və dil mədəniyyəti qorunmaqdadır. Bu irsin dərindən öyrənilməsi və gələcək nəsillərə düzgün şəkildə ötürülməsi həm milli, həm də qlobal elmi kontekstdə böyük aktuallıq kəsb edir.

İBTİDAİ TƏHSİL PİLLƏSİNDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ ŞEİR VƏ MAHNILAR VASİTƏSİLƏ ŞİFAHİ NİTQ BACARIQLARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

Aygün İbrahimova

Açar sözlər: *ibtidai təhsil, ingilis dili, şifahi nitq, şeir, mahnı, kommunikativ yanaşma, TPR*
Keywords: *primary education, English language, oral communication skills, poetry, songs, communicative approach, TPR*

Müasir xarici dil təliminin əsas vəzifələrindən biri şagirdləri öyrəndikləri dil vasitələrindən ünsiyyət məqsədilə istifadə etməyə hazırlamaqdır. İbtidai təhsil pilləsində bu məqsəd ilk növbədə dinləyib-anlama və danışıq bacarıqlarının inkişafı ilə bağlıdır. Kiçikyaşlı şagirdlərin diqqət müddəti, maraqları və emosional xüsusiyyətləri nəzərə alındıqda tədris materialının oyun, ritm və hərəkətlə təqdim olunması xüsusi əhəmiyyət qazanır.

Bu baxımdan şeir və mahnılar həm motivasiya yaradan, həm də dil vahidlərinin mənimsənilməsini dəstəkləyən didaktik vasitələrdir. L.Cameronun fikrincə, uşaqlara xarici dilin öyrədilməsində onların inkişaf xüsusiyyətləri və təlim fəaliyyətinin təşkili nəzərə alınmalıdır (Cameron, 2001, s. 1–20).

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: aygunibrahimova@yahoo.com

Şeir və mahnıların təlim potensialı onların təkrarlanan leksik vahidlər, sabit ifadələr, qafiyə və ritmik quruluşlarla zəngin olması ilə izah edilir.

Şagirdlər sözləri ayrıca əzbərləmək əvəzinə onları müəyyən kommunikativ kontekstdə eşidir və təkrar edirlər. Belə fəaliyyətlər ingilis dilinin vurğu, intonasiya və səs xüsusiyyətlərinin fərqləndirilməsinə kömək edə bilər. Bununla belə, şeirin əzbər söylənilməsi və ya mahnının kollektiv ifası özlüyündə sərbəst danışıq bacarığının formalaşdığını göstərmir; dinləmə materialı sonrakı şifahi tapşırıqlarla əlaqələndirilməlidir. Murphey musiqi və mahnıların dil dərslərində müxtəlif fəaliyyətlərlə inteqrasiyasını təklif edir (Murphey, 1992).

Material seçərkən şagirdlərin yaşına, dil səviyyəsinə, mövzunun məzmununa və gözlənilən təlim nəticəsinə diqqət yetirilməlidir. İbtidai siniflər üçün aydın səslənən, qısa, təkrarlanan və uşaqlara tanış situasiyaları əks etdirən nümunələr daha uyğundur. Məsələn, rənglər, heyvanlar, ailə üzvləri, gündəlik hərəkətlər və hava haqqında mahnılar sadə sual-cavab və təsvir tapşırıqları ilə birləşdirilə bilər. Mürəkkəb məcazi ifadələr və sürətli ifa isə ilkin səviyyədə əlavə çətinlik yarada bilər.

Şeir və mahnı ilə işin səmərəliliyini artırmaq üçün üç mərhələli modeldən istifadə məqsədəuyğundur. Dinləmədən əvvəl müəllim şəkillər və suallar vasitəsilə mövzuya maraq oyadır, əsas sözləri təqdim edir. Dinləmə zamanı şagirdlər eşitdikləri sözə uyğun şəkli seçir, hərəkəti yerinə yetirir və ya təkrarlanan ifadəni müəyyənləşdirirlər. Dinləmədən sonra isə cütlərlə qısa dialoq qurur, personajı təsvir edir, yaxud mahnıdakı nümunəyə

əsasən öz cümlələrini yaradırlar. Belə ardıcıllıq reseptiv fəaliyyətdən produktiv nitqə keçidi dəstəkləyir. L.Cameron şifahi dil bacarıqlarının inkişafında qarşılıqlı danışıq və məqsədyönlü sinif tapşırıqlarının əhəmiyyətini izah edir (Cameron, 2001, s. 36–71).

Bu prosesdə kommunikativ dil təlimi (CLT) və hərəkətlə cavabvermə (Total Physical Response – TPR) yanaşmalarının elementləri bir-birini tamamlaya bilər. Məsələn, hərəkət bildirən sözlərdən ibarət mahnı dinlənərkən şagirdlər təlimatları fiziki şəkildə icra edir, növbəti mərhələdə isə “Can you jump?” – “Yes, I can” kimi sadə nitq modellərindən istifadə edirlər. Şeir mətnlərinin personajlar üzrə bölüşdürülməsi, rollu oyun və dramatizasiya isə danışıq üçün təhlükəsiz, maraqlı mühit yaratmağa kömək edir. TPR metodunun nəzəri əsaslarına görə, nitq və fiziki hərəkətin əlaqələndirilməsi dil materialının qavranılmasını dəstəkləyir (Richards & Rodgers, 2014, s. 277–288).

Müəllim fəaliyyəti təşkil edərkən bütün şagirdlərin iştirakını təmin etməli, ehtiyac olduqda şəkil, jest, açar söz və cümlə başlanğıcları şəklində dəstək verməlidir. Şifahi nitqin inkişafı yalnız düzgün təkrarlama ilə deyil, mənanı anlama, uyğun cavab seçmə, fikri sadə cümlələrlə ifadə etmə və qarşılıqlı ünsiyyətdə iştirak göstəriciləri ilə qiymətləndirilməlidir. Qısa müşahidə vərəqləri və konstruktiv şifahi geribildirim bu məqsədlə istifadə oluna bilər. Cameron ibtidai yaş dövründə qiymətləndirmənin şifahi bacarıqlar, interaktiv fəaliyyətlər və inkişaf xüsusiyyətləri ilə uyğunlaşdırılmasını vurğulayır (Cameron, 2001, s. 214–240).

Praktik dərs nümunəsi kimi “Animals” mövzusunda qısa qafiyəli şeirdən istifadə oluna bilər. Müəllim əvvəlcə heyvan

şəkillərini təqdim edir və “What animal is it?” sualı ilə şagirdlərin mövcud biliklərini fəallaşdırır. Daha sonra şeiri ifadəli şəkildə səsləndirir, şagirdlər isə eşitdikləri heyvan adlarını şəkillərlə uyğunlaşdırırlar. İkinci dinləmədə sözlərin ritmik təkrarına və tələffüzünə diqqət yönəldilir. Son mərhələdə cütlər “I can see a cat” və “It is small” kimi modellərdən istifadə edərək öz qısa təsvirlərini qururlar. Beləliklə, şeir yalnız yaddaş tapşırığı deyil, məzmunlu danışıq fəaliyyətinə keçid vasitəsinə çevrilir.

Mahnılardan istifadə zamanı diferensiallaşdırılmış təlimin təşkili də nəzərə alınmalıdır. Dil səviyyəsi nisbətən zəif olan şagirdlərə şəkil seçimi, söz kartları və yarımçıq cümlələr təqdim edilə, daha hazırlıqlı şagirdlərdən isə mahnının məzmununa uyğun əlavə suallar tərtib etmək və yeni misralar yaratmaq tələb oluna bilər. Bu yanaşma eyni material üzərində fərqli çətinlik səviyyəli tapşırıqların yerinə yetirilməsinə şərait yaradır. Kiçik qruplarda mahnıya uyğun hərəkət ardıcıllığının hazırlanması, şeirin səhnələşdirilməsi və qısa təqdimatların keçirilməsi həm əməkdaşlıq bacarıqlarını, həm də şifahi nitq təşəbbüsünü dəstəkləyir.

Fəaliyyətlərin nəticəliliyini müəyyən etmək üçün müəllim dərsin əvvəlində müşahidə oluna bilən meyarlar müəyyənləşdirməlidir: şagirdin əsas sözləri dinləyərək tanıması, ifadələri anlaşıqlı tələffüz etməsi, ən azı bir sual verməsi və ya sualı cavablandırması, öyrəndiyi dil modelini yeni situasiyada işlətməsi. Dərsin sonunda iki dəqiqəlik cütlük dialoqu və ya şəkil üzrə şifahi təsvir bu meyarların yoxlanılmasına xidmət edə bilər. Bu cür qiymətləndirmə şagirdin mahnını nə dərəcədə əzbərləməsindən daha çox, dil vahidlərini ünsiyyət məqsədilə tətbiq etmək bacarığını üzə çıxarır.

Nəticə olaraq, şeir və mahnıların məqsədyönlü və mərhələli tətbiqi ibtidai siniflərdə ingilis dili üzrə şifahi nitqin inkişafına əlverişli şərait yaradır. Onların metodik dəyəri yalnız əyləncəli məzmununda deyil, dinləmə, tələffüz və danışıq fəaliyyətlərini bir-biri ilə əlaqələndirmək imkanındadır. Təlim nəticəsinə uyğun seçilmiş ritmik materialların kommunikativ tapşırıqlarla tamamlanması şagirdlərin dildən praktik istifadə imkanlarını genişləndirir.

Ədəbiyyat

Cameron, L. (2001). *Teaching Languages to Young Learners*. Cambridge University Press.

Murphey, T. (1992). *Music & Song*. Oxford University Press.

Richards, J.C. & Rodgers, T.S. (2014). *Approaches and Methods in Language Teaching (3rd ed.).* Cambridge University Press.

"TİFLİS ƏYALƏTİNİN MÜFƏSSƏL DƏFTƏRİ"NDƏ OLAN TOPONİMLƏRDƏ ETNOLİNQVİSTİK İZLƏR

Könül Həsənova

Açar sözlər: *Tiflis əyaləti, müfəssəl dəftər, toponim, etnolinqvistika, Azərbaycan dili*
Keywords: *Tiflis Province, detailed register, toponym, ethnolinguistics, Azerbaijani language*

Toponimlər hər hansı ərazinin yalnız coğrafi obyektlərini adlandıran dil vahidləri deyil, həm də həmin məkanın tarixi, sosial-mədəni və etnik yaddaşını qoruyan mühüm mənbələrdən biridir. Yer adlarının yaranması və uzun müddət yaşaması müəyyən ərazidə məskunlaşmış insanların dili, təsərrüfat fəaliyyəti, dünyagörüşü, tayfa və nəsil əlaqələri, dini təsəvvürləri və təbii-coğrafi mühitlə qarşılıqlı münasibətləri ilə sıx bağlıdır. Buna görə də tarixi toponimlərin öyrənilməsi dilçiliklə yanaşı, tarix, etnoqrafiya, coğrafiya və sosial antropologiya baxımından da əhəmiyyət daşıyır.

Bu baxımdan XVIII əsrin əvvəllərinə aid "Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri" xüsusi əhəmiyyətə malik tarixi mənbələrdən biridir. 1728-ci ilə aid olan dəftərin Borçalı və Qazax bölgələrinə dair materialları həmin dövrün inzibati bölgüsü, yaşayış məntəqələri, əhali və vergi sistemi haqqında məlumatlarla yanaşı, çoxsaylı yer adlarını da mühafizə etmişdir. Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftərindəki toponimlərin nəzərəçarpan xüsusiyyətlərindən biri onların böyük hissəsinin Azərbaycan türkcəsinin tarixi leksik sistemi ilə uyğunluq təşkil etməsidir.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
e-mail: hasanovaa.konul@mail.ru

Bu uyğunluq həm sadə sözlərdə, həm mürəkkəb toponimik birləşmələrdə, həm də antroponim əsasında formalaşmış yer adlarında özünü göstərir. Məsələn, Ağbulaq, Qarabulaq, Soyuqbulaq, Məlikbulaq, Hacıbulaq kimi adlarda “bulaq” komponenti su mənbəyini bildirir. “Ağ”, “qara”, “soyuq” kimi təyinlər isə bulağın rəngi, xüsusiyyəti və ya xalqın onu qavrama forması ilə bağlı semantik çalar yaradır. Burada toponimlərin formalaşmasında təbii-coğrafi xüsusiyyətlərin əsas motivləşdirici amil olduğu görünür. Armudlu, Zoğallıq, Qozluq, Almalıq, Qamışgöl kimi toponimlərdə isə bitki örtüyü və landşaft xüsusiyyətləri əks olunmuşdur. Bu tip adlar əhalinin yaşadığı ərazinin təbii ehtiyatlarını gündəlik həyatın mühüm elementi kimi qavradığını göstərir.

Meyvə ağaclarının və bitkilərin adlarından istifadə etməklə məkanın fərqləndirilməsi Azərbaycan toponimik sistemində geniş yayılmış modellərdən biridir. Daş, Dərə, Göl, Qala, Yayla, Çataq, Boğaz kimi coğrafi və relyef bildirən sözlər də toponimlərin tərkibində geniş işlənir. Bu komponentlər yer adlarının təbii mühitlə birbaşa əlaqəsini nümayiş etdirir. Xüsusilə “qala”, “yayla”, “dərə”, “boğaz” kimi sözlər həm ümumi coğrafi anlayış, həm də konkret məkanın adlandırılması vasitəsi kimi çıxış edə bilir.

Toponimlərin bir hissəsində rəng bildirən sözlərin işlənməsi də diqqət çəkir. Ağkilsə, Ağbulaq, Qara Xəlifəli, Qarahəmzə, Sarıqamış, Sarıkeşiş, Qızıldaş, Qızılhacılı kimi nümunələrdə ağ, qara, sarı və qızıl komponentləri müxtəlif məna çalarları yaradır. Bu cür adlarda rəng bəzən obyektin zahiri görünüşünü, bəzən torpaq və daşın xüsusiyyətini, bəzən isə simvolik və sosial təsəvvürləri ifadə edə bilər.

Müfəssəl dəftərdəki yer adlarının mühüm bir qrupu şəxs adları, ləqəblər, titul və sosial status bildirən sözlər əsasında formalaşmışdır. Şahqulu, Şabanlı, Mollalı, İslambəyli, Hacıbulaq, Salmanbəy, Əmiryarlı, Nəzərqaya, Pirəlili, Abdulla, Heydərli, Xəlifəli kimi adlar bu baxımdan diqqətəlayiqdir. Antroponim mənşəli toponimlər müəyyən yaşayış məntəqəsinin qurucusu, rəhbəri, nüfuzlu şəxsi və ya həmin ərazidə məskunlaşmış nəslin adı ilə bağlı ola bilər.

Toponimlərdə etnonimlərin iştirakı məskunlaşma tarixinin öyrənilməsi üçün qiymətli materialdır. Müəyyən tayfa və ya nəsil adı yaşayış məntəqəsinin adında qorunaraq həmin qrupun keçmiş məskunlaşma arealını müəyyənləşdirməyə kömək edə bilər. Bununla yanaşı, etnonimik komponentin toponimə çevrilməsi həmişə əhalinin tam etnik tərkibini ifadə etmir. Bəzən həmin ad yalnız bir tayfanın, nəslin və ya sosial qrupun tarixi rolunu əks etdirə bilər.

Müfəssəl dəftərin toponimik materialı bölgə əhalisinin təsərrüfat həyatını da müəyyən dərəcədə əks etdirir. Bəzirxana, Dəmirçi, Dəmirçilər, Çavuşlar, Carçı, Qapıçı, Yasavval kimi adlar müəyyən peşə, vəzifə və sosial funksiyalarla əlaqələndirilə bilər. Belə toponimlər yer adlarının yalnız təbiət hadisələrindən deyil, insan fəaliyyətindən də yarandığını göstərir.

Dini-mədəni leksika da toponimlərin mühüm semantik təbəqəsini təşkil edir. Mollalı, Ağkilsə, Boğazkilsə, Dəlikilsə, Sarıkeşiş, Pirli kimi adlarda dini anlayışlar və dini-mədəni terminlər iştirak edir. Bu adlar əhalinin mənəvi dünyası, dini məkanlar və müqəddəs hesab edilən obyektlərlə bağlı təsəvvürlərin toponimik yaddaşda qorunduğunu göstərir. Burada maraqlı məqam müxtəlif dini leksik qatların eyni

toponimik sistem daxilində yanaşı mövcud olmasıdır. “Molla”, “pir”, “kilsə”, “keşiş” kimi komponentlər ayrı-ayrı yaşayış və coğrafi obyektlərin adlandırılmasında iştirak edir. Bu vəziyyət tarixi bölgənin mürəkkəb sosial-mədəni mühitini araşdırmaq üçün əlavə imkan yaradır.

Etnolinqvistika dil ilə xalqın maddi və mənəvi mədəniyyəti arasındakı qarşılıqlı əlaqəni öyrənən istiqamət kimi toponimik materialdan geniş istifadə edir. Yer adlarında müəyyən xalqın təbiəti qavrama üsulu, sosial münasibətləri, təsərrüfat vərdişləri və tarixi yaddaşı öz əksini tapa bilər. Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftərindəki toponimlər bu baxımdan zəngin material təqdim edir.

Dəftərdəki adların strukturuna nəzər saldıqda onların müəyyən qruplara ayrılması mümkündür: təbii-coğrafi xüsusiyyət əsasında yarananlar, bitki və heyvan adları əsasında yarananlar, şəxs adlarından yarananlar, tayfa və etnonim mənşəli adlar, peşə və sosial statusla bağlı adlar, dini-mədəni leksika əsasında yaranan adlar və rəng, ölçü, istiqamət bildirən komponentləri özündə birləşdirən adlar.

Müasir toponimika nəzəriyyəsində də yer adlarının yalnız dil vahidi kimi deyil, sosial və mədəni hadisə kimi araşdırılması mühüm istiqamətlərdən hesab olunur. Toponimlərin dil, tarix, arxeologiya, coğrafiya və sosial yaddaşla əlaqəli şəkildə öyrənilməsi onların daha dolğun şərhinə imkan verir.

Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri XVIII əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazın tarixi dil mənzərəsini öyrənmək üçün mühüm yazılı mənbədir. Xüsusilə Borçalı və Qazax ərazilərinə aid toponimik material həmin dövrün yaşayış məntəqələri haqqında məlumatları qoruyaraq tarixi Azərbaycan dilinin

leksik və onomastik xüsusiyyətlərinin araşdırılması üçün geniş imkan yaradır. Dəftərdə qeydə alınan yer adlarında Azərbaycan-türk dil mühitinə uyğun çoxsaylı leksik və struktur elementlər müşahidə olunur.

Ağ, qara, sarı, qızıl, böyük, kiçik, aşağı, yuxarı, yayla, bulaq, dərə, qala, göl, daş və digər sözlərin toponimlərin tərkibində işlənməsi xalqın coğrafi mühiti qavrama və təsvir etmə üsullarını göstərir. Antroponim və etnonim mənşəli toponimlər isə sosial birliklərin, nəsil və tayfaların tarixi yaddaşını müəyyən dərəcədə qoruyur. Toponimlərdə -lı/-li/-lu/-lü kimi mənsubluq bildirən formaların geniş işlənməsi, şəxs adları ilə əlaqəli yer adlarının çoxluğu, peşə və sosial status bildirən sözlərin toponimləşməsi həmin dövrün dil və sosial münasibətləri haqqında əlavə məlumat verir. Eyni zamanda, dini-mədəni leksikanın müxtəlif nümunələrinin yer adlarında qorunması bölgənin tarixi mədəni müxtəlifliyini əks etdirir.

Beləliklə, Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftərindəki toponimlər yalnız keçmiş yaşayış məntəqələrinin adlarının siyahısı deyil. Onlar müəyyən tarixi dövrün dil yaddaşını, sosial münasibətlərini, məskunlaşma proseslərini və mədəni dünyagörüşünü özündə birləşdirən qiymətli etnolinqvistik materialdır. Bu materialın müasir Azərbaycan toponimləri ilə müqayisəli şəkildə araşdırılması tarixi toponimik qatların davamlılığını və dəyişmə istiqamətlərini müəyyənləşdirmək baxımından xüsusilə əhəmiyyətlidir.

XARİCİ DİL TƏDRİSİNDƏ MOTİVASİYA VƏ SOSİAL QARŞILIQLI ƏLAQƏNİN ROLU

Nazilə Rəhimova

Açar sözlər: *dil tədrisi, motivasiya, model, müəllim, şagird*
Keywords: *language teaching, motivation, model, teacher, student*

Xarici dilin tədrisi prosesində motivasiya mühüm psixoloji və pedaqoji amillərdən biri hesab olunur. Təlim prosesində əsasən iki motivasiya növü – daxili və xarici motivasiya fərqləndirilir. Daxili motivasiya fərdin hər hansı fəaliyyəti xarici təzyiq və ya mükafat gözləmədən, şəxsi maraq, öyrənmək istəyi və fəaliyyətdən zövq alma əsasında həyata keçirməsini nəzərdə tutur. Xarici motivasiya isə davranışın qiymət, mükafat, sosial gözləntilər və digər xarici amillərin təsiri ilə formalaşması ilə xarakterizə olunur (Moiseeva, 2017, s. 49).

Motivasiya xarici dilin öyrənilməsi prosesində xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, şagirdin dərs prosesində fəallığı, yeni bilik və bacarıqları mənimsəməyə göstərdiyi səy, qarşıya qoyduğu məqsədə çatmaq istəyi və təlim fəaliyyətində davamlı iştirakı böyük ölçüdə onun motivasiya səviyyəsindən asılıdır (Nazarova, 2019). Yüksək motivasiyaya malik olan öyrənənlər xarici dil üzrə tapşırıqları yerinə yetirməyə, ünsiyyət qurmağa və dil bacarıqlarını inkişaf etdirməyə daha çox səy göstərirlər. Xarici dil öyrənməsində motivasiyanın mahiyyətini izah edən əsas nəzəri yanaşmalardan biri R.C.Gardner tərəfindən irəli sürülmüş motivasiya nəzəriyyəsidir.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoj Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: rnazile92@gmail.com

Gardnerin yanaşmasında dil öyrənilməsi yalnız akademik və ya kommunikativ bacarıqların formalaşdırılması ilə məhdudlaşmır, həmçinin öyrənənin hədəf dilin daşıyıcıları və onların mədəniyyəti ilə münasibətlərini də əhatə edir. Bu baxımdan, öyrənənin dilə və həmin dildə danışan sosial qrupa münasibəti onun ikinci dil öyrənmə prosesində iştirakına təsir edən mühüm amillərdən biri kimi qiymətləndirilir.

Gardnerin nəzəriyyəsində motivasiya və oriyentasiya bir-biri ilə sıx əlaqələndirilir. Tədqiqatçı dil öyrənməsində əsasən iki oriyentasiya növünü – instrumental və inteqrativ oriyentasiyanı fərqləndirir. İnstrumental oriyentasiya öyrənənin xarici dili müəyyən praktik məqsədlərə çatmaq üçün öyrənməsi ilə bağlıdır. Məsələn, daha yaxşı iş əldə etmək, peşəkar fəaliyyət imkanlarını genişləndirmək, imtahandan uğurla keçmək və ya təhsil imkanlarını artırmaq instrumental motivasiyanın təzahürləri hesab edilə bilər. İnteqrativ oriyentasiya isə öyrənənin hədəf dilin daşıyıcıları ilə ünsiyyət qurmaq, onların mədəniyyətini anlamaq və həmin sosial mühitə daha yaxından inteqrasiya olunmaq istəyini ifadə edir.

Gardnerin yanaşmasına əsasən, xarici dil öyrənməsində motivasiyanın formalaşması yalnız müəyyən məqsədin mövcudluğu ilə məhdudlaşmır. Öyrənənin dilə münasibəti, öyrənmə prosesinə göstərdiyi maraq, qarşıya qoyduğu məqsəd və həmin məqsədə çatmaq üçün göstərdiyi səy də mühüm rol oynayır. Bu baxımdan, dil öyrənməyə müsbət münasibətin və davamlı səylərin formalaşdırılması təlim nəticələrinin yaxşılaşdırılmasına şərait yaradır.

İkinci mühüm nəzəri yanaşma Özünü Müəyyənetmə Nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyə insan davranışının daxili və xarici motivasiya mənbələrini izah etməklə yanaşı, fərdin müstəqillik,

sərişẗəlilik və sosial bağlılıq ehtiyaclarının motivasiyanın formalaşmasına təsirini də ön plana çıxarır. Xarici dil tədrisi baxımından bu yanaşma şagirdlərin yalnız qiymət və mükafat naminə deyil, həm də şəxsi maraq, öyrənmək həvəsi və özünü inkişaf etdirmək istəyi əsasında fəaliyyət göstərməsinin əhəmiyyətini vurğulayır.

Daxili motivasiya zamanı şagird öyrənmə fəaliyyətinin özündən zövq alır və yeni biliklər əldə etməyə şəxsi maraq göstərir. Belə motivasiya yeni məlumatların araşdırılması, müxtəlif problemlərin həlli, şəxsi imkanların genişləndirilməsi və yeni təcrübələrin əldə edilməsi ilə əlaqələndirilir. Xarici motivasiyada isə öyrənmə fəaliyyətinin əsas səbəbi qiymət, mükafat, sosial təsdiq və ya gələcəkdə əldə ediləcək müəyyən üstünlüklər ola bilər. Hər iki motivasiya formasının xarici dil tədrisində özünəməxsus əhəmiyyəti vardır.

Özünü Müəyyənetmə Nəzəriyyəsi təlim mühitinin şagird motivasiyasına təsirini də xüsusi olaraq nəzərə alır. Şagirdlərin maraq və təşəbbüslərinin dəstəkləndiyi, seçim imkanlarının yaradıldığı, onların fikirlərinə hörmətlə yanaşıldığı və əməkdaşlığa əsaslanan sinif mühitinin formalaşdırıldığı hallarda daxili motivasiyanın güclənməsi mümkündür. Əksinə, həddindən artıq nəzarət, davamlı təzyiq və yalnız xarici mükafatlara əsaslanan yanaşma şagirdlərin daxili marağının zəifləməsinə səbəb ola bilər (Təhsilin Modernləşdirilməsinin Elmi-Nəzəri Problemləri, 2015, s. 212).

Xarici dil tədrisində motivasiyanın gücləndirilməsi üçün müasir texnologiyalardan və əməkdaşlığa əsaslanan təlim metodlarından da istifadə etmək mümkündür. Xüsusilə kompüter dəstəkli dil öyrənmə mühiti şagirdlər arasında sosial qarşılıqlı əlaqənin yaradılması və onların real kommunikativ

situasiyalara cəlb olunması baxımından əlverişli imkanlar yaradır. Məsələn, ingilis dili dərslərində Zoom və Google Meet kimi virtual platformalardan istifadə etməklə interaktiv və əməkdaşlığa əsaslanan fəaliyyətlər təşkil edilə bilər. Müəllim şagirdləri kiçik qruplara ayıraraq onlara "Səyahət təcrübələri", "Sevimli kitablar və filmlər", "Gələcək peşəm" və digər mövzular üzrə müzakirələr aparmağı təklif edə bilər. Bu zaman şagirdlər öz fikirlərini və şəxsi təcrübələrini ingilis dilində ifadə edir, bir-birlərini dinləyir və müxtəlif baxışlarla tanış olurlar.

Virtual təlim platformalarının təqdim etdiyi fasilə otaqları belə fəaliyyətlərin daha səmərəli təşkilinə imkan verir. Kiçik qruplarda aparılan müzakirələr zamanı şagirdlər ingilis dilində təbii ünsiyyət qurur, danışıq və dinləmə bacarıqlarını inkişaf etdirir, yeni söz və ifadələrdən istifadə edir və kommunikativ inamlarını artırırlar. Həmçinin, həmyaşıdlarla əməkdaşlıq müxtəlif tələffüz formalarına, ifadə vasitələrinə və mədəni baxışlara məruz qalmağa imkan yaradır.

Qrup fəaliyyətinin sonunda müəllim bütün şagirdləri əsas virtual sinif otağında bir araya gətirərək müzakirənin nəticələrini ümumiləşdirə bilər. Hər bir qrup öz fəaliyyətinin nəticələrini təqdim edir, digər qrupların fikirlərini dinləyir və mövzu ilə bağlı əlavə müzakirələr aparır. Bu proses şagirdlərin həm dil bacarıqlarının, həm də sosial və kommunikativ kompetensiyalarının inkişafına xidmət edir.

Beləliklə, xarici dil tədrisində motivasiyanın formalaşdırılması və davamlı şəkildə dəstəklənməsi təlimin səmərəliliyinin əsas şərtlərindən biridir. Gardnerin Motivasiya Nəzəriyyəsi öyrənənin dilə, onun daşıyıcılarına və mədəniyyətinə münasibətini, eləcə də instrumental və inteqrativ

oriyentasiyanın rolunu ön plana çıxarır. Özünü Müəyyənetmə Nəzəriyyəsi isə daxili və xarici motivasiya arasındakı fərqləri və təlim mühitinin şagird motivasiyasına təsirini izah edir. Bu nəzəri yanaşmaların xarici dil dərslərində interaktiv metodlar, əməkdaşlıq və rəqəmsal texnologiyalarla birlikdə tətbiqi şagirdlərin öyrənmə prosesində fəal iştirakını və dil bacarıqlarının inkişafını dəstəkləyə bilər.

Ədəbiyyat

Moiseeva, E.V. (2017). *Priemy i metody povysheniya motivatsii k izucheniyu inostrannogo yazyka v neyazykovom vuze*. BBK81P 72

Nazarova, G. (2019). Təhsil sistemində təhsil paradiqmasının həyata keçirilməsi konsepsiyasının əsas xüsusiyyətləri. *HOMEROS, 2*(3), 71–82.

Təhsilin Modernləşdirilməsinin Elmi-Nəzəri Problemləri. (2015). Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutu. Mürtəcim.

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ TARİXİ BİLİKLƏRİN İNTEQRATİV TƏDRİSİNİN TƏLİMİN KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ ROLU

Leyla Orucova

Açar sözlər: *ali məktəb, tarixi biliklər, tədris, inteqrasiya, təlim*
Keywords: *higher education institution, historical knowledge, teaching, integration, training*

Müasir dövrümüzdə təhsildə innovativ yanaşmaların geniş vüsət alması həm təhsilalanların, həm də təhsilverənlərin birgə fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına xidmət edərək təlimin keyfiyyətini yüksəltməklə yanaşı onun optimallaşmasına səbəb olur. Cəmiyyətin dəyişən tələbləri, informasiya axınının genişlənməsi təhsildə yeni yanaşmalardan istifadə edilməsini zəruri edir. Professor İntiqam Cəbrayılov qeyd edir ki, dünyada gündən-günə informasiya axınının çoxalması, hadisə və proseslərin getdikcə daha mürəkkəb məzmun kəsb etməsi, cəmiyyət və insan arasında olan münasibətlərin təkcə tam və hissənin deyil, iki sistem arasında olan münasibət kimi dərk edilməsi hər bir kəsin universal biliklərə yiyələnmə faktoruna ciddi əhəmiyyət verməsini ön plana çəkir (Cəbrayılov, 2013, s. 12). Beləliklə, universal biliklərə yiyələnmə müasir dövrümüzdə təhsilin inkişafının əsas istiqamətlərindən biri hesab edilir.

Hazırki dövrdə ali məktəblərin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri dərin nəzəri və praktik biliklərə sahib olan peşəkar kadrların hazırlanmasıdır.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, doktorant, Bakı, Azərbaycan
e-mail: leyla_1989orucova@mail.ru

İnformasiyanın həcminin sürətlə artdığı bir şəraitdə təhsilalanlara mümkün qədər çox informasiya ötürmək deyil, onlarda zəruri informasiyaları müstəqil şəkildə əldə etmək, təhlil etmək, qiymətləndirmək və əlaqələndirmək bacarıqlarını inkişaf etdirmək əsas yanaşmalardan hesab edilir. Təlimdə inteqrativ yanaşma ayrı-ayrı fənlər üzrə biliklərin mexaniki toplanmasını deyil, onlar arasında məntiqi əlaqələrin yaradılmasına zəmin yaradır.

Bu baxımdan təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərindən olan inteqrasiya öz aktuallığı ilə seçilən problemlərdən hesab edilir. Latın sözü olan inteqrasiya "inteqratio" – "bərpa", "doldurma", "tam-bütöv", yəni hər hansı hissələrin, elementlərin, bütövlükdə birləşməsi deməkdir. Tarixin tədrisində inteqrativ yanaşma tələbələrdə tarixi biliklər arasında məntiqi əlaqələrin yaradılması, tarixi hadisələrin müasir dövrümüzlə əlaqələndirilməsi və onlarda müstəqil düşünmə, qərar qəbul etmək, əməkdaşlıq kimi bacarıqların inkişafına zəmin yaradır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nda milli mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşünə malik olan, təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri və praktiki biliklərə yiyələnən, müasir təfəkkürlü və rəqabət qabiliyyətli kadrlar hazırlamaq təhsil sisteminin başlıca vəzifələrindən biri kimi qeyd edilmişdir (Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası, 2013).

Ali məktəblərdə tarixi biliklərin inteqrativ tədrisi tələbələrdə tarixi biliklərin mənimsənilməsinə motiv yaratmaqla peşəkar və səriştəli kadrların hazırlanmasında mühüm rol oynayır. İnteqrativ öyrənmə tələbələrin düşünmə qabiliyyətlərini, analitik və tənqidi təfəkürünü, əldə etdikləri bilikləri praktik olaraq tətbiq etmək kimi bacarıqların inkişafına zəmin yaradır. Belə ki, ali məktəblərdə tədris olunan Azərbaycan tarixi fənni geniş inteqrativ imkanlara malikdir.

Tarix müəllimliyi ixtisası üzrə təhsil alan tələbələrdə bu fənnin tədrisi zamanı "Türk xalqları və dövlətlərinin tarixi", "Osmanlı tarixi" və digər fənlərlə geniş inteqrasiya imkanları vardır. Məhz tarixi biliklərin bu cür inteqrativ tədrisi təlimin keyfiyyətinin və səmərəliliyinin yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərməklə yanaşı tələbələrdə idrak fəallığının, tədqiqatçılıq bacarıqlarının formalaşmasına təsir edir.

Tədqiqatçı Sevil Bəhrəmova qeyd edir ki, fənlərarası əlaqələrin həyata keçirilməsində aşağıdakılar vacibdir: – mövcud fənlərarası əlaqələr elmin əsaslarının mənimsənilməsi və təhsil sisteminin inkşafı üçün əsas şərtdir; – dünyaya həqiqət və reallıq mövqeyindən idraki baxışların formalaşması təhsildə bütün məzmun komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsini tələb edir; – fənlərarası əlaqələr təhsil sisteminin hər tərəfli həyata keçirilməsinə kömək edir; – fənlərarası əlaqələr pedaqoji işin elmi əsaslarla səmərəli təşkilinə kömək edir; – fənlərarası əlaqələr müəllim kollektivinin fəaliyyətinə qarşılılıq və demokratiya əsasında təsir göstərir (Bəhrəmova, 2024, s. 29).

Araşdırmalara əsasən deyə bilərik ki, təlimin stimullaşdırılmasında, tələbələrdə idrak fəallığının təmin edilməsində, tarixi biliklərin məzmununun daha dərindən

tədqiq edilməsində və tələbələrdə elmi dünyagörüşünün formalaşdırılmasında inteqrativ yanaşmanın rolu böyükdür.

Beləliklə, nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, ali məktəblərdə tarixi biliklərin inteqrativ tədrisi təlimin keyfiyyətini yüksəldərək aşağıdakı pedaqoji nəticələrə nail olmağa imkan yaradır: a) tələbələrin tarixi hadisə və prosesləri daha dərindən mənimsəmələrinə imkan verməklə onlarda tarixi təfəkkürün inkişafına səbəb olur; b) tələbələrdə tarixi hadisələrə kompleks və sistemli yanaşmanın formalaşmasına kömək edərək onların dünyagörüşünü formalaşdırır; c) tələbələrdə tədqiqatçılıq, tənqidi təfəkkür, analitik düşünmə, problem həll etmə, kommunikativ bacarıqları inkişaf etdirir; d) tələbələrdə təlimə motiv yaratmaqla onlarda idrak fəallığının yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. (2013). Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli Sərəncamı. https://president.az/az/articles/view/9779

Bəhrəmova, S. (2024). Tarixin məzmununun öyrədilməsində inteqrativliyin təmin edilməsi. *Peşə təhsili və insan kapitalı, 7*(2), 24–30.

Cəbrayılov, İ.H. (2013). *Müasir təhsil: axtarışlar və perspektivlər*. Mütərcim.

ALİ TƏHSİLDƏ ALMAN DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ KOMMUNİKATİV KOMPETENSİYANIN İNKİŞAFI: PROBLEMLƏR VƏ İNNOVATİV HƏLLƏR

Vəfa Əhmədova

Açar sözlər: *alman dili, ali təhsil, kommunikativ kompetensiya, kommunikativ yanaşma, rəqəmsal texnologiyalar*
Keywords: *German language, higher education, communicative competence, communicative approach, digital technologies*

Qloballaşma, beynəlxalq akademik əməkdaşlıq və əmək bazarının dəyişən tələbləri xarici dillərdə səmərəli ünsiyyət bacarığının əhəmiyyətini artırır. Alman dili Avropa təhsil məkanında, elmi əməkdaşlıqda və peşəkar kommunikasiyada mühüm yer tutduğundan onun ali təhsil müəssisələrində tədrisinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi aktual pedaqoji məsələlərdəndir. Bu prosesdə əsas məqsəd yalnız dili mənimsətmək deyil, həm də tələbələrin müxtəlif sosial, akademik və peşəkar situasiyalarda alman dilindən məqsədəuyğun istifadə etməsini təmin etməkdir.

Kommunikativ kompetensiya anlayışı dilin sosial kontekstdə istifadəsi məsələsini ön plana çəkən yanaşmalarla əlaqədardır. Hymes (1972, pp. 269–293) kommunikativ kompetensiyanı dilin yalnız qrammatik baxımdan düzgün istifadəsi ilə məhdudlaşdırmır, onun sosial şəraitə uyğun işlədilməsini də nəzərə alır.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: axmedova3178@mail.ru

Canale və Swain (1980, pp. 1–47) isə kommunikativ kompetensiyanın nəzəri əsaslarını sistemləşdirərək dil tədrisində qrammatik biliklərlə yanaşı, sosial-linqvistik və strateji komponentlərin əhəmiyyətini vurğulayırlar.

Ali təhsildə alman dilinin tədrisində qarşıya çıxan əsas problemlərdən biri tələbələrin nəzəri bilikləri real ünsiyyətə çevirməkdə çətinlik çəkməsidir. Qrammatik qaydaları bilmək tələbənin müstəqil dialoq qurmasına, müzakirədə iştirak etməsinə və fikrini əsaslandırmasına həmişə kifayət etmir. Bu səbəbdən kommunikativ kompetensiyanın inkişafı dil materialının mənimsənilməsi ilə yanaşı, həmin materialın real və ya modelləşdirilmiş ünsiyyət situasiyalarında tətbiqini də tələb edir.

Tədqiqatın məqsədi ali təhsildə alman dilinin tədrisində kommunikativ kompetensiyanın inkişafı ilə bağlı nəzəri və metodik problemləri təhlil etmək, elmi ədəbiyyata əsaslanaraq innovativ pedaqoji həllər təklif etməkdir. Tədqiqatın obyekti ali təhsil müəssisələrində alman dilinin tədrisi prosesi, predmeti isə bu prosesdə kommunikativ kompetensiyanın inkişafına yönəlmiş metod və strategiyalardır.

Kommunikativ kompetensiyanın nəzəri əsasları. Kommunikativ kompetensiya xarici dil təhsilinin əsas anlayışlarından biri hesab olunur. Bu anlayış dil qaydalarını bilməkdən daha geniş məna daşıyır: dil istifadəçisi konkret situasiyada nəyi, kimə, hansı məqsədlə və hansı formada söyləməli olduğunu müəyyənləşdirməyi bacarmalıdır. Hymesin (1972) yanaşması dilin sosial və mədəni kontekstini nəzərə almağın vacibliyini göstərir. Bu baxımdan kommunikativ uğur yalnız qrammatik düzgünlüklə deyil, həm də ifadənin situasiyaya uyğunluğu ilə müəyyənləşir.

Canale və Swain (1980) kommunikativ kompetensiyanın nəzəri modelində qrammatik, sosial-linqvistik və strateji komponentləri fərqləndirirlər. Sonrakı inkişaf etmiş yanaşmalarda diskurs kompetensiyası da ayrıca nəzərə alınır. Bu komponentlər bir-birini tamamlayır: qrammatik kompetensiya düzgün cümlələrin qurulmasını, sosial-linqvistik kompetensiya ünsiyyət şəraitinə uyğun dil vasitələrinin seçilməsini, diskurs kompetensiyası fikirlərin əlaqəli mətn şəklində təşkilini, strateji kompetensiya isə ünsiyyət zamanı yaranan çətinliklərin aradan qaldırılmasını dəstəkləyir.

Avropa Şurasının Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment sənədində dil istifadəçisi və öyrənən sosial fəaliyyət iştirakçısı kimi təqdim olunur. Bu yanaşma dil bacarıqlarının konkret kommunikativ fəaliyyətlər və tapşırıqlar vasitəsilə inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur (Council of Europe, 2001). Sənədin yenilənmiş Companion Volume nəşrində isə qarşılıqlı ünsiyyət, vasitəçilik, onlayn qarşılıqlı əlaqə və müxtəlif kommunikativ fəaliyyətlər üzrə təsvirlər genişlən verilmişdir (Council of Europe, 2020). Bu nəzəri müddəalar alman dilinin ali təhsildə tədrisi üçün mühüm metodoloji istiqamət yaradır. Belə ki, tələbə yalnız Präsens, Perfekt, modal feillər və ya cümlə quruluşu kimi qrammatik mövzuları mənimsəməklə kifayətlənməməli, həmin biliklərdən özünü təqdimetmə, fikir bildirmə, məlumat soruşma, müzakirə aparma və akademik ünsiyyət qurma zamanı istifadə etməlidir.

Kommunikativ kompetensiyanın inkişafında əsas problemlər. Ali təhsildə alman dilinin tədrisi zamanı kommunikativ kompetensiyanın formalaşması bir sıra didaktik çətinliklərlə müşayiət oluna bilər. Bu problemlərin xarakteri tələbələrin dil

səviyyəsindən, əvvəlki təcrübəsindən, tədris proqramından və dərsin təşkilindən asılı olaraq dəyişir. Birinci problem – dil bilikləri ilə real ünsiyyət arasında əlaqənin zəif qurulmasıdır. Təlim prosesində qrammatik qaydaların izahına və yazılı çalışmaların yerinə yetirilməsinə həddindən artıq üstünlük verildikdə tələbələrin spontan danışıq, dialoq və qarşılıqlı ünsiyyət bacarıqları kifayət qədər məşq etdirilməyə bilər. Richards (2006) kommunikativ dil tədrisini dilin mənalı istifadəsi, funksional dil bacarıqları və qarşılıqlı ünsiyyətlə əlaqələndirir. Buna görə də qrammatik mövzular kommunikativ məqsədlərlə əlaqələndirilməlidir.

İkinci problem – danışıq zamanı səhv etmək qorxusu və özünəinamın aşağı olmasıdır. Xarici dildə danışarkən tələbələr qrammatik səhvlərdən, söz tapa bilməməkdən və digər iştirakçılar qarşısında çətin vəziyyətdə qalmaqdan narahat ola bilərlər. Bu halda müəllimin hər səhvi dərhal düzəltməsi bəzi tələbələrin danışıq fəallığını azalda bilər. Daha məqsədəuyğun yanaşma ünsiyyətin mənasını qorumaq, əsas səhvləri seçərək müzakirə etmək və tələbəyə özünü düzəltmək imkanı yaratmaqdır. Üçüncü problem – kommunikativ fəaliyyətlərin məhdudluğu və təkrarlanmasıdır. Yalnız dərslikdəki dialoqların əzbərlənməsi tələbələrin gözlənilməz situasiyalarda dil resurslarından çevik istifadə etməsini təmin etmir. Littlewood (2004) tapşırıqların məna yönümlü və forma yönümlü tərəflərinin əlaqələndirilməsinin əhəmiyyətini göstərir. Bu yanaşma kommunikativ fəaliyyəti qrammatik dəqiqlikdən ayırmadan təşkil etməyə imkan verir.

Dördüncü problem – fərdi dil səviyyəsi və öyrənmə ehtiyacları arasındakı fərqlərdir. Eyni qrupda olan tələbələrin lüğət ehtiyatı, danışıq sürəti, dinləyib-anlama bacarığı və əvvəlki dil təcrübəsi fərqlənə bilər. Bütün tələbələrə eyni çətinlikdə

tapşırıq təqdim edilməsi bəziləri üçün fəaliyyətin həddindən artıq asan, digərləri üçün isə çətin olmasına gətirib çıxara bilər. Beşinci problem – qiymətləndirmənin əsasən düzgünlük və yaddaşa yönəlməsidir. Əgər qiymətləndirmə yalnız qrammatik testlərə və yazılı cavablara əsaslanırsa, tələbənin dialoq aparmaq, qarşı tərəfin fikrinə reaksiya verməkvə ünsiyyət strategiyalarından istifadə etmək bacarığı tam görünməyə bilər. CEFR çərçivəsi dil fəaliyyətlərini və öyrənənin konkret situasiyalarda nə edə bildiyini nəzərə alan yanaşmanı dəstəkləyir (Council of Europe, 2020). Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən problemlər bu tezisdə konkret universitet üzrə aparılmış empirik tədqiqatın nəticələri deyil; onlar kommunikativ dil tədrisi ədəbiyyatından çıxarılan nəzəri və metodik problemlər kimi təqdim olunur.

Kommunikativ kompetensiyanın inkişafı üçün innovativ həllər. Kommunikativ kompetensiyanın inkişafı üçün təlim prosesində tələbələrin aktiv iştirakını, mənalı ünsiyyətini və müstəqil qərar qəbul etməsini dəstəkləyən metodlardan sistemli istifadə məqsədəuyğundur.

Situativ və probleməsaslı tapşırıqlar. Tələbələrə real həyatda qarşılaşa biləcəkləri kommunikativ situasiyalar təqdim edilməlidir. Məsələn, alman dilində təhsil alan tələbələrdən universitet kitabxanasında məlumat almaq, müəllimə elektron məktub yazmaq, qrup layihəsini müzakirə etmək və ya xarici tələbə ilə görüşü planlaşdırmaq tələb oluna bilər. Belə tapşırıqlar dil vasitələrinin konkret kommunikativ məqsədlə istifadəsini təmin edir.

Cütlərlə və kiçik qruplarla əməkdaşlıq. Cütlərlə dialoqlar, rol oyunları, informasiya boşluğuna əsaslanan tapşırıqlar və qrup müzakirələri hər bir tələbənin danışıqda iştirak imkanını artıra

bilər. Məsələn, bir tələbə universitetdə keçirilən tədbir haqqında məlumata, digəri isə tədbirin vaxtı və qeydiyyat qaydaları haqqında məlumata malik olur. Onlar tapşırığı tamamlamaq üçün alman dilində suallar verməli və məlumat mübadiləsi aparmalıdırlar. Bu zaman ünsiyyət sadəcə dil məşqi deyil, konkret məqsədə çatmaq vasitəsinə çevrilir.

Rəqəmsal texnologiyaların məqsədyönlü inteqrasiyası. Səs yazıları, videokonfranslar, interaktiv tapşırıqlar və rəqəmsal əməkdaşlıq lövhələri tələbələrin danışıq və qarşılıqlı ünsiyyət fəaliyyətlərini genişləndirə bilər. Tələbələr qısa audio təqdimatlar hazırlaya, dialoqlarını qeydə ala və öz çıxışlarını əvvəlki nümunələrlə müqayisə edə bilərlər. Bununla belə, texnologiyanın tətbiqi özü-özlüyündə kommunikativ kompetensiyanın inkişafına zəmanət vermir; rəqəmsal vasitə konkret təlim məqsədinə xidmət etməlidir.

Formativ qiymətləndirmə və özünüqiymətləndirmə. Tələbələrin yalnız yekun nəticəsi deyil, öyrənmə prosesi də qiymətləndirilməlidir. Bunun üçün sadə rubrikalardan istifadə etmək mümkündür. Rubrikada tapşırığın yerinə yetirilməsi, fikrin anlaşıqlı ifadəsi, dialoqu davam etdirmək, uyğun söz və ifadələrdən istifadə, qrammatik düzgünlük və tələffüz kimi meyarlar göstərilə bilər. Tələbə dərsdən sonra hansı bacarığı yaxşı yerinə yetirdiyini və hansı sahədə inkişaf etməli olduğunu müəyyənləşdirə bilər. Bu yanaşma CEFR-də təsvir edilən fəaliyyət və kompetensiya yönümlü qiymətləndirmə prinsipləri ilə uzlaşır (Council of Europe, 2020).

Qrammatikanın kommunikativ kontekstdə tədrisi. Qrammatik qaydalar ünsiyyətdən ayrı şəkildə deyil, kommunikativ məqsədlə əlaqəli təqdim edilməlidir. Məsələn, modal feillər mövzusu tələbələrin universitetdə edə bildikləri və etməli

olduqları fəaliyyətlər barədə danışması ilə əlaqələndirilə bilər: Ich kann Deutsch sprechen, Wir müssen eine Aufgabe vorbereiten. Bu üsul qrammatik formanın mənasını və istifadəsini eyni zamanda mənimsəməyə şərait yaradır.

Refleksiya və mərhələli inkişaf. Kommunikativ tapşırıqlar sadədən mürəkkəbə doğru təşkil olunmalıdır. A1 səviyyəsində özünü təqdimetmə və qısa sual-cavab, A2 səviyyəsində gündəlik situasiyalar üzrə dialoq, B1 səviyyəsində fikir bildirmə və əsaslandırma, daha yüksək səviyyələrdə isə müzakirə və akademik təqdimat fəaliyyətləri tətbiq edilə bilər. Hər mərhələdə tələbənin öz irəliləyişini qiymətləndirməsi və növbəti məqsədi müəyyənləşdirməsi vacibdir.

Beləliklə, innovativ həllərin səmərəliliyi onların sayından deyil, təlim məqsədlərinə uyğun seçilməsindən və ardıcıl tətbiqindən asılıdır. Kommunikativ tapşırıqlar, rəqəmsal vasitələr, formativ qiymətləndirmə və refleksiya vahid didaktik sistem çərçivəsində birləşdirildikdə daha məqsədyönlü təlim mühiti yaratmaq mümkündür. Ali təhsildə alman dilinin tədrisində kommunikativ kompetensiyanın inkişafı müasir xarici dil təhsilinin əsas istiqamətlərindən biridir. Nəzəri mənbələrin təhlili göstərir ki, kommunikativ kompetensiya qrammatik biliklərlə məhdudlaşmır; o, dilin sosial şəraitə uyğun istifadəsini, fikirlərin əlaqəli ifadəsini və ünsiyyət zamanı yaranan çətinliklərin aradan qaldırılmasını da əhatə edir.

Kommunikativ kompetensiyanın inkişafına mane ola bilən amillər arasında dil bilikləri ilə real ünsiyyət arasındakı əlaqənin zəifliyi, danışıq zamanı səhv etmək qorxusu, tapşırıqların məhdudluğu, fərdi ehtiyacların nəzərə alınmaması və qiymətləndirmənin yalnız qrammatik düzgünlüyə yönəlməsi

xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün situativ və probleməsaslı tapşırıqlardan, cütlərlə və qruplarla işdən, rəqəmsal resurslardan, formativ qiymətləndirmədən və özünüqiymətləndirmədən sistemli istifadə tövsiyə olunur.

Nəticə etibarilə, alman dilinin ali təhsildə tədrisi dil qaydalarının mənimsədilməsi ilə yanaşı, həmin biliklərin real kommunikativ fəaliyyətlərdə tətbiqinə istiqamətləndirilməlidir. Gələcək tədqiqatlarda təklif olunan metodların səmərəliliyi tələbələrin danışıq fəaliyyətinin müşahidəsi, kommunikativ tapşırıqların nəticələrinin müqayisəsi və əvvəlcədən müəyyən edilmiş qiymətləndirmə meyarları əsasında empirik şəkildə yoxlanıla bilər.

Ədəbiyyat

Biebighäuser, K., & Feick, D. (Hrsg.). (2020). *Digitale Medien in Deutsch als Fremd- und Zweitsprache*. Erich Schmidt Verlag.

Council of Europe. (2020). *Common European framework of reference for languages: Learning, teaching, assessment—Companion volume*. Council of Europe Publishing. https://www.coe.int/en/web/common-european-framework-reference-languages

Ellis, R. (2003). *Task-based language learning and teaching*. Oxford University Press.

Littlewood, W. (2004). The task-based approach: Some questions and suggestions. *ELT Journal, 58*(4), 319–326. https://doi.org/10.1093/elt/58.4.319

Richards, J. C. (2006). *Communicative language teaching today*. Cambridge University Press.

YAŞIL DÜNYA NAMİNƏ: PLANETİMİZİ QORUYAQ

Vüsalə İsmayılova

Açar sözlər: *ekologiya, təbiətin qorunması, iqlim dəyişikliyi, COP29, Azərbaycan, davamlı inkişaf, yaşıl dünya*
Keywords: *ecology, nature conservation, climate change, COP29, Azerbaijan, sustainable development, green world*

Tezisdə müasir ekoloji problemlər, onların əsas səbəbləri və planetimizin qorunması yolları araşdırılır. Qlobal istiləşmə, ətraf mühitin çirklənməsi və meşələrin azalması kimi məsələlər təhlil edilir; bərpaolunan enerjidən istifadə, tullantıların təkrar emalı və ekoloji maarifləndirmə həll yolları kimi təqdim olunur. Xüsusi diqqət 2024-cü ildə Bakıda keçirilmiş BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə 29-cu Konfransının (COP29) nəticələrinə və Azərbaycanın qlobal iqlim gündəliyindəki roluna yönəldilir. Yaşıl dünyanın qorunmasının dövlətin, cəmiyyətin və hər bir fərdin birgə məsuliyyəti olduğu vurğulanır.

Müasir dövrdə ekoloji problemlər bəşəriyyətin qarşısında duran ən aktual məsələlərdən birinə çevrilmişdir (IPCC, 2023). Sənayeləşmənin sürətlənməsi, əhalinin artımı və təbii ehtiyatlardan həddindən artıq istifadə planetimizin ekoloji tarazlığını pozur. Havanın, suyun və torpağın çirklənməsi, meşələrin məhv edilməsi, bioloji müxtəlifliyin azalması və qlobal istiləşmə insanların sağlamlığına və gələcək nəsillərin yaşayışına birbaşa təhlükə yaradır.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: vusu_vusi@yahoo.fr

Qlobal istiləşmənin əsas səbəblərindən biri atmosferə atılan istixana qazlarının, xüsusilə karbon qazının miqdarının artmasıdır (United Nations, 2015). Bunun nəticəsində buzlaqlar əriyir, dəniz səviyyəsi yüksəlir, quraqlıq və təbii fəlakətlər daha tez-tez baş verir. Plastik tullantılar okeanları və quru ərazilərini çirkləndirərək canlı aləmə ciddi ziyan vurur. Meşələrin qırılması isə təkcə oksigen mənbələrini azaltmır, həm də saysız-hesabsız canlı növünün yaşayış mühitini məhv edir.

Planetimizin qorunması hər birimizin vəzifəsidir. Bu məqsədlə bərpaolunan enerji mənbələrindən — günəş, külək və su enerjisindən — geniş istifadə olunmalı, tullantılar çeşidlənməli və təkrar emal edilməli, suya və elektrik enerjisinə qənaət edilməlidir. Ağacəkmə kampaniyalarının genişləndirilməsi, şəxsi nəqliyyat əvəzinə ictimai nəqliyyatdan və velosipeddən istifadə, birdəfəlik plastikdən imtina da mühüm tədbirlərdəndir.

Azərbaycan ekoloji məsələlərə qlobal səviyyədə töhfə verən ölkələrdən biridir (Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında, 1999). Ölkəmizdə 2024-cü il "Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili" elan edilmişdir. Milli prioritetlərdə bərpaolunan enerji mənbələrinin payının artırılması, ətraf mühitin mühafizəsi və "yaşıl iqtisadiyyat"ın inkişafı mühüm yer tutur. Xüsusilə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə "yaşıl enerji zonası" konsepsiyası çərçivəsində günəş və külək enerjisindən istifadə nəzərdə tutulur.

2024-cü il noyabrın 11-dən 22-dək Bakıda BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyası (COP29) keçirilmişdir (Center for Climate and Energy Solutions (C2ES), 2025). Konfransda dünyanın müxtəlif ölkələrindən dövlət və hökumət başçıları, nazirlər, beynəlxalq təşkilatların və özəl sektorun

nümayəndələri iştirak etmişlər. Danışıqlar planlaşdırılandan gec başa çatmış, yekun qərarlar 24 noyabr 2024-cü ildə qəbul edilmişdir. Konfrans iqlim maliyyələşdirilməsi məsələsinin əhəmiyyətinə görə "maliyyə COP-u" kimi də xarakterizə olunmuşdur.

COP29-un mühüm nəticələrindən biri iqlim maliyyələşdirilməsi üzrə Yeni Kollektiv Kəmiyyət Məqsədinin (NCQG) qəbul edilməsi olmuşdur. Bu məqsədə əsasən, inkişaf etmiş ölkələrin 2035-ci ilədək inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün hər il ən azı 300 milyard ABŞ dolları səfərbər etməsi hədəfi müəyyənləşdirilmişdir. Bu rəqəm əvvəlki illik 100 milyard dollarlıq hədəfdən yüksəkdir. Eyni zamanda, bütün mənbələrdən illik 1,3 trilyon dollara çatmaq üçün "Bakıdan Belémə 1,3 trilyon yol xəritəsi" təşəbbüsü irəli sürülmüşdür. Bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələr 300 milyard dolları kifayət hesab etməsələr də, razılaşma beynəlxalq iqlim maliyyələşdirilməsi sahəsində mühüm addım kimi qiymətləndirilir.

Bundan əlavə, Bakıda Paris Sazişinin 6-cı maddəsi üzrə beynəlxalq karbon bazarlarının qaydalarının yekunlaşdırılması istiqamətində razılaşma əldə edilmişdir. Bu mexanizmlər ölkələrə emissiyaların azaldılması üzrə əməkdaşlıq etməyə və karbon kreditlərindən istifadə etməyə imkan verir. Konfransda adaptasiya sahəsində Bakı Yüksək Səviyyəli Dialoqu yaradılmış, fermerlər üçün "Bakı Harmoniya İqlim Təşəbbüsü" elan edilmişdir. Beləliklə, Azərbaycan beynəlxalq iqlim müzakirələrinin keçirildiyi mühüm məkana çevrilmiş və planetin qorunmasına dair əməkdaşlığa töhfə vermişdir.

Ekoloji problemlərin həllində təhsil və maarifləndirmə xüsusi rol oynayır (Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair

Milli Prioritetlər, 2021; UNFCCC, 2024). Uşaq yaşlarından təbiətə məhəbbət və məsuliyyət hissinin aşılanması gələcəkdə ekoloji mədəniyyətə malik cəmiyyətin formalaşmasına zəmin yaradır. Eyni zamanda, dövlət qurumlarının, qeyri-hökumət təşkilatlarının və vətəndaşların birgə fəaliyyəti nəticəsində davamlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaq mümkündür.

Nəticə olaraq, təbiəti qorumaq yalnız bu günümüzün deyil, həm də gələcəyimizin təminatıdır. COP29-un Bakıda keçirilməsi ölkəmizin bu sahədəki məsuliyyətini və beynəlxalq nüfuzunu göstərir. Yaşıl dünya uğrunda hər kiçik addım böyük dəyişikliklərin başlanğıcıdır. Gəlin birləşək və planetimizi gələcək nəsillər üçün təmiz, sağlam və yaşıl saxlayaq.

Ədəbiyyat

Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında. (1999). Azərbaycan Respublikasının Qanunu.

Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. (2021).

Center for Climate and Energy Solutions (C2ES). (2025). *Key Negotiations & Related Outcomes of the UN Climate Change Conference in Baku*. Arlington.

IPCC. (2023). *Climate Change 2023: Synthesis Report*. IPCC.

UNFCCC. (2024, 24 November). *COP29 UN Climate Conference Agrees to Triple Finance to Developing Countries, Protecting Lives and Livelihoods*. Press release.

United Nations. (2015). *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*.

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ФОЛЬКЛОР СЕГОДНЯ: БОГАТСТВО, МНОГООБРАЗИЕ И СОХРАНЕНИЕ ТРАДИЦИЙ

Гарифат Дадашова

Ключевые слова: *фольклор, культура, традиции, цифровые технологии, глобализация*
Açar sözlər: *folklor, mədəniyyət, ənənələr, rəqəmsal texnologiyalar, qloballaşma*
Keywords: *folklore, culture, traditions, digital technologies, globalization*

Культурное наследие Азербайджана представляет собой кладезем психологической инвидовации (Алиев, 2006; Байрамов, Ализаде, 2009; Психология, 2007). Его фольклор, бесценный культурный депозит, хранит многовековую историю, миропонимание, моральные установки и эстетические идеалы народа. Фольклор охватывая широкий спектр жанров и форм, каждый из которых несет уникальные сведения и осуществляет важные социальные функции, фольклорные традиции, как живое наследие, находят свое отражение и применение в сегодняшней жизни. Медиа, образование и искусство становятся главными площадками, где фольклор не только для сохранения, но и переосмысливается, и распространения фольклора, открывая и показывая его актуальность.

Азербайджанский Государственный Педагогический Университет, Баку, Азербайджан
e-mail: qerifet_73@mail.ru

Азербайджанское народное творчество, являясь живой и динамичной сокровищницей, многие его жанры продолжают развиваться и преобразоваться, адаптируясь к современным условиям. В эру стремительного развития цифровых технологий и глобализации, творчество не просто адаптируется, но и динамично обретает новые формы существования в электронном пространстве, предлагая, как вызовы, так и возможности для его сохранения и распространения культурного наследия.

Устное народное творчество, в том числе эпос и лирика, имеет глубокие корни. Зарождение этнопсихологии выделяется в «Авесте» VI-V вв. до н. э., где излагаются философские системы относительно души человека, свободе воли и борьбе светлых и темных сил (Авеста, 1993). Моральные принципы «Авесты», такие как стремление к правдивости и деятельное добро, заложили базу гражданской морали и нравственности, основанной на ценности истины и общественной ответственности.

«Китаби-Деде Горгуд» – это эпический памятник азербайджанского фольклора, двенадцать историй которого рассказывают о героических деяниях, быте, нравах и верованиях античных тюркских племен, формируя идеалы мужества, чести, справедливости и общности. Кроме «Деде Горгуда», действуют множественные дастаны – народные поэмы, повествующие о подвигах батыров, любовных историях и исторических событиях. Они часто исполнялись профессиональными сказителями (ашугами) под аккомпанемент музыкальных инструментов.

Ашугское искусство, которое признано ЮНЕСКО, представлено не только музыкантами и поэтами, но и

хранителями и популяризаторами устного творчества, создающими и исполняющими стихи, песни и эпос, не редко импровизируя и отражая злободневные события и народные настроения.

К лирическим жанрам азербайджанского фольклора относятся баяты — четверостишия, гошма и герайлы. В них выражены тонкие душевные переживания, тоска по родине, размышления о существовании и природе, а также любовные чувства. Эти лаконичные произведения вобрали многовековой опыт народа, сформировали его эстетические представления и стали связующим звеном между поколениями.

С повседневной жизнью и обрядами связаны «Аталар сёзю» — пословицы и присказки, в которых отражены народная мудрость, этические нормы и практический опыт. Загадки, или tapmacalar, развивают наблюдательность, логическое мышление и образное восприятие мира. Важную роль в социализации и развитии ребёнка играет детский фольклор: колыбельные, считалки, дразнилки и скороговорки. Он помогает усваивать нормы поведения, содержит наставления и предостережения, а также выражает оценки окружающего мира.

Обрядовый фольклор включает песни и тексты, связанные с календарными праздниками, в том числе Новрузом, свадьбами, рождением детей, семейными обрядами и похоронами. Он помогает осмыслить жизненные циклы и сохраняет связь с предками. Фольклорная традиция не ограничивается словесным творчеством: её частью являются также обычаи и верования, танцы, музыка, ремёсла, профессиональные навыки и народные игры.

Сегодня древнее наследие сталкивается с вызовами времени. Глобализация, цифровизация и коммерциализация культуры могут привести к утрате аутентичности устного творчества и ослаблению преемственности, превращая фольклор в безликий товар для туристов. Вместе с тем современные технологии открывают новые возможности для сохранения и популяризации народного наследия.

Древнее фольклорное наследие Азербайджана столкнулось с серьезными вызовами эпохи. Стремительные процессы глобализации, цифровизации и коммерциализации культуры создают угрозу утраты аутентичности устного народного творчества и также разрыва традиционной цепочки преемственности, превратив их в безликий товар для туристов.

С другой стороны, парадоксальным образом именно современные технологии открывают уникальные перспективы и шанс для сохранения, спасения и популяризации фольклора. Формирование цифровых архивов, внедрение интерактивного обучения, развитие медиаплатформ для поддержки исполнителей-ашугов, а также междисциплинарные исследования способствуют успешной интеграции традиционного наследия в современное культурное пространство.

Процессы урбанизации и трансформации традиционного уклада жизни разрушают среду экспонирования и бытования фольклора. Молодое поколение, социализированное в цифровой среде, демонстрирует отчуждение от истоков народного искусства. В свою очередь, массовая культура, распространяемая через

интернет-платформы, нивелирует локальные особенности в пользу унифицированных трендов. Коммерциализация фольклора в рамках индустрии туризма также ведет к его деградации: упрощаясь до уровня сувенирной продукции, народное творчество утрачивает свою сакральную семантику и аутентичность. Парадоксально, но именно цифровая эпоха, несущая угрозу традиционной культуре, одновременно предлагает инструменты для ее сохранения.

Создание высокоточных цифровых архивов позволяет уберечь от исчезновения редкие записи эпосов, песнопений ашугов, архаичных пословиц и загадок, сохранив их для будущих исследователей и потомков. Мобильные приложения, виртуальные музеи и образовательные игры, созданные по мотивам народных сказок, делают древнее наследие живым и увлекательным для цифрового поколения. Онлайн-платформы дают современным ашугам и хранителям традиций возможность напрямую общаться с аудиторией, сохраняя живой дух импровизации даже в виртуальной среде. Появление фольклорных мотивов в современных фильмах, анимации, клипах и видеоиграх возвращает народные образы в актуальный культурный контекст. Цифровые технологии также открывают новые возможности для науки, позволяя глубже исследовать корни и взаимосвязи фольклорных произведений.

Цифровой щит: как технологии спасают уходящую культуру. Парадокс нашего времени: технологии, угрожающие традициям, одновременно стали их главным спасением. *Сохранение в веках*: Цифровые архивы спасают от забвения редкие эпосы, песнопения и архаичные тексты. Новая жизнь для молодежи. Мобильные приложения, игры и виртуальные музеи превращают древний фольклор в

увлекательный интерактив. Живое общение. Интернет позволяет хранителям традиций и сказителям напрямую общаться с глобальной аудиторией.

Интеграция в поп-культуру: Народные мотивы органично вплетаются в современные фильмы, игры и клипы, становясь трендом. *Толчок для науки*: Цифровая эпоха дает исследователям мощные инструменты для изучения культурных корней. *Духовные ориентиры* — вечные ценности добра, справедливости и житейской мудрости. *Этика и социум* — уважение к старшим, прочность семейных устоев и взаимовыручка. *Любовь к родной земле* — дух патриотизма, воспетый в героических эпосах. *Связь с природой* — тонкое лирическое восприятие окружающего мира.

Таким образом, сегодня азербайджанский фольклор борется за выживание под натиском современности. И только от нас зависит, станет ли цифровая эпоха могильщиком древних традиций или, напротив, тем спасательным кругом, который поможет народному слову обрести второе дыхание, сохранив душу и самобытность нации. Ключевым условием здесь является баланс между сохранением аутентичности и адаптацией к современным форматам. Именно это позволяет фольклору оставаться живым и актуальным, а не превращаться лишь в исторический артефакт.

Литература

Авеста. (1993). Избранные гимны. Дружба народов; КРАМДС.

Алиев, Р. (2006). *История психологии*. Наука.

Байрамов, А.С., Ализаде, А.А. (2009). *Психология*. Наука.

Психология. (2007). Наука.

CHALLENGES IN ENGLISH VOCABULARY ACQUISITION AMONG MULTILINGUAL STUDENTS

Zulfiyya Abilova

Keywords: *multilingual students, English vocabulary acquisition, linguistic interference, vocabulary learning strategies, lexical competence*
Açar sözlər: *çoxdilli tələbələr, ingilis dilinin lüğət ehtiyatının mənimsənilməsi, dil interferensiyası, lüğət öyrənmə strategiyaları, leksik kompetensiya*

English vocabulary acquisition is a complex process for multilingual students, as it involves the interaction of previously acquired languages, individual learning strategies, and contextual factors. Although knowledge of several languages can facilitate vocabulary learning by promoting metalinguistic awareness and the recognition of linguistic similarities, it may also lead to difficulties associated with cross-linguistic interference, false cognates, and differences in word usage. These challenges are particularly relevant in multilingual educational environments, such as Azerbaijan, where students may use Azerbaijani and Russian while learning English. This paper examines the major difficulties multilingual students encounter when acquiring English vocabulary and considers pedagogical approaches that may support vocabulary development. Particular attention is given to contextualised learning, repeated exposure, vocabulary recycling, and the strategic use of learners' existing linguistic resources.

Azerbaijan State Pedagogical University, PhD student, Baku, Azerbaijan
e-mail: mammadkarimova.z@gmail.com

Vocabulary knowledge is an essential component of communicative competence because it enables learners to understand spoken and written texts, express their ideas, and participate effectively in communication. Even students who have a good understanding of English grammar may experience difficulties communicating if they lack the vocabulary required to convey their intended meaning. Therefore, vocabulary acquisition remains a central concern in English language teaching, particularly in multilingual educational contexts.

Multilingual students possess linguistic experience that can influence the process of learning English. Their knowledge of other languages may help them recognise familiar word elements, understand similarities between grammatical structures, and develop strategies for interpreting unfamiliar vocabulary. However, multilingualism can also create challenges when students transfer the meanings, pronunciation patterns, or usage rules of one language to another. As Nation (2013) explains, vocabulary learning involves several dimensions, including knowledge of a word's form, meaning, and use. Consequently, knowing a translation does not necessarily mean that a learner can use a word correctly in different communicative situations.

This issue is particularly relevant in Azerbaijan, where students may use Azerbaijani and Russian in different areas of their lives while studying English as a foreign language. Their individual language backgrounds, previous learning experiences, and exposure to English may influence how they acquire and use new vocabulary.

One of the main challenges is cross-linguistic interference. When learning a new word, students may associate it with a similar word in another language and assume that the two have identical meanings or usage. Although such associations can sometimes facilitate learning, they may also lead to errors. Words that look or sound similar across languages do not always have the same meanings, connotations, or grammatical behaviour. Therefore, students need opportunities to compare vocabulary items and examine their use in authentic contexts.

Another difficulty concerns the distinction between receptive and productive vocabulary knowledge. Receptive knowledge enables learners to recognise and understand words while reading or listening, whereas productive knowledge allows them to retrieve and use those words when speaking or writing. A student may understand the word “environment” in a text but struggle to use it accurately in a discussion or written assignment. This gap demonstrates that vocabulary recognition and active vocabulary use require different forms of practice.

A further challenge is the retention of newly learned vocabulary. Students may memorize word lists before a test but forget many items if they do not encounter or use them again. Vocabulary acquisition requires repeated exposure over time and opportunities to retrieve words from memory. Nation (Nation, 2013) emphasises the importance of balancing deliberate vocabulary learning with incidental learning through reading, listening, and other language activities.

Multilingual students may also experience difficulties with collocations and contextual appropriateness. Knowing the meaning of individual words does not guarantee that learners can combine them naturally. For example, English speakers say

“make a decision” rather than “do a decision”. Similarly, the appropriate use of words may depend on register, context, and communicative purpose. Schmitt (2000) highlights the importance of treating vocabulary knowledge as more than the memorisation of isolated lexical items.

Additionally, differences in students’ language backgrounds can influence their learning needs. Some students may benefit from similarities between English and languages they already know, while others may encounter greater difficulties with pronunciation, spelling, or word formation. Effective instruction should therefore recognise individual differences rather than assume that all multilingual learners experience the same challenges.

Multilingual experience can be both a resource and a source of difficulty in vocabulary acquisition. On the one hand, students who know several languages may develop greater awareness of how languages express meaning. They can compare word forms, identify familiar roots, and use contextual clues to infer the meanings of unfamiliar items. This ability may support vocabulary learning and encourage learners to approach new words more strategically.

For example, when students encounter an unfamiliar English word in a text, they may analyse its context, recognise a familiar word element, or compare it with a similar expression in another language. If their initial interpretation is uncertain, they can check a dictionary or examine additional examples. Such strategies encourage independent learning and help students become more aware of how vocabulary is acquired.

On the other hand, similarities between languages can sometimes be misleading. Learners may assume that a familiar-looking word has the same meaning in English, or they may transfer a translation directly from another language without considering the surrounding context. Such difficulties demonstrate the importance of developing awareness of both similarities and differences between languages.

Cenoz and Gorter (2021) discuss pedagogical translanguaging as an approach that makes purposeful use of learners' linguistic resources in education. Applied to vocabulary teaching, this approach can involve comparing words across languages, discussing alternative meanings, and using previously acquired knowledge to understand new vocabulary. Nevertheless, the purpose should be to support accurate English usage rather than replace English-language practice with translation.

In Azerbaijan's multilingual educational environment, teachers can encourage students to examine English vocabulary alongside Azerbaijani and Russian equivalents when appropriate. For instance, students can compare translations, identify differences in collocations, and create example sentences demonstrating how a word is used in English. This process can help learners avoid direct translation errors and develop a more precise understanding of meaning.

English vocabulary acquisition among multilingual students involves several interconnected challenges, including cross-linguistic interference, limited retention, the gap between receptive and productive knowledge, and difficulties with collocations and contextual appropriateness. At the same time, multilingual experience can provide valuable resources for understanding and learning new vocabulary through

comparison, contextual inference, and metalinguistic awareness.

In multilingual educational environments such as Azerbaijan, an approach that acknowledges learners' linguistic backgrounds may contribute to more flexible and effective English language teaching. Further empirical research could investigate how different language backgrounds and vocabulary-learning strategies relate to students' vocabulary retention, productive lexical knowledge, and communicative performance.

References

Cenoz, J., & Gorter, D. (2021). *Pedagogical Translanguaging*. Cambridge University Press.

Nation, I. S. P. (2013). *Learning Vocabulary in Another Language (2nd ed.).* Cambridge University Press.

Schmitt, N. (2000). *Vocabulary in Language Teaching*. Cambridge University Press.

SÜNİ İNTELLEKTİN İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ İSTİFADƏSİ: İMKANLAR, MƏHDUDİYYƏTLƏR VƏ PEDAQOJİ YANAŞMALAR

Gülnar Məmmədova

Açar sözlər: *süni intellekt, ingilis dilinin tədrisi, ali təhsil, rəqəmsal texnologiyalar, akademik dürüstlük, müstəqil öyrənmə*
Keywords: *artificial intelligence, English language teaching, higher education, digital technologies, academic integrity, independent learning*

Müasir dövrdə süni intellekt texnologiyalarının inkişafı xarici dilin tədrisinə yanaşmaların yenidən nəzərdən keçirilməsini zəruri edir. Xüsusilə generativ süni intellekt alətləri tələbələrə fərdi məşq imkanları təqdim etməklə yanaşı, müəllimin tədris prosesindəki roluna və akademik fəaliyyətin təşkilinə də təsir göstərir. Bu məqalənin məqsədi süni intellektin ingilis dilinin tədrisində yaratdığı imkanları, onun tətbiqi zamanı meydana çıxan məhdudiyyətləri və müəllimin istiqamətləndirici rolunu elmi mənbələr əsasında təhlil etməkdir. Tədqiqatın nəzəri əsasını xarici dil tədrisində süni intellektin istifadəsinə dair sistemli icmallar və UNESCO-nun müvafiq tövsiyələri təşkil edir. Təhlil göstərir ki, süni intellekt lüğət ehtiyatının genişləndirilməsinə, yazı və danışıq məşqlərinin təşkilinə, həmçinin, fərdi öyrənmənin dəstəklənməsinə kömək edə bilər. Bununla belə, məlumatların etibarlılığı, tələbələrin texnologiyadan asılılığı və akademik dürüstlük kimi məsələlər xüsusi diqqət tələb edir.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: mammadovagulnar11@gmail.com

Məqalədə əsaslandırılır ki, süni intellektin tədrisdə səmərəli istifadəsi texnologiyanın imkanları ilə müəllimin pedaqoji rəhbərliyi arasında tarazlığın qorunmasından asılıdır.

Rəqəmsal texnologiyaların təhsil sahəsində geniş yayılması biliklərin əldə olunması və mənimsənilməsi üsullarına yeni imkanlar gətirmişdir. Xüsusilə generativ süni intellekt sistemlərinin meydana çıxması tələbələrin məlumat axtarışı, yazılı tapşırıqların hazırlanması və fərdi öyrənmə fəaliyyətlərində dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu dəyişikliklər ingilis dilinin tədrisi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Çünki xarici dilin mənimsənilməsi yalnız nəzəri biliklərin əldə edilməsini deyil, həmin biliklərin müxtəlif ünsiyyət situasiyalarında tətbiqini də tələb edir.

Ənənəvi tədris prosesində tələbələr yeni sözləri, qrammatik qaydaları və nitq modellərini əsasən dərsliklər, müəllim izahları və praktik tapşırıqlar vasitəsilə mənimsəyirlər. Süni intellekt isə bu fəaliyyətləri əlavə məşq imkanları ilə zənginləşdirə bilər. Bununla belə, texnologiyanın tədris prosesinə daxil edilməsi onun avtomatik olaraq daha səmərəli öyrənmə yaratması demək deyil. Əsas məsələ tələbənin həmin vasitədən hansı məqsədlə istifadə etməsi və əldə etdiyi məlumatı necə qiymətləndirməsidir.

Crompton və Burke-nin (2023) ali təhsildə süni intellektin tətbiqinə dair sistemli icmalı bu sahədə aparılmış tədqiqatların geniş spektrini əhatə edir. Crompton və həmmüəlliflərinin (2024) ingilis dilinin tədrisinə həsr olunmuş araşdırması isə süni intellektin dil bacarıqları və öyrənmə prosesi ilə əlaqəsini daha konkret şəkildə nəzərdən keçirir. Bu tədqiqatların nəticələri mövzunun yalnız texnoloji yenilik kimi deyil, həm də

pedaqoji və metodoloji məsələ kimi araşdırılmasının vacibliyini göstərir.

Süni intellektin ingilis dilinin tədrisində yaratdığı imkanlar. Süni intellektin xarici dil tədrisində əsas üstünlüklərindən biri tələbəyə əlavə məşq və fərdi öyrənmə imkanları təqdim etməsidir. Dil öyrənən hər bir tələbənin söz ehtiyatı, qrammatik bilikləri və ünsiyyət bacarıqları eyni səviyyədə olmur. Buna görə də bütün tələbələr üçün eyni tapşırıq və izah üsulu həmişə eyni nəticəni vermir. Süni intellekt vasitəsilə tələbə müəyyən mövzuda əlavə nümunələr əldə edə, çətinlik çəkdiyi qrammatik qaydanı fərqli izahlarla öyrənə və öz səviyyəsinə uyğun məşqlər hazırlaya bilər. Məsələn, ingilis dilində yeni söz öyrənən tələbə həmin sözün mənasını, cümlədə işlənməsini və sinonimlərini araşdıra bilər. Qrammatik mövzular üzrə isə müxtəlif nümunələri müqayisə edərək qaydanın tətbiqini daha yaxşı anlaya bilər. Bu baxımdan süni intellekt tələbənin dərsdənkənar fəaliyyətini dəstəkləyən əlavə vasitə kimi çıxış edir.

Crompton və həmmüəlliflərinin (2024) sistemli icmalında süni intellektin ingilis dilinin tədrisində danışıq, yazı, oxu, pedaqoji fəaliyyət və özünütənzimləmə ilə əlaqəli imkanları müəyyənləşdirilmişdir. Müəlliflər, eyni zamanda, texniki nasazlıqlar, alətlərin məhdud imkanları və dilin standartlaşdırılması ilə bağlı çətinlikləri də qeyd edirlər. Bu nəticələr göstərir ki, süni intellektin imkanlarını qiymətləndirərkən yalnız onun yerinə yetirə bildiyi tapşırıqlara deyil, həmin tapşırıqların öyrənmə prosesinə real töhfəsinə də diqqət yetirmək lazımdır.

Danışıq bacarıqlarının inkişafı bu baxımdan xüsusi maraq doğurur. Xarici dildə ünsiyyət zamanı səhv etməkdən çəkinən

tələbələr bəzən bildikləri söz və qrammatik strukturlardan belə istifadə etməkdə çətinlik çəkirlər. Süni intellekt əsaslı dialoq vasitələri onlara gündəlik situasiyalar üzrə ilkin məşq aparmaq, suallara cavab vermək və müxtəlif ifadələri sınamaq imkanı yarada bilər. Lakin belə məşqlər real ünsiyyətdəki emosional reaksiyaları, qarşı tərəfin gözlənilməz suallarını və canlı ünsiyyətin bütün xüsusiyyətlərini əhatə etmir. Buna görə də süni intellekt vasitəsilə aparılan məşqlər müəllimlə və digər tələbələrlə ünsiyyəti əvəz etməməli, onu tamamlamalıdır.

Yazı bacarıqlarının inkişafında da bu texnologiyalardan məqsədyönlü istifadə etmək mümkündür. Tələbə yazdığı mətndəki qrammatik səhvləri müəyyənləşdirmək, cümlələrin quruluşunu müqayisə etmək və fikirlərini daha aydın ifadə etməyin yollarını öyrənmək üçün süni intellektdən kömək ala bilər. Burada əsas pedaqoji məsələ tələbənin hazır cavabı qəbul etməsi deyil, verilən izahı başa düşməsi və öz mətnini müstəqil şəkildə təkmilləşdirməsidir.

Süni intellektdən istifadənin məhdudiyyətləri və pedaqoji problemlər. Süni intellektin tədris prosesinə inteqrasiyası müəyyən üstünlüklərlə yanaşı, yeni məsuliyyətlər də yaradır. İlk növbədə, bu sistemlərin təqdim etdiyi məlumatlar həmişə düzgün və ya kontekstə uyğun olmaya bilər. Qrammatik izahın natamam verilməsi, sözün uyğun olmayan mənasının seçilməsi və etibarsız məlumatın inandırıcı formada təqdim edilməsi tələbənin yanlış bilik əldə etməsinə səbəb ola bilər. Buna görə də tələbələr yalnız texnologiyadan cavab almağı deyil, həmin cavabın düzgünlüyünü yoxlamağı da öyrənməlidirlər.

Digər mühüm məsələ müstəqil düşünmə və akademik dürüstlüklə bağlıdır. Əgər tələbə esse, tərcümə və ya yazılı tapşırığı tamamilə süni intellektə həvalə edirsə, təqdim etdiyi iş

onun həqiqi dil bacarıqlarını əks etdirməyə bilər. Belə halda tapşırıq formal olaraq tamamlanır, lakin öyrənmənin əsas məqsədi — bilik və bacarıqların tələbənin özündə formalaşması — zəifləyir. Bu problemi yalnız texnologiyadan istifadənin qadağan edilməsi ilə həll etmək mümkün deyil. Daha məqsədəuyğun yanaşma tələbələrə süni intellektdən nə vaxt, hansı məqsədlə və hansı məhdudiyyətlər daxilində istifadə etməyin düzgün olduğunu öyrətməkdir. Məsələn, tələbədən əvvəlcə öz mətnini yazması, sonra süni intellektdən aldığı düzəlişləri müqayisə etməsi və dəyişikliklərin səbəbini izah etməsi tələb oluna bilər. Belə tapşırıqda texnologiya tələbənin əvəzinə işləməkdən çox, onun dil haqqında düşünməsinə kömək edir.

UNESCO-nun (2023) generativ süni intellektin təhsil və tədqiqatda istifadəsinə dair tövsiyələri insan mərkəzli yanaşmanın, şəxsi məlumatların qorunmasının və etik istifadənin əhəmiyyətini vurğulayır. Bu prinsiplər ingilis dilinin tədrisində də nəzərə alınmalıdır. Tələbələr şəxsi məlumatlarını qorumaq, əldə etdikləri məlumatları yoxlamaq və süni intellektdən istifadənin akademik işə təsirini anlamaq bacarıqlarına yiyələnməlidirlər.

Bu şəraitdə müəllimin rolu da yeni məzmun qazanır. Müəllim yalnız bilik ötürən şəxs deyil, həm də tələbənin məlumatı təhlil etməsinə, səhvlərdən nəticə çıxarmasına və müstəqil qərar verməsinə istiqamət verən pedaqoqdur. Süni intellekt çoxlu sayda nümunə və izah təqdim edə bilər, lakin tələbənin ehtiyaclarını pedaqoji baxımdan qiymətləndirmək, onun inkişafını izləmək və öyrənmə məqsədlərini müəyyənləşdirmək müəllimin mühüm vəzifələri olaraq qalır.

Elmi mənbələrin təhlili göstərir ki, süni intellekt ingilis dilinin tədrisində əlavə məşq imkanlarının yaradılması, yazı və danışıq fəaliyyətlərinin dəstəklənməsi, həmçinin, fərdi öyrənmənin təşkili baxımından əhəmiyyətli potensiala malikdir. Bununla yanaşı, bu texnologiyaların imkanlarını onların yaratdığı problemlərdən ayrı nəzərdən keçirmək düzgün olmazdı. Məlumatların etibarlılığı, hazır cavablardan asılılıq, akademik dürüstlük və şəxsi məlumatların qorunması məsələləri tədris prosesində xüsusi diqqət tələb edir.

Məqalənin təhlilindən çıxan əsas nəticə ondan ibarətdir ki, süni intellektin tədrisdə dəyəri onun nə qədər tez cavab verməsi ilə deyil, tələbənin öyrənməsinə necə kömək etməsi ilə qiymətləndirilməlidir. Əgər tələbə texnologiyadan yalnız hazır cavab əldə etmək üçün istifadə edirsə, bu, onun müstəqil fəaliyyət imkanlarını məhdudlaşdıra bilər. Əksinə, süni intellekt izahları müqayisə etmək, səhvləri təhlil etmək və bilikləri möhkəmləndirmək üçün istifadə olunduqda faydalı tədris vasitəsinə çevrilə bilər.

Beləliklə, ali təhsil müəssisələrində süni intellektdən istifadə zamanı texnoloji imkanlarla pedaqoji məqsədlər arasında tarazlıq qorunmalıdır. Müəllimin istiqamətləndirici rolu, tələbənin fəal iştirakı və akademik dürüstlük prinsipləri bu prosesin əsasını təşkil etməlidir. Gələcək tədqiqatlarda süni intellekt əsaslı tapşırıqların tələbələrin faktiki dil nəticələrinə təsirinin müxtəlif tədris şəraitlərində araşdırılması mövzunun daha dərindən öyrənilməsinə imkan verə bilər.

Ədəbiyyat

Crompton, H., Burke, D. (2023). Artificial intelligence in higher education: The state of the field. *International Journal of Educational Technology in Higher Education*,

20, Article 22, https://doi.org/10.1186/s41239-023-00392-8

Crompton, H., Edmett, A., Ichaporia, N., Burke, D. (2024). AI and English language teaching: Affordances and challenges. *British Journal of Educational Technology*, *55*(6), 2503–2529. https://doi.org/10.1111/bjet.13460

Miao, F., Holmes, W. (2023). *Guidance for Generative AI in Education and Research*. UNESCO. https://doi.org/10.54675/EWZM9535

XARİCİ DİL KİMİ FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ DİNLƏYİB-ANLAMA BACARIĞININ İNKİŞAFI: MÜASİR METODLARIN ELMİ-METODİK TƏHLİLİ

Nigar Paşazadə

***Açar sözlər**: fransız dilinin tədrisi, dinləyib-anlama bacarığı, metakoqnitiv strategiyalar, müasir metodlar, dil didaktikası, kommunikativ yanaşma*
***Keywords:** French language teaching, listening comprehension skills, metacognitive strategies, modern methods, language didactics, communicative approach*

Tezisdə xarici dil kimi fransız dilinin tədrisi prosesində dinləyib-anlama bacarığının inkişafı, müasir dil didaktikası araşdırılır. Dinləmə təliminin metakoqnitiv strategiyalar, kommunikativ tapşırıqlar və rəqəmsal resurslar əsasında təşkili nəzərdən keçirilir. Vandergrift və Tafaghodtari (2010), Becker (2021) və In'nami və həmmüəlliflərinin (2023) tədqiqatları əsasında dinləmə prosesində öyrənənin fəal iştirakının, özünüqiymətləndirmə strategiyalarının əhəmiyyəti təhlil edilir.

Dinləyib-anlama bacarığı xarici dilin mənimsənilməsində əsas kommunikativ bacarıqlardan biri olmaqla, şifahi nitqin qavranılması, informasiyanın seçilməsi və danışanın məqsədinin müəyyənləşdirilməsini əhatə edir. Fransız dilinin xarici dil kimi tədrisi prosesində bu bacarığın inkişafı xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Təbii nitqin sürəti, tələffüz xüsusiyyətləri, leksik müxtəliflik və kontekstual amillər öyrənənlər üçün müəyyən çətinliklər yarada bilər.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: nh.suleymanova@adpu.edu.az

Vandergriftin (2007) dinləyib-anlama sahəsində aparılmış tədqiqatları ümumiləşdirən icmalında dinləmə prosesinin koqnitiv xüsusiyyətləri, strategiyaların istifadəsi və multimedia mühitində dinləmənin təşkili mühüm tədqiqat istiqamətləri kimi nəzərdən keçirilir. Bu yanaşma dinləmənin yalnız eşidilən mətnin başa düşülməsi ilə məhdudlaşmadığını, eyni zamanda, mürəkkəb idraki proseslərə əsaslandığını göstərir. Tədqiqatın məqsədi fransız dilinin tədrisində dinləyib-anlama bacarığının inkişafına dair mövcud elmi araşdırmaları təhlil etmək və onların nəticələrindən irəli gələn metodik prinsipləri müəyyənləşdirməkdir.

Dinləyib-anlama bacarığının inkişafına dair müasir tədqiqatlarda diqqət çəkən istiqamətlərdən biri metakoqnitiv yanaşmadır. Bu yanaşma öyrənənin yalnız nitqi anlama nəticəsinə deyil, həmin nəticəyə necə nail olduğuna da diqqət yetirməsini nəzərdə tutur. Buraya dinləmədən əvvəl məqsədin müəyyənləşdirilməsi və ehtimalların irəli sürülməsi, dinləmə zamanı anlamanın yoxlanılması, çətinliklərin müəyyən edilməsi və dinləmədən sonra nəticələrin qiymətləndirilməsi daxildir.

Vandergrift və Tafaghodtari (2010) tərəfindən aparılmış empirik tədqiqat bu istiqamətdə mühüm elmi əsaslar təqdim edir. Tədqiqatda fransız dilini ikinci dil kimi öyrənən 106 iştirakçı iki qrupa bölünmüşdür. Eksperimental qrupda dinləmə prosesi planlaşdırma, özünüizləmə, qiymətləndirmə və problem həlli strategiyaları vasitəsilə təşkil edilmiş, nəzarət qrupu isə eyni materialları prosesyönümlü rəhbərlik olmadan dinləmişdir. Nəticələr eksperimental qrupun yekun dinləyib-anlama göstəricilərinin statistik baxımdan əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olduğunu göstərmişdir. Müəlliflər, həmçinin

ilkin dinləmə səviyyəsi aşağı olan iştirakçıların bu yanaşmadan daha çox fayda əldə etdiyini müəyyənləşdirmişlər.

Beckerin (2021) fransız dilinin ikinci dil kimi tədrisinə həsr olunmuş tədqiqatı da metakoqnitiv strategiyaların rolunu araşdırır. Tədqiqatın nəticələri öyrənənlərin ilkin metakoqnitiv şüurluluq səviyyəsinin dinləmə göstəricilərindəki irəliləyişlə əlaqəli olduğunu göstərir. Bu nəticə müəllimin dinləmə tapşırıqlarını yalnız düzgün cavabların yoxlanılması kimi təşkil etməməli, həm də tələbələrə öz dinləmə strategiyalarını təhlil etmək imkanı yaratmalı olduğunu əsaslandırır.

Metakoqnitiv şüurluluqla dinləyib-anlama arasındakı əlaqə daha geniş miqyasda da araşdırılmışdır. In'nami və həmmüəlliflərinin (2023) meta-analitik tədqiqatında 29 araşdırmadan və 4 574 öyrənəndən əldə olunmuş məlumatlar təhlil edilmişdir. Müəlliflər metakoqnitiv şüurluluqla dinləyib-anlama arasında müsbət əlaqə müəyyən etmişlər. Bununla belə, bu əlaqə hər bir təlim üsulunun bütün şəraitlərdə eyni nəticə verəcəyini sübut etmir; tədris mühiti, dil səviyyəsi və istifadə olunan strategiyalar da nəzərə alınmalıdır.

Bu tədqiqatlardan irəli gələn metodik prinsiplərdən biri dinləmə fəaliyyətinin mərhələli təşkilidir. Dinləmədən əvvəl tələbələr mövzu haqqında ehtimallar irəli sürə və əvvəlki biliklərini fəallaşdıra bilərlər. Dinləmə zamanı əsas fikir və konkret məlumatlar müəyyənləşdirilir, anlaşılmayan hissələrə diqqət yetirilir. Dinləmədən sonra isə cavablar müqayisə olunur, çətinliklər təhlil edilir və istifadə edilmiş strategiyalar qiymətləndirilir. Məsələn, fransız dilində gündəlik həyatla bağlı dialoqu dinləyən tələbələr əvvəlcə danışıq situasiyasını təxmin edə, sonra görüşün vaxtını və yerini müəyyənləşdirə, sonda isə dialoqun məzmununu cütlərlə müzakirə edə bilərlər.

Autentik audio-video materiallar və rəqəmsal resurslar bu fəaliyyətləri zənginləşdirə bilər (Council of Europe, 2020). Lakin onların seçimi tələbələrin dil səviyyəsinə, materialın mürəkkəbliyinə və dərsin məqsədinə uyğun aparılmalıdır.

Beləliklə, aparılmış nəzəri-metodik təhlil göstərir ki, dinləyib-anlama bacarığının inkişafı fransız dilinin tədrisində sistemli və öyrənənyönümlü yanaşma tələb edir. Vandergrift və Tafaghodtari (2010), Becker (2021) və In'nami və həmmüəlliflərinin (2023) tədqiqatları metakoqnitiv strategiyaların dinləmə fəaliyyətində əhəmiyyətini əsaslandırır. Bu nəticələrdən çıxış edərək xarici dil kimi fransız dili dərslərində dinləmənin mərhələli təşkili, strategiyaların açıq şəkildə öyrədilməsi, autentik materiallardan məqsədyönlü istifadə və özünüqiymətləndirmə fəaliyyətlərinin tətbiqi tövsiyə oluna bilər. Bununla belə, konkret metodların müxtəlif təhsil mühitlərində effektivliyini müəyyənləşdirmək üçün əlavə empirik tədqiqatlara ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat

Becker, S.R. (2021). Metacognitive instruction in L2 French: An analysis of listening performance and automaticity. *Foreign Language Annals, 54*(1), 9–26.

Council of Europe. (2020). *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment—Companion Volume*. Council of Europe Publishing.

In'nami, Y., et al. (2023). *Examining Second Language Listening and Metacognitive Awareness: A Meta-Analytic Structural Equation Modeling Approach*. Language Learning.

Vandergrift, L. (2007). Recent developments in second and foreign language listening comprehension research. *Language Teaching, 40*(3), 191–210.

Vandergrift, L., & Tafaghodtari, M.H. (2010). Teaching L2 learners how to listen does make a difference: An empirical study. *Language Learning, 60*(2), 470–497.

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ MÜASİR TEXNOLOGİYALARDAN İSTİFADƏ EDİLMƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Nərmin Səfərəliyeva

Açar sözlər: *ingilis dili, müasir texnologiya, dil öyrənmə, xarici dil tədrisi, kompüter texnologiyaları*
Keywords: *English language, modern technology, language learning, foreign language teaching, computer technologies*

XXI əsrdə qloballaşma, rəqəmsallaşma və informasiya texnologiyalarının sürətlə inkişafı təhsil sahəsində fundamental dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. İngilis dili, beynəlxalq ünsiyyət, təhsil, iş və texnologiya platformalarında əsas kommunikasiya dili kimi çıxış etdiyi üçün, onun tədris metodları və vasitələri də müasir dövrün tələblərinə uyğun yenilənməlidir. Bu yenilənmənin mərkəzində isə müasir texnologiyaların tətbiqi dayanır.

Müasir dövrdə ingilis dili dərsinin müasir təhsil texnologiyalarının tətbiqi olmadan təsəvvür edilməsi və effektiv şəkildə təşkili mümkün deyildir. Pedaqoji texnologiya təlim nəzəriyyəsi ilə tədris metodlarının praktik fəaliyyətə uyğunlaşdırılmış forması kimi çıxış edir. Hər hansı bir texnologiya müxtəlif tipli təhsil müəssisələrində müəllimlər və öyrənənlər tərəfindən istifadə edildiyi zaman aydın, əlçatan və başa düşülən olmalıdır.

Bakı Slavyan Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan
e-mail: safaraliyeva83@inbox.ru

Ən məhsuldar texnologiyalar yeni informasiya texnologiyaları, layihə texnologiyası, tənqidi düşünmə texnologiyası, problem əsaslı təlim texnologiyası, əməkdaşlıq texnologiyalarıdır ki, bu da öyrənməyə tələbə mərkəzli yanaşmanın həyata keçirilməsinə kömək edir, təlimin fərdiləşdirilməsini və differensiallaşdırılmasını təmin edir. Müasir təhsil texnologiyaları dedikdə, kompüterlər, planşetlər, interaktiv lövhələr, onlayn platformalar, mobil tətbiqlər, süni intellektə əsaslanan sistemlər və virtual reallıq kimi vasitələr nəzərdə tutulur. Bu texnologiyalar təhsil prosesini daha şagird mərkəzli, interaktiv və adaptiv edir.

Hazırda orta ümumtəhsil məktəblərində və ali təhsil müəssisələrində tədris olunan ingilis dili dərslərində fənn müəllimləri müasir təhsil texnologiyalarından geniş şəkildə yararlanırlar. Bəzi valideynlər belə hesab edirlər ki, müxtəlif proqram və rəqəmsal vasitələr öyrənmə prosesini həddindən artıq sadələşdirir və nəticədə şagirdlər və tələbələr düşünməyə ehtiyac duymurlar. Lakin bu yanaşma reallığı tam əks etdirmir. Əksinə, texnologiyaların tədris prosesinə inteqrasiyası idrak fəaliyyətini gücləndirir, təfəkkürü aktivləşdirir və yeni biliklərin daha effektiv mənimsənilməsinə şərait yaradır.

Təhsilalanlar ingilis dilini təkcə dərsliklər vasitəsilə deyil, həmçinin tədris oyunları, video dərslər və interaktiv tapşırıqların köməyi ilə də öyrənirlər. Texnologiyanın sürətli inkişafı ilə bağlı diqqət çəkən əsas məsələlərdən biri distant təhsilin formalaşmasıdır. Ömürboyu təhsil və çoxdilli ünsiyyətin aktuallıq qazandığı müasir dövrdə distant təhsilə olan tələbat yalnız formal təhsil mühitində deyil, eyni zamanda ev şəraitində öyrənmə prosesində də özünü göstərir.

Texnologiyanın təhsil sahəsinə cəlb edilməsi distant təhsilin daha da inkişaf etməsinə təkan vermişdir. Kompüter və

texnologiyaya əsaslanan dil öyrənmə metodları vasitəsilə tələbələrin dinləmə, danışma, oxuma və yazma bacarıqlarının inkişafı daha səmərəli şəkildə təmin olunur. Bu gün kompüterlə dil öyrənmə internet əsaslı fəaliyyətlərin və interaktiv təlim formalarının həyata keçirilməsi üçün mühüm vasitə hesab olunur.

Müasir texnologiyalar anlayışı dil tədrisində əsasən informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadənin nəzərdə tutulmasını ifadə edir. İngilis dilinin tədrisində geniş tətbiq olunan İKT vasitələrinə kompüter, internet və digər rəqəmsal resurslar daxildir. Bu səbəbdən İKT-yə əsaslanan dil tədrisi tez-tez internet və kompüter vasitəsilə dil öyrənmə kimi də xarakterizə olunur.

Bununla belə, müasir texnologiyaların çətinlikləri də mövcuddur. Bütün məktəb və tədris müəssisələrində kifayət qədər kompüter və internet resursları yoxdur. Bu da texnologiyaların effektiv tətbiqinə maneə yaradır. Texnologiyanın uğurlu istifadəsi müəllimlərin müvafiq bacarıqlara malik olmasını tələb edir. Buna görə də müəllimlər üçün xüsusi təlim və peşəkar inkişaf proqramları vacibdir. Texnologiya istifadə edərkən tələbə diqqətini dərsdən yayındıran başqa mənbələrə yönəldə bilər. Bu səbəbdən müəllimlər texnologiyanı məqsədyönlü və nəzarətli şəkildə tətbiq etməlidirlər.

Müasir texnologiyalar ingilis dili tədrisini daha interaktiv, fərdiləşdirilmiş və effektiv edir. Onlar tələbələrin motivasiyasını artırır, real ünsiyyət bacarıqlarını gücləndirir və dil öyrənməsini daha dinamik hala gətirir. Bununla belə, texnologiyaların tətbiqi yalnız vasitə rolunu oynayır və təhsilin mərkəzində müəllim-tələbə münasibəti qalır.

RƏQƏMSAL TEXNOLOGİYALARIN ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ OXU VƏ YAZI BACARIQLARININ İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Aysel Quliyeva

Açar sözlər: *rəqəmsal texnologiyalar, ingilis dilinin tədrisi, oxu bacarığı, yazı bacarığı, ümumtəhsil məktəbləri, elektron təhsil resursları*
Keywords: *digital technologies, English language teaching, reading skills, writing skills, general education schools, digital learning resources*

Qloballaşma və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı xarici dillərin öyrənilməsini müasir təhsilin əsas istiqamətlərindən birinə çevirmişdir. Beynəlxalq ünsiyyət, elmi məlumatlara çıxış və rəqəmsal informasiya mühitində iştirak baxımından ingilis dili xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu səbəbdən ümumtəhsil məktəblərində ingilis dilinin səmərəli tədrisi, şagirdlərdə dil bacarıqlarının sistemli şəkildə formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi mühüm pedaqoji vəzifələrdəndir.

İngilis dilinin tədrisində oxu və yazı bacarıqları şagirdlərin kommunikativ səriştəsinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Oxu bacarığı yazılı mətnləri anlamaq, məlumatları təhlil etmək, yeni söz və ifadələri mənimsəmək, əsas və əlavə fikirləri fərqləndirmək imkanlarını əhatə edir.

Bakı Slavyan Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan
e-mail: aysell_m@hotmail.com

Yazı bacarığı isə şagirdlərin fikirlərini məntiqi ardıcıllıqla ifadə etməsinə, qrammatik qaydalardan düzgün istifadə etməsinə və müxtəlif məqsədlərə uyğun yazılı mətnlər hazırlamasına şərait yaradır.

Rəqəmsal texnologiyalar bu prosesin təşkilində yeni imkanlar yaradır. Elektron kitablar, onlayn məqalələr, interaktiv təlim platformaları, rəqəmsal lüğətlər və birgə yazı proqramları dərs materiallarının daha əlçatan və müxtəlif formatlarda təqdim edilməsinə imkan verir. Bununla belə, texnologiyanın təlimə daxil edilməsi özlüyündə yüksək nəticələrə zəmanət vermir. Onun səmərəliliyi seçilmiş vasitənin təlim məqsədlərinə uyğunluğundan, müəllimin metodik hazırlığından və şagirdlərin fəal iştirakından asılıdır.

Oxu və yazı bacarıqları bir-birini tamamlayan dil fəaliyyətləridir. Oxu zamanı şagirdlər söz ehtiyatı, cümlə quruluşu, mətnin təşkili və üslub xüsusiyyətləri ilə tanış olurlar. Yazı prosesində isə mənimsədikləri dil vasitələrini müstəqil şəkildə tətbiq edirlər. Buna görə bu iki bacarığın inteqrasiya olunmuş şəkildə tədrisi ingilis dili dərslərinin səmərəliliyini artıra bilər.

Rəqəmsal texnologiyalar oxu və yazı fəaliyyətlərinin vahid təlim tapşırığında birləşdirilməsinə imkan verir. Məsələn, şagird əvvəlcə elektron mətn oxuyur, sonra mətnin əsas fikrini müəyyənləşdirir, yeni sözləri qeyd edir və oxuduğu material əsasında qısa xülasə hazırlayır. Başqa bir tapşırıqda şagird onlayn məqaləni oxuyaraq müəllifin mövqeyini müəyyənləşdirir və həmin mövzuya münasibətini ifadə edən qısa yazı hazırlayır.

Belə tapşırıqlar yalnız dil biliklərini deyil, həm də tənqidi düşünmə, məlumatı seçmə, ümumiləşdirmə və arqumentləşdirmə bacarıqlarını inkişaf etdirə bilər. Şagirdlərin yazılı cavablarının rəqəmsal platformalarda müzakirəsi onlara öz fikirlərini əsaslandırmaq və başqalarının fikirlərini nəzərə almaq imkanı verir.

Oxu və yazının inteqrasiyası üçün aşağıdakı fəaliyyətlərdən istifadə etmək məqsədəuyğundur:

- elektron mətnin oxunması və onun məzmununa dair qısa xülasənin hazırlanması;
- oxunan hekayənin alternativ sonluğunun yazılması;
- məqalədəki məlumatlar əsasında müqayisəli mətnin hazırlanması;
- elektron məktub və ya bloq yazısının tərtib edilməsi;
- qrup şəklində rəqəmsal təqdimat və müşayiətedici mətn hazırlanması;
- oxunmuş mətn əsasında sualların tərtib edilməsi və onların yazılı cavablandırılması.

Bu fəaliyyətlər müəllimə şagirdlərin oxuyub-anlama və yazılı ifadə bacarıqlarını kompleks şəkildə qiymətləndirmək imkanı verir. Qiymətləndirmə zamanı yalnız qrammatik düzgünlük deyil, məzmunun anlaşılması, fikirlərin ardıcıllığı, söz ehtiyatından istifadə və tapşırığın məqsədinə uyğunluq da nəzərə alınmalıdır.

Aparılan nəzəri təhlil göstərir ki, rəqəmsal texnologiyalar ümumtəhsil məktəblərində ingilis dilinin tədrisində oxu və yazı bacarıqlarının inkişafı üçün geniş pedaqoji imkanlar yaradır. Elektron mətnlər, interaktiv tapşırıqlar, rəqəmsal lüğətlər, mətn redaktorları və birgə yazı platformaları şagirdlərin təlim materiallarına çıxışını genişləndirə, müstəqil öyrənməsini

dəstəkləyə və yazılı ünsiyyət fəaliyyətlərini daha çevik təşkil etməyə kömək edə bilər.

Oxu bacarığının inkişafı baxımından rəqəmsal resurslar şagirdlərin mətnləri anlama, əsas fikri müəyyənləşdirmə, yeni sözləri mənimsəmə və məlumatları təhlil etmə fəaliyyətlərini dəstəkləyir. Yazı bacarığının inkişafı baxımından isə mətnlərin planlaşdırılması, redaktəsi, qarşılıqlı qiymətləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi üçün əlavə imkanlar yaradır. Oxu və yazı fəaliyyətlərinin inteqrasiyası şagirdlərin dil biliklərini praktik situasiyalarda tətbiq etməsinə və kommunikativ səriştəsinin inkişafına xidmət edir.

Bununla yanaşı, rəqəmsal texnologiyaların təlim nəticələrinə təsiri onların hansı məqsədlə və necə tətbiq edilməsindən asılıdır. Texniki imkanların məhdudluğu, müəllimlərin rəqəmsal hazırlıq səviyyəsi, diqqətyayındırıcı amillər və informasiya təhlükəsizliyi ilə bağlı məsələlər nəzərə alınmalıdır. Buna görə rəqəmsal resursların seçilməsi zamanı şagirdlərin yaş və dil səviyyəsi, təlim məqsədləri və fərdi ehtiyacları əsas götürülməlidir.
Nəticə etibarilə, rəqəmsal texnologiyaların məqsədyönlü, sistemli və metodik cəhətdən əsaslandırılmış tətbiqi ingilis dili dərslərində oxu və yazı bacarıqlarının inkişafına dəstək verə bilər. Gələcək tədqiqatlarda konkret rəqəmsal vasitələrin müxtəlif yaş qruplarında tətbiqinin eksperimental şəkildə öyrənilməsi, şagirdlərin oxuyub-anlama və yazı göstəricilərinin müqayisəsi, eləcə də müəllimlərin rəqəmsal səriştələrinin qiymətləndirilməsi məqsədəuyğun hesab olunur.

ŞUŞA BƏYANNAMƏSİNİN AZƏRBAYCAN–TÜRKİYƏ HƏRBİ-STRATEJİ ƏMƏKDAŞLIĞININ İNKİŞAFINDA ROLU

Bəxtiyar Əhmədzadə

Açar sözlər: *Şuşa Bəyannaməsi, Azərbaycan–Türkiyə münasibətləri, strateji müttəfiqlik, hərbi əməkdaşlıq, regional təhlükəsizlik, müdafiə sənayesi*
Keywords: *Shusha Declaration, Azerbaijan–Türkiye relations, strategic alliance, military cooperation, regional security, defence industry*

Şuşa Bəyannaməsinin Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında hərbi-strateji əməkdaşlığın dərinləşdirilməsində rolu araşdırılmışdır. Tədqiqatın məqsədi sənədin müdafiə və təhlükəsizlik sahəsində müəyyən etdiyi əsas istiqamətləri təhlil etmək, onun ikitərəfli münasibətlərin institusional və siyasi-hüquqi çərçivəsinə təsirini qiymətləndirməkdir. Bəyannamə strateji müttəfiqliyi rəsmiləşdirən siyasi sənəd olmaqla yanaşı, birgə hərbi təlimlər, müdafiə qabiliyyətlərinin artırılması, hərbi-texniki əməkdaşlıq və regional təhlükəsizlik üzrə koordinasiya üçün mühüm çərçivə yaradır. Bununla belə, sənədin müddəalarını konkret silah tədarükü və ya avtomatik hərbi müdaxilə kimi təqdim etmək düzgün deyil; bu məsələlər müvafiq hüquqi mexanizmlər və tərəflərin qərarları kontekstində qiymətləndirilməlidir. Nəticə etibarilə, Bəyannamə iki ölkə arasında müdafiə əməkdaşlığının davamlı inkişafına siyasi-hüquqi əsas yaradır.

Bakı Slavyan Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan
e-mail: bextiyarehmedzade8@gmail.com

Azərbaycan və Türkiyə arasında münasibətlər tarixi, dil, mədəniyyət və ortaq geosiyasi maraqlarla şərtlənir. Müstəqillik dövründə bu əlaqələr siyasi dialoqdan iqtisadi, enerji və müdafiə sahələrini əhatə edən çoxşaxəli tərəfdaşlığa çevrilmişdir. 2021-ci il iyunun 15-də Şuşada imzalanmış Şuşa Bəyannaməsi münasibətlərin strateji müttəfiqlik səviyyəsində təsbit olunması baxımından mühüm mərhələ hesab edilir. Sənəd regional təhlükəsizlik mühitinin dəyişdiyi, müdafiə qabiliyyətinin gücləndirilməsinin və müttəfiqlər arasında koordinasiyanın aktuallaşdığı şəraitdə qəbul edilmişdir.

Tədqiqatın məqsədi Şuşa Bəyannaməsinin Azərbaycan–Türkiyə hərbi-strateji əməkdaşlığına verdiyi siyasi-hüquqi çərçivəni araşdırmaqdır. Bu məqsədlə sənədin müdafiə ilə bağlı müddəaları, birgə təlimlər və hərbi hazırlıq, müdafiə sənayesi üzrə əməkdaşlıq, eləcə də regional sabitliyə mümkün təsirləri nəzərdən keçirilir. Tədqiqatda sənədin normativ məzmunu ilə onun icrası çərçivəsində həyata keçirilən praktiki fəaliyyətlər fərqləndirilir.

Şuşa Bəyannaməsinin siyasi-hüquqi əhəmiyyəti. Şuşa Bəyannaməsi Azərbaycan və Türkiyə arasında müttəfiqlik münasibətlərini təsdiqləyən və əməkdaşlığın əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirən sənəddir. Onun əhəmiyyəti yalnız simvolik məna daşımır: sənəd siyasi məsləhətləşmələrin, təhlükəsizlik sahəsində qarşılıqlı fəaliyyətin və müdafiə əlaqələrinin daha sistemli şəkildə inkişafı üçün ümumi istiqamətlər müəyyən edir. Bəyannamədə tərəflərin müstəqillik, suverenlik, ərazi bütövlüyü və beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərin toxunulmazlığına qarşılıqlı dəstəyi də vurğulanır.

Bununla yanaşı, Bəyannamənin müddəaları konkret tədbirlərin avtomatik həyata keçirilməsi kimi şərh edilməməlidir. Sənədin

siyasi öhdəlikləri praktiki əməkdaşlığa çevrildikdə, müvafiq dövlət qurumlarının qərarları, ikitərəfli razılaşmalar və mövcud beynəlxalq hüquq normaları əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də Bəyannamənin təsiri həm onun mətninin, həm də sonrakı əməkdaşlıq mexanizmlərinin birgə təhlili əsasında qiymətləndirilməlidir.

Hərbi təlimlər və müdafiə qabiliyyətinin artırılması. Azərbaycan və Türkiyə arasında birgə hərbi təlimlər qarşılıqlı uyğunluğun, əməliyyat hazırlığının və təcrübə mübadiləsinin artırılması baxımından əhəmiyyətlidir. Birgə təlimlər zamanı bölmələr koordinasiya, rabitə, qərargah işi və müxtəlif əməliyyat şəraitində fəaliyyət üzrə təcrübə qazana bilirlər. Bu cür fəaliyyətlər yalnız texniki bacarıqları deyil, həm də planlaşdırma və qarşılıqlı anlaşma imkanlarını inkişaf etdirir.

Şuşa Bəyannaməsi müdafiə və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsi üçün siyasi əsas yaradır. Bununla belə, konkret təlimlərin keçirilməsi, onların miqyası və məzmunu ayrıca planlaşdırma və razılaşdırma prosesləri ilə müəyyən olunur. Elmi baxımdan bu fərqin qorunması sənədin müddəaları ilə faktiki hərbi fəaliyyət arasında düzgün əlaqə qurmağa imkan verir.

Müdafiə sənayesi və hərbi-texniki əməkdaşlıq. Müdafiə sənayesi üzrə əməkdaşlıq iki ölkənin müdafiə imkanlarının inkişaf etdirilməsi üçün əhəmiyyətli istiqamətlərdən biridir. Buraya texniki təcrübə mübadiləsi, müdafiə məhsullarının istehsalı və alınması, texniki xidmət, mütəxəssis hazırlığı və müvafiq texnologiyaların inkişafı kimi sahələr daxil ola bilər. Bu əməkdaşlıq müdafiə ehtiyaclarının daha səmərəli qarşılanmasına və milli müdafiə sənayesi potensialının artırılmasına töhfə verə bilər.

Lakin konkret silahların tədarükü və ya ortaq istifadəsi barədə nəticə çıxarmaq üçün ayrıca müqavilələrə və rəsmi məlumatlara istinad etmək lazımdır. Şuşa Bəyannaməsi bu sahədə əməkdaşlığın ümumi strateji istiqamətini gücləndirir, amma hər bir satınalma və texniki layihənin ayrıca hüquqi və maliyyə əsasları olur. Bu yanaşma tezisdə faktların dəqiq təqdim edilməsini təmin edir.

Regional təhlükəsizlik və strateji koordinasiya. Azərbaycan–Türkiyə hərbi-strateji əməkdaşlığı Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik mühitinə təsir edən amillərdən biridir. Müdafiə sahəsində məsləhətləşmələr, təcrübə mübadiləsi və birgə hazırlıq tərəflərin təhlükəsizlik çağırışlarını daha koordinasiyalı qiymətləndirməsinə imkan yarada bilər. Bəyannamədə regional sabitlik, terrorçuluqla mübarizə və təhlükəsizlik üzrə qarşılıqlı fəaliyyət kimi məsələlərin vurğulanması əməkdaşlığın hərbi sahədən daha geniş gündəliyə malik olduğunu göstərir.

Eyni zamanda, regional təhlükəsizliyin möhkəmlənməsi yalnız hərbi potensialdan asılı deyil. Diplomatik dialoq, beynəlxalq hüquqa riayət, iqtisadi əlaqələr və gərginliyin azaldılmasına yönəlmiş təşəbbüslər də mühüm rol oynayır. Buna görə Bəyannamənin regional təsiri birtərəfli deyil, siyasi, hüquqi və təhlükəsizlik amillərinin qarşılıqlı əlaqəsi çərçivəsində təhlil edilməlidir.

Aparılan təhlil göstərir ki, Şuşa Bəyannaməsi Azərbaycan və Türkiyə arasında hərbi-strateji əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi üçün mühüm siyasi-hüquqi çərçivə yaradır. Sənəd müttəfiqlik münasibətlərini təsbit edir, müdafiə və təhlükəsizlik üzrə əlaqələrin genişləndirilməsinə, birgə hərbi hazırlığa və müdafiə sənayesi sahəsində əməkdaşlığa istiqamət

verir. Bu əməkdaşlıq müdafiə qabiliyyətlərinin inkişafına, qarşılıqlı uyğunluğun artırılmasına və regional təhlükəsizlik üzrə koordinasiyaya töhfə verə bilər. Bununla belə, Bəyannamənin əhəmiyyətini qiymətləndirərkən sənəddəki siyasi öhdəlikləri konkret praktiki tədbirlərdən fərqləndirmək vacibdir. Gələcək tədqiqatlarda Bəyannamənin icrası, birgə təlimlərin dinamikası, müdafiə sənayesi layihələri və regional təhlükəsizliyə təsiri rəsmi sənədlər və etibarlı empirik məlumatlar əsasında daha dərindən araşdırıla bilər.

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ OYUN TEXNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ VƏ ONLARIN SƏMƏRƏLİLİYİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xəyalə Hüseynova

Açar sözlər: *ingilis dilinin tədrisi, oyun texnologiyaları, oyun əsaslı təlim, xarici dil bacarıqları, kommunikativ sərişta, didaktik oyunlar, rəqəmsal təlim, təlimin səmərəliliyi*
Keywords: *English language teaching, game technologies, game-based learning, foreign language skills, communicative competence, didactic games, digital learning, learning effectiveness*

Müasir cəmiyyətdə xarici dillərin öyrənilməsi fərdin intellektual potensialının artırılması, mədəniyyətlərarası əlaqələrin inkişaf etdirilməsi və qlobal informasiya mühitinə inteqrasiyası baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu kontekstdə ingilis dilinin ümumtəhsil məktəblərində effektiv tədrisinin təşkili təhsil sisteminin prioritet istiqamətlərindən biri hesab olunur. Xarici dil təliminin əsas məqsədi yalnız qrammatik qaydaların və leksik vahidlərin öyrədilməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda, şagirdlərin müxtəlif ünsiyyət şəraitlərində xarici dildən sərbəst, düzgün və məqsədəuyğun istifadə etmək bacarıqlarının formalaşdırılmasını da əhatə edir.

Ənənəvi tədris üsullarının tətbiqi bəzi hallarda şagirdlərin təlim prosesində fəallığının azalmasına, biliklərin əsasən mexaniki yadda saxlama yolu ilə mənimsənilməsinə və kommunikativ fəaliyyət imkanlarının məhdudlaşmasına gətirib çıxara bilər.

Bakı Slavyan Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan
e-mail: khayalahuseynova1996@outlook.com

Bu səbəbdən müasir təhsil yanaşmalarında şagirdlərin fəal iştirakını təmin edən, interaktivliyi gücləndirən və praktik fəaliyyətə əsaslanan metodlara xüsusi diqqət yetirilir. Oyun texnologiyalarından istifadə də həmin metodlar sırasında mühüm yer tutur.

Oyun texnologiyaları təlim məqsədlərinin oyun fəaliyyəti əsasında həyata keçirilməsini nəzərdə tutan pedaqoji yanaşmadır. Bu yanaşma tədris materialının daha cəlbedici formada mənimsənilməsinə, əldə edilmiş biliklərin praktik şəraitdə tətbiqinə və şagirdlərin ünsiyyət prosesinə fəal cəlb olunmasına şərait yaradır. İngilis dili dərslərində oyunlardan məqsədyönlü istifadə öyrənənlərin motivasiyasının yüksəldilməsinə, xarici dildə danışmaqla bağlı psixoloji çətinliklərin azaldılmasına və nitq fəallığının artırılmasına kömək edir.

İngilis dili dərslərində istifadə edilən oyun texnologiyalarını funksional xüsusiyyətlərinə görə bir neçə əsas kateqoriyaya bölmək olar:
Didaktik oyunlar şagirdlərin dil biliklərinin formalaşdırılması, öyrənilmiş materialın möhkəmləndirilməsi və mənimsənilmə səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədi daşıyır. Söz kartlarından istifadə, leksik vahidlərin uyğunlaşdırılması, söz zəncirlərinin qurulması və qrammatik cümlələrin tamamlanması kimi tapşırıqlar bu oyun növünə aiddir. Onların tətbiqi şagirdlərin söz ehtiyatının genişlənməsinə və qrammatik biliklərinin möhkəmlənməsinə şərait yaradır.

Rol oyunları gündəlik həyatda qarşıya çıxan müxtəlif ünsiyyət situasiyalarının tədris prosesində modelləşdirilməsinə əsaslanır. Alış-veriş zamanı dialoqun qurulması, restoranda yemək sifariş

edilməsi, səyahət mövzusunda söhbətlərin aparılması və istiqamətlərin soruşulması kimi fəaliyyətlər şagirdlərin ingilis dilindən real kommunikativ məqsədlərlə istifadə etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Kommunikativ oyunlar iştirakçılar arasında məlumat mübadiləsinin aparılmasına, sualların verilməsinə, şəxsi fikirlərin ifadə edilməsinə və dialoji nitqin qurulmasına yönəlir. Bu oyunların əsas üstünlüyü şagirdlərə xarici dildə ünsiyyət qurmaq üçün daha geniş imkanlar yaratması və onların danışıq bacarıqlarının inkişafını dəstəkləməsidir.

Rəqəmsal oyunlar müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının imkanlarından istifadə edilməklə təşkil olunan təlim fəaliyyətlərini əhatə edir. Kompüter və planşetlər vasitəsilə həyata keçirilən interaktiv testlər, lüğət biliklərinin yoxlanılması üzrə oyunlar, qrammatik tapşırıqlar və oyunlaşdırılmış elektron təlim platformaları bu kateqoriyaya daxildir. Rəqəmsal oyunların məqsədəuyğun tətbiqi təlim prosesinin interaktivliyini artırmaqla yanaşı, şagirdlərin fərdi öyrənmə təcrübəsinin zənginləşdirilməsinə də imkan verir.

Oyun texnologiyasının seçilməsi dərsin məqsədi, şagirdlərin yaş və dil səviyyəsi, sinfin xüsusiyyətləri və mövcud tədris resursları nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir. Oyunun əyləncəli olması vacib olsa da, onun əsas xüsusiyyəti konkret təlim nəticəsinə xidmət etməsidir.

Apardığımız təhlil göstərir ki, oyun texnologiyaları ingilis dilinin ümumtəhsil məktəblərində tədrisinin təşkili üçün mühüm metodik vasitələrdən biridir. Onların düzgün seçilməsi və məqsədyönlü tətbiqi şagirdlərin dərs prosesində fəallığının artırılmasına, öyrənmə motivasiyasının dəstəklənməsinə və dil

materialının praktik situasiyalarda istifadəsinə şərait yarada bilər.

Didaktik oyunlar lüğət və qrammatik biliklərin möhkəmləndirilməsinə, rol və kommunikativ oyunlar danışma və qarşılıqlı ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına, dinləmə oyunları eşidilən məlumatın başa düşülməsinə, mətn və söz oyunları isə oxu və yazı bacarıqlarının təkmilləşdirilməsinə xidmət edir. Rəqəmsal oyunlar bu imkanları genişləndirsə də, onların faydası təlim məqsədlərinə uyğun seçilməsindən və müəllim tərəfindən düzgün istiqamətləndirilməsindən asılıdır.

Oyun texnologiyalarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi yalnız şagirdlərin marağı və fəallığı ilə məhdudlaşmamalıdır. Dil biliklərinin mənimsənilməsi, kommunikativ sərişdə, öyrənilən materialın yadda saxlanılması və yeni situasiyalarda tətbiqi də nəzərə alınmalıdır. İlkin və yekun qiymətləndirmələr, müşahidə, sorğu və praktik dil tapşırıqları bu məqsədlə istifadə oluna bilər.

Nəticə etibarilə, oyun texnologiyalarının ingilis dili dərslərinə sistemli inteqrasiyası şagirdyönümlü təlim mühitinin yaradılmasına və xarici dil bacarıqlarının inkişafına töhfə verə bilər. Bunun üçün müəllimlər oyunları təlim məqsədlərinə, şagirdlərin yaş və dil səviyyəsinə uyğun seçməli, bütün şagirdlərin iştirakını təmin etməli və əldə olunan nəticələri müntəzəm qiymətləndirməlidirlər.

THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES ON THE EDUCATIONAL PROCESS: OPPORTUNITIES, RISKS, AND DEVELOPMENT PROSPECTS

Sabig Aliyev*, Ismayil Agakhanov

Keywords: *artificial intelligence, higher education, personalized learning, academic integrity, digitalization in education*
Açar sözlər: *süni intellekt, ali təhsil, fərdiləşdirilmiş təlim, akademik dürüstlük, təhsildə rəqəmsallaşma*

In modern times, the rapid development of artificial intelligence (AI) technologies and their penetration into all spheres of society have caused fundamental transformations in the higher education system as well. The emergence of large language models (LLMs) and adaptive learning platforms has significantly changed students' access to information, methods of acquiring knowledge, and the organizational structure of academic activity. This abstract analyzes the complex impact of artificial intelligence tools on the educational process, their role in improving the quality of teaching, as well as emerging academic and ethical issues.

The main positive aspect of applying artificial intelligence in the educational process is the formation of a personalized learning environment. Adaptive algorithms make it possible to tailor teaching materials according to each student's learning pace, weaknesses, and individual learning style.

Azerbaijan State Maritime Academy, master's student, Baku, Azerbaijan
* Corresponding author: e-mail: saadigaliyev097@gmail.com

AI assistants provide prompt interactive support in explaining complex scientific concepts, learning foreign languages, and mastering programming skills. In addition, for researchers, the process of systemizing and conducting initial analysis of large amounts of scientific data has been significantly accelerated.

However, the widespread application of AI technologies in education has also created a number of serious academic and ethical challenges. One of the main problems is the violation of academic integrity principles and the risk of weakening students' independent analysis and critical thinking abilities. Overreliance on generative AI models can lower students' self-directed learning motivation. In this regard, the primary importance lies not in completely banning AI tools in educational institutions, but in establishing normative, legal, and ethical frameworks for their appropriate and responsible use.

In conclusion, artificial intelligence should be evaluated not as a tool that replaces educational subjects, but as an auxiliary resource that increases the efficiency of the pedagogical process. The main task facing the modern education system is to instill in students the skills to work effectively with AI tools, while simultaneously developing analytical thinking, creativity, and a sense of academic responsibility.

The integration of artificial intelligence into higher education transforms the very paradigm of interaction between educators and learners, shifting traditional unidirectional knowledge transfer into a dynamic information and educational environment. Adaptive Learning Systems (ALS), operating on the basis of machine learning algorithms and Learning Analytics, serve as the core element of this process.

Unlike traditional automated tests, modern ALS systems are capable of constructing a dynamic learner model by tracking not only the final task results but also intermediate trajectories: time spent on completing a specific stage of a task; frequency of referring to reference materials and hints; nature of permissible errors and individual cognitive perception style (visual, text-based, or interactive-practical).

Based on these parameters, algorithms generate personalized learning tracks, automatically adjusting task complexity levels and providing targeted explanations. This implements the Mastery Learning concept, ensuring learners do not advance to subsequent curriculum blocks until mastering foundational prerequisite gaps.

Generative neural network models and conversational agents play a unique role as 24/7 AI Tutors. They provide real-time feedback, answering student inquiries, clarifying complex mathematical derivations, assisting in code debugging, or executing linguistic analysis. For academic faculty, these tools function as routine assistants by automating grading for standard assignments, assisting in question bank generation, and freeing academic resources for research and mentorship. Despite clear didactic benefits, the large-scale integration of generative AI algorithms into university settings introduces several serious systemic risks.

The most critical risk is 'cognitive offloading', wherein learners delegate cognitive tasks necessary for foundational professional competencies to AI tools. If an algorithm independently builds hypotheses, writes literature reviews, and draws conclusions, learners fail to develop stable neural

pathways required for critical analysis and evidentiary reasoning.

Furthermore, generative AI systems are prone to 'hallucinations'—creating plausible yet factually incorrect information, fabricated citations, and nonexistent academic sources. Students lacking sufficient subject-matter expertise tend to accept generated answers as ultimate truth, propagating pseudoscience.

Institutionally, traditional plagiarism detection methods fail against original language-model-generated text. Administrative or legislative attempts at absolute bans on generative tools prove ineffective, as they are difficult to police and restrict students' preparation for modern digital labor markets.

Mitigating these risks requires fundamental restructuring of higher education's methodological and didactic framework rather than administrative bans. This entails evolving assessment systems and in-class formats.
Shift from final product to process evaluation: Rather than grading finalized essays or written reports, instructors evaluate reasoning logic, prompt engineering skills, AI output verification capability, and defense of modifications.
Adoption of Oral Defenses & Inquiry-based Learning: Increasing the weight of oral discussions, debates, case studies, and project defenses where students must demonstrate deep conceptual understanding without external digital prompts.
Utilizing AI as an Adversary (Socratic Dialogue): A didactic scenario where learners utilize neural networks to locate logical flaws in their own arguments or identify factual errors in AI-generated text.

Assessment of Metacognitive Skills: Evaluating a student's ability to reflect on their learning journey, manage time, and critically filter information sources.

In the long term, artificial intelligence will become an embedded component of national and international higher education ecosystems. Technology evolution will focus on multimodal educational systems combining text interfaces, virtual and augmented reality (VR/AR), and physical/technological process simulators, unlocking advanced capabilities for engineering, medical, and scientific education.

However, sustainable digital education environments require explicit institutional regulations. Universities must establish an 'Acceptable AI Use Policy' incorporating:
1. Transparent disclosure of AI tool utilization in coursework and research preparation (citation protocols and role specification); 2. Protection of student and faculty personal and biometric data during cloud service interactions; 3. Integration of AI Literacy courses educating students on algorithmic operations, limitations, and ethical considerations.

Thus, the strategic trajectory of higher education in the AI era centers on Human-AI Collaboration. AI must assume scaling, routine data processing, and primary content adaptation duties, preserving the instructor's core mentorship role in instilling human values, creative vision, ethics, and critical worldviews in future professionals.

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ MÜASİR METODLARIN TƏTBİQİ VƏ SƏMƏRƏLİLİYİ

Səma Rüstəmzadə

Açar sözlər: *xarici dil tədrisi, müasir təlim metodları, kommunikativ yanaşma, interaktiv təlim, rəqəmsal texnologiyalar, şagird motivasiyası*
Keywords: *foreign language teaching, modern teaching methods, communicative approach, interactive learning, digital technologies, student motivation*

Qloballaşma, informasiya texnologiyalarının inkişafı və beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsi xarici dil biliklərinin əhəmiyyətini artırır. Xarici dilin öyrənilməsi söz və qrammatik qaydaların mənimsənilməsi ilə yanaşı, ünsiyyət, fikir ifadəsi, məlumat əldə etmə və mədəniyyətlərarası anlaşma bacarıqlarının inkişafını da əhatə edir. Ümumtəhsil məktəblərində xarici dil tədrisi şagirdlərin gələcək təhsil və peşə fəaliyyətinə zəmin yaradır. Buna görə də dərslərdə nəzəri biliklərlə yanaşı, praktik fəaliyyətə, fəal iştiraka və müstəqil düşünməyə də üstünlük verilməlidir. Ənənəvi metodlar dil qaydalarının mənimsənilməsinə əsaslansa da, müasir yanaşmalar şagirdyönümlü və interaktiv təlimi ön plana çəkir. Bu tezisin məqsədi xarici dil tədrisində müasir metodları təhlil etmək, onların səmərəliliyinə təsir edən amilləri müəyyənləşdirmək və təlimin təkmilləşdirilməsi yollarını araşdırmaqdır.

Bakı Slavyan Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan
e-mail: smarustmzad@gmail.com

Xarici dil tədrisində müasir metodların nəzəri-pedaqoji əsasları. Müasir xarici dil tədrisinin əsas məqsədi şagirdlərin dili yalnız nəzəri cəhətdən mənimsəməsi deyil, həm də real ünsiyyət situasiyalarında tətbiq etmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsidir. Bu baxımdan təlim prosesində şagirdyönümlü və interaktiv yanaşmalar mühüm əhəmiyyət daşıyır. Şagirdyönümlü təlimdə müəllim istiqamətləndirici və dəstəkləyici rol oynayır, şagirdlər isə dialoqlarda, müzakirələrdə, qrup işlərində və praktik tapşırıqlarda fəal iştirak edirlər. Bu yanaşma dil bacarıqları ilə yanaşı, əməkdaşlıq, tənqidi düşünmə və problem həll etmə qabiliyyətlərini də inkişaf etdirir. Müasir metodların səmərəliliyi müəllimin peşəkarlığından, metodların dərsin məqsədinə uyğun seçilməsindən və şagirdlərin yaş və dil səviyyələrinin nəzərə alınmasından asılıdır. Buna görə də təlim prosesi fərdi ehtiyaclara uyğun təşkil edilməlidir.

Xarici dilin tədrisində müasir metodların tətbiqi. Kommunikativ yanaşma. Kommunikativ yanaşmanın əsas məqsədi şagirdlərin xarici dildən gündəlik ünsiyyətdə istifadə etmək bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir. Bu məqsədlə dialoqlar, rollu oyunlar, müzakirələr və situativ tapşırıqlar tətbiq olunur. Məsələn, şagirdlər alış-veriş, restoranda sifariş və özünü təqdimetmə situasiyalarını xarici dildə canlandıra bilərlər. Bu metod danışıq, dinləyib-anlama və ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına kömək edir.

Tapşırıq əsaslı öyrənmə. Tapşırıq əsaslı öyrənmə (*Task-Based Language Teaching*) dilin praktik fəaliyyət vasitəsilə mənimsənilməsinə əsaslanır. Şagirdlər səyahət planı hazırlamaq, məlumat toplamaq və ya müəyyən mövzuda təqdimat yaratmaq kimi tapşırıqları yerinə yetirirlər. Bu proses onların lüğət ehtiyatını, müstəqilliyini və əməkdaşlıq

bacarıqlarını inkişaf etdirir. Tapşırıqlar şagirdlərin yaşına və dil səviyyəsinə uyğun seçilməlidir.

Layihə əsaslı öyrənmə. Layihə əsaslı öyrənmə şagirdlərin müəyyən mövzu üzrə araşdırma aparmasını və nəticələri təqdim etməsini nəzərdə tutur. "Mənim şəhərim", "Ətraf mühitin qorunması" və "Sağlam həyat tərzi" kimi mövzular üzrə layihələr hazırlamaq mümkündür. Bu metod oxu, yazı və danışıq bacarıqlarını əlaqəli şəkildə inkişaf etdirir, eyni zamanda, şagirdlərdə yaradıcılıq və məsuliyyət hissini gücləndirir.

Oyun əsaslı və interaktiv təlim. Oyun əsaslı təlim şagirdlərin dərsə marağını artırır və yeni sözlərin mənimsənilməsini asanlaşdırır. Söz oyunları, viktorinalar, kartlarla çalışmalar və komanda yarışları bu metodun nümunələridir. İnteraktiv fəaliyyətlər şagirdlərin qarşılıqlı ünsiyyətini və fəallığını artırır. Lakin oyunlar yalnız əyləncə məqsədi daşımamalı, konkret təlim nəticələrinə xidmət etməlidir.

Rəqəmsal texnologiyalardan istifadə. Rəqəmsal texnologiyalar xarici dil tədrisində audio və video materiallardan, interaktiv testlərdən və dil öyrənmə platformalarından istifadə imkanlarını genişləndirir. Bu vasitələr dinləmə, tələffüz və lüğət bacarıqlarının inkişafına kömək edir. Bununla belə, texniki imkanların məhdudluğu və müəllimlərin rəqəmsal bacarıqlarının fərqli səviyyədə olması müəyyən çətinliklər yarada bilər. Buna görə də texnologiyalar dərsin məqsədinə uyğun seçilməlidir.

Müasir metodların səmərəliliyinə təsir edən amillər. Müasir metodların səmərəliliyi dərsin məqsədindən, şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərindən və müəllimin metodik hazırlığından asılıdır.

Müəllim şagirdlərin bilik səviyyələrini nəzərə almalı, tapşırıqları uyğunlaşdırmalı və onların fəal iştirakını təmin etməlidir. Qiymətləndirmə də mühüm amildir. Formativ qiymətləndirmə, müşahidə, təqdimatlar və özünüqiymətləndirmə vasitəsilə şagirdlərin inkişafını izləmək mümkündür. Müasir metodların real nəticələrini müəyyənləşdirmək üçün ilkin və yekun göstəricilərin müqayisəsi, dərs müşahidələri və sorğulardan istifadə edilə bilər.

Xarici dil tədrisinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri. Xarici dil tədrisinin keyfiyyətini yüksəltmək üçün şagirdlərin praktik ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına üstünlük verilməlidir. Kommunikativ yanaşma, layihə əsaslı öyrənmə və rəqəmsal resurslar bir-birini tamamlayacaq şəkildə tətbiq oluna bilər. Apardığımız nəzəri təhlil göstərir ki, ümumtəhsil məktəblərində xarici dilin tədrisində müasir metodların tətbiqi şagirdlərin kommunikativ səriştəsinin, öyrənmə motivasiyasının və müstəqil fəaliyyət bacarıqlarının inkişafı üçün mühüm imkanlar yaradır. Kommunikativ yanaşma, tapşırıq əsaslı öyrənmə, layihə metodu, oyun əsaslı təlim və rəqəmsal texnologiyalar xarici dilin praktik mənimsənilməsini dəstəkləyən əsas metodoloji vasitələr sırasındadır.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, xarici dil tədrisinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün şagirdyönümlü və interaktiv təlim mühitinin yaradılması, praktik ünsiyyət fəaliyyətlərinə geniş yer verilməsi, rəqəmsal resurslardan səmərəli istifadə və formativ qiymətləndirmənin tətbiqi vacibdir.

AUTENTİK MATERİALLARIN NİTQ BACARIQLARININ İNKİŞAFINDA ROLU

İlahə Məmmədova

Açar sözlər: *autentik materiallar, nitq bacarıqları, dinləmə, danışıq, xarici dil təlimi, kommunikativ yanaşma*
Keywords: *authentic materials, speaking skills, listening, speaking, foreign language teaching, communicative approach*

Xarici dil təliminin əsas məqsədlərindən biri şagirdlərin dinləmə, danışma, oxu və yazı bacarıqlarını kompleks şəkildə inkişaf etdirməkdir. Bu bacarıqlar arasında danışma xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki o, öyrənənin dil biliklərini praktik ünsiyyət fəaliyyətinə çevirməsini təmin edir. Şagirdin söz ehtiyatına və qrammatik qaydalara malik olması onun həmin biliklərdən sərbəst danışıq zamanı istifadə edə bilməsi ilə eyni deyildir. Buna görə də təlim prosesində öyrənənlərin fəal iştirakını təmin edən, onları real kommunikativ situasiyalara hazırlayan metod və vasitələrin tətbiqi zəruridir.

Autentik materiallar bu baxımdan xarici dil dərslərinin məzmununu zənginləşdirən və dilin real işlənmə xüsusiyyətlərini öyrənməyə imkan verən vasitələr kimi çıxış edir. Qəzet və jurnal məqalələri, videolar, podkastlar, müsahibələr, elanlar, menyular, reklamlar və gündəlik ünsiyyət nümunələri şagirdlərin tədris materialları ilə real həyat arasında əlaqə qurmasına şərait yaradır.

Bakı Slavyan Universiteti**,** magistrant, Bakı, Azərbaycan
e-mail: ilahe552299@icloud.com

Belə materialların dərs prosesinə daxil edilməsi dilin təbii kontekstdə mənimsənilməsinə və kommunikativ bacarıqların inkişafına müsbət təsir göstərir.

Nitq bacarıqlarının inkişafı öyrənənin dil vasitələrindən məqsədyönlü, düzgün və situasiyaya uyğun şəkildə istifadə etməsini nəzərdə tutur. Şifahi nitq prosesində söz ehtiyatı, qrammatik bilik, tələffüz, intonasiya, fikrin məntiqi ardıcıllığı və qarşılıqlı ünsiyyət bacarıqları bir-biri ilə əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərir. Autentik materiallar bu komponentlərin kompleks inkişafına dəstək verir.

İlk növbədə, autentik materiallar şagirdlərin leksik ehtiyatının zənginləşməsinə imkan yaradır. Real mətn və audio-videolarda sözlər və ifadələr təcrid olunmuş şəkildə deyil, müəyyən kommunikativ kontekst daxilində təqdim edilir. Bu isə onların mənasının daha dərindən anlaşılmasına və sonradan danışıq zamanı xatırlanaraq istifadə edilməsinə kömək edir. Məsələn, restoran menyusu və müştəri-satıcı dialoqu ilə işləyən şagirdlər yemək sifariş etmək, seçim bildirmək və qiymət haqqında sual vermək üçün lazım olan ifadələri mənimsəyə bilərlər.

İkinci mühüm istiqamət dinləmə və danışma bacarıqlarının qarşılıqlı inkişafıdır. Autentik audio və video materiallar şagirdləri təbii danışıq sürəti, fərqli intonasiya və tələffüz xüsusiyyətləri ilə tanış edir. Dinləmə zamanı əldə edilən məlumatlar sonrakı danışıq fəaliyyətinin məzmununu formalaşdırır. Şagirdlər dinlədikləri materialı müzakirə etdikdə, ona münasibət bildirdikdə və ya əsas məqamları öz sözləri ilə ifadə etdikdə dil bacarıqlarını praktik şəkildə tətbiq etmiş olurlar.

Üçüncü olaraq, autentik materiallar şagirdlərin sərbəst danışıq və fikir ifadə etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Müxtəlif mövzular üzrə məqalələr, videolar və müsahibələr öyrənənlərdə müzakirə üçün zəmin yaradır. Şagirdlər materialda təqdim olunan məlumatları müqayisə edir, suallar hazırlayır, şəxsi mövqelərini əsaslandırır və digər iştirakçıların fikirlərinə cavab verirlər. Bu fəaliyyətlər nitqin məzmun baxımından zənginləşməsinə, məntiqi ardıcıllığının qorunmasına və kommunikativ məqsədə uyğun qurulmasına şərait yaradır.

Autentik materialların digər üstünlüyü onların tələffüz və intonasiya bacarıqlarının inkişafına verdiyi töhfədir. Video və audio mənbələr vasitəsilə şagirdlər sözlərin real səslənməsini, vurğunu, pauzaları və intonasiya dəyişikliklərini müşahidə edə bilirlər. Müəllimin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən təkrar dinləmə, ifadələrin təqlid edilməsi və rollu danışıq tapşırıqları şagirdlərin tələffüzünü təkmilləşdirməyə kömək edir.

Bununla yanaşı, autentik materiallar şagirdlərin kommunikativ strategiyalardan istifadə bacarığını da inkişaf etdirir. Real ünsiyyətdə öyrənənlər bəzən tanımadıqları sözlə qarşılaşır, fikirlərini dərhal ifadə etməkdə çətinlik çəkir və ya həmsöhbətin dediklərini dəqiqləşdirməyə ehtiyac duyurlar. Belə situasiyaları əks etdirən materiallar əsasında təşkil olunan tapşırıqlar şagirdlərə sual vermək, təkrar etməyi xahiş etmək, fikri başqa sözlərlə ifadə etmək və söhbəti davam etdirmək kimi strategiyaları mənimsəməyə imkan verir.

Autentik materialların nitq bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərməsi onların məqsədyönlü və metodik cəhətdən düzgün tətbiqindən asılıdır. Materialın yalnız real mənbədən götürülməsi onun dərs üçün avtomatik olaraq səmərəli olmasını təmin etmir. Müəllim materialı şagirdlərin yaşına, dil

səviyyəsinə, maraqlarına və dərsin məqsədlərinə uyğun seçməlidir. Autentik materiallar xarici dil təliminin real kommunikativ məqsədlərlə əlaqələndirilməsində və şagirdlərin nitq bacarıqlarının inkişafında mühüm pedaqoji vasitə kimi çıxış edir. Onların istifadəsi dilin təbii kontekstdə mənimsənilməsinə, leksik ehtiyatın zənginləşməsinə, dinləmə və danışma bacarıqlarının əlaqəli şəkildə inkişafına, eləcə də şagirdlərin sərbəst fikir ifadə etməsinə şərait yaradır.

Autentik materialların effektivliyi onların seçilmə və tətbiq prinsiplərinin düzgün müəyyənləşdirilməsindən asılıdır. Materiallar şagirdlərin dil səviyyəsinə, yaş xüsusiyyətlərinə və kommunikativ ehtiyaclarına uyğun olmalı, dərsin məqsədi ilə əlaqələndirilməli və fəal danışıq tapşırıqları ilə tamamlanmalıdır. Bu zaman müəllimin istiqamətləndirici rolu, şagirdlərin qarşılıqlı əməkdaşlığı və məqsədyönlü qiymətləndirmə xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Beləliklə, autentik materialların sistemli və metodik cəhətdən əsaslandırılmış tətbiqi xarici dil dərslərinin kommunikativ yönümlülüyünü gücləndirir, öyrənənlərin real ünsiyyət situasiyalarına hazırlığını artırır və nitq bacarıqlarının daha səmərəli inkişafına xidmət edir.

TƏBİƏT ELMLƏRİ
NATURAL SCIENCES

LƏNKƏRAN BÖLGƏSİNDƏ BOSTAN-TƏRƏVƏZ BİTKİLƏRİNƏ ZƏRƏRVERƏN BAŞLICA HƏŞƏRATLARIN MATERİAL TOPLAMA VƏ TƏDQİQAT METODLARI

Zərifə İsmayılova*, Elnurə Səfərova

Açar sözlər: *Lənkəran, bostan-tərəvəz, zərərverici, həşərat, tədqiqat metodları*
Keywords: *Lankaran, vegetable cultivation, pest, insect, research methods*

Bostan və tərəvəz bitkilərinin bir sıra əsas zərərvericiləri məlumdur, bunlara demək olar ki, Lənkəran bölgəsinin əkin sahələrində daima rast gəlinir. Həmin zərərvericilərdən kələm və şəlğəm kəpənəyini, kələm güvəsini, kələm sovkasını, kələm mənənəsini, turp kəpənəyini, karadrinanı, bir neçə yarpaqyeyən böcəyi, taxtabiti, mişarçı və s. göstərmək olar.

Lakin bir sıra polifaq zərərvericilər də məlumdur ki, məsələn, adi danadişi, müxtəlif sovkalar və s. pomidor, xiyar, badımcan və s. sahələrdə vaxtaşırı rast gəlinsə də, əkinlərə müəyyən dərəcədə, kütləvi yayılma dövrlərində isə ciddi zərər verə bilirlər.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, biologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Bakı, Azərbaycan
* Məsul müəllif: e-mail: zarifa.ismayilova93@gmail.com

Məlum olduğu kimi kənd təsərrüfatı zərərvericilərilə mübarizədə bir sıra üsullardan-aqrotexniki, mexaniki, kimyəvi və s. üsullardan istifadə olunur. Bunların arasında şübhəsiz kimyəvi mübarizə üsulu əsas rol oynayır. Lakin bəzi hallarda kimyəvi preparatların səmərəsiz, aramsız və geniş miqyasda tətbiq edilməsi, biosenozlarda ekoloji pozqunluğa səbəb olur, müxtəlif faydalı parazit və yırtıcıların (entomofaqların) qırılmasına gətirib çıxarır. Son zamanlarda isə aparılan tədqiqatlardan aşkar olur ki, zərərvericilərlə mübarizədə, yaxşı nəticələrə əsas verən inteqrirləşdirilmiş mübarizə üsulundan istifadə olunur. Bu üsul müxtəlif mübarizə üsullarının, xüsusilə kimyəvi və bioloji üsulların birgə tətbiq olunmasına əsaslanır.

Bostan-tərəvəz bitkilərində bioloji üsulun əhəmiyyətini aydınlaşdırmaq üçün bostan-tərəvəz bitkilərinə zərərverən həşəratların entomofaqlarının aşkar edilməsinin, ayrı-ayrı parazit və yırtıcıların təsərrüfat əhəmiyyətinin öyrənilməsi və onların təbiətdə qorunub saxlanılması yollarının müəyyənləşdirilməsi günün ən vacib məsələlərindən biridir.

Bostan-tərəvəz zərərvericiləri və onların parazit və yırtıcılarının (entomofaqlarının) bioekoloji xüsusiyyətlərinin, say dinamikasının, yayılmasının və qidalanma xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi üzrə material toplanışı və müşahidələrin aparılması bölgənin müxtəlif təsərrüfatlarına marşrut ekspedisiyaları vasitəsilə stasionar məntəqələrdə (Lənkəran, Lerik, Astara, Masallı) və eləcə də 6 rayonun 32 yaşayış məntəqəsinin bostan və tərəvəz sahələrində aparılmışdır. Materialların toplanması qəbul olunmuş entomoloji üsullarla, həşəratların növ tərkibinin təyin edilməsində metodik vasitələrdən, xüsusi təyinedici mənbələrdən istifadə edilmişdir.

Başlıca zərərvericilərin, onların parazit və yırtıcılarının növ tərkibinə və mövsüm ərzində say dinamikasına dair tədqiqat işləri 3 mərhələdə - yaz, yay, payız fəsillərində (hər fəsildə 15 gündən az olmayaraq) aparılmışdır. Zərərvericilərin və entomofaqların, bilavasitə əkin sahələrində və onların ətrafındakı biotoplarda müşahidə işləri aparmaq yolu ilə növ tərkibi aşkar edilmişdir. Bununla yanaşı rast gəlinən və parazitlə yoluxmuş zərərvericilər aşkar edilərək toplanmışdır. Yırtıcı həşəratlar isə zərərvericiyə hücum edib onunla qidalandıqda müəyyən edilib toplanmışdır.

Zərərvericilərin bioekologiyasını öyrənmək, onların entomofaqlarını aşkar etmək üçün bostan-tərəvəz aqrosenozlarında aparılan hesablama işləri, yığılmış materiallar ayrı-ayrılıqda şüşə qablarda saxlanılmaqla, həm zərərvericilərin, həm də zərərvericilərin parazitlərlə yoluxma dərəcəsi müəyyən edilmişdir. Həmçinin zərərvericilərin müxtəlif yaşlı tırtıllarından, sürfələrindən və puplarından ibarət olan yuvalar da toplanılmış və onların üzərində müşahidələr aparılmışdır. Bununla əlaqədar olaraq zərərvericilərin bioekoloji xüsusiyyətlərini öyrənmək məqsədilə təcrübə sahələrində hər üç gündən bir zərərvericilərin sürfə, tırtıl və puplarından 100 ədəd götürülərək, laboratoriya şəraitində qidalandırılmışdır.

Stasionar sahələrdə entomoloji torbalarla materialların toplanması ayda 3 dəfə, hər 10 gündən bir həyata keçirilmişdir. Yırtıcı həşəratların sahibin yumurta, sürfə, tırtıl və pupları ilə qidalanmaları nəticəsində onların yırtıcılıq fəaliyyəti, ayrı-ayrı şüşə qablarda saxlanılaraq öyrənilmişdir. Daha effektli təsərrüfat əhəmiyyətli entomofaqların inkişaf mərhələlərinin müşahidə edilməsi, onların sahibi yoluxdurma dərəcələrinin aydınlaşdırılması əsasən təcrübə sahələrində müəyyənləşdiril-

mişdir. Bundan başqa həşəratlar bostan-tərəvəz bitkilərinin müxtəlif generativ və vegetativ orqanlarından entomoloji torbalar ilə, gecə saatlarında isə müxtəlif işıq mənbələrindən (avtomobil faralarının işığından, elektrik lampaları, civə-kvarts lampalarının işığından) istifadə edilərək toplanmışdır.

Materialların toplanmasında və müşahidələrin aparılmasında hər bir biotopun mikroiqlim xüsusiyyətləri (havanın temperaturu, rütubətliliyi, yağıntının miqdarı), relyefi, bitki örtüyünün xüsusiyyətləri nəzərə alınmışdır. Noyabr-fevral aylarında zərərvericilərin və entomofaqların qışladığı yerləri müəyyən etmək üçün, ağacların gövdə qabıqaltı hissələri, torpağın alt səthi və yerə tökülmüş quru yarpaqların alt hissəsi diqqətlə nəzərdən keçirilmişdir. Ağacların kökü ətrafında qazıntı işləri aparılmışdır. Zərərvericilərin və entomofaqların fenologiyası, onların bioekoloji xüsusiyyətləri təbii şəraitdə, onlar fəaliyyətdə olduqları zaman daha ətraflı tədqiq edilmişdir.

Zərərvericilərin sayının qeydiyyatı və onların parazitlərlə yoluxma faizi aşağıdakı kimi aparılmışdır: Hər bir sahədə 3 hektar tərəvəz sahəsi olmaqla hər birindən 100 m^2 sahə üzərində hesablama işləri aparılmışdır. Növbəti qeydiyyat zamanı onlardakı zədələnmiş və zədələnməmiş generativ və vegetativ sayılmaqla zərərvericilərin yumurta, tırtıl, sürfə və puplarının entomofaqlarla yoluxma dərəcəsi müəyyən edilmişdir. Toplanmış zərərverici və entomofaqlar təbii şəraitdə olduğu kimi, laboratoriya şəraitində də öyrənilmişdir. Zərərverici və entomofaqları çiçəklərin tozcuqları, şirəli meyvələrlə, yarpaq və oduncağın lətli hissəsi ilə qidalandırılaraq, onların təbiətdə yaşama müddətləri və çiçəkləyən bitkilərə münasibəti müəyyən edilmişdir.

Laboratoriya şəraitində təsərrüfat əhəmiyyətli effektli parazit və yırtıcıların yaşama müddətini aydınlaşdırmaq üçün onlar şüşə kolbalara yerləşdirilmiş və hər gün 20%-li şəkər məhlulu, çiçəklərin şirəsi ilə yemləndirilmişdir. Müşahidələr əsasən günün birinci yarısı, başlıca entomofaqların daha aktiv olduqları vaxt aparılmışdır.

Bostan-tərəvəz bitkilərindən toplanan həşəratların yığılma tarixi qeyd edilməklə ayrı-ayrı sınaq şüşələrinə salınaraq saxlanılmışdır. Toplanmış həşəratlar laboratoriyada kalsium-sianid duzu və ya efirlə öldürülərək entomoloji qutulara yerləşdirilmişdir. Materialların müəyyən hissəsi pambıq döşəkçələrdə saxlanılmışdır.

Zərərvericilərin və entomoqfaqların növ tərkibini, morfoloji əlamətlərini müəyyən etmək üçün MBS-1 və MBS-10 mikroskop-lupadan, “Biolom” mikroskopundan, “Canon” digital fotoaparatından, yoluxmuş tırtılların bəslənməsi üçün “İSO-9001” markalı termostatdan, termometrdən, psixrometrdən, hiqroqrafdan, işıq şüalanması dərəcəsini müəyyən etmək üçün lyuksometrdən istifadə edilmişdir. İşin gedişi zamanı 1000-1500 ədədə yaxın müxtəlif həşərat növü toplanmış və işlənilmişdir.

NEONİKOTİNOİD EKSPOZİSİYASI ŞƏRAİTİNDƏ BALIQLARIN HEMATOLOJİ GÖSTƏRİCİLƏRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Zəhra Teymurova

Açar sözlər: *neonikotinoidlər, pestisidlər, balıqlar, hematoloji göstəricilər, qan, eritrositlər, leykositlər*
Keywords: *neonicotinoids, pesticides, fish, hematological parameters, blood, erythrocytes, leukocytes*

Müasir kənd təsərrüfatında geniş istifadə olunan pestisidlər su ekosistemlərinə daxil olaraq suda yaşayan canlılara, o cümlədən balıqlara müxtəlif istiqamətlərdə təsir göstərə bilər. Bu maddələr arasında neonikotinoidlər xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Neonikotinoid tipli pestisidlərin su mühitində balıqlara təsiri oksidləşdirici stress, metabolik dəyişikliklər və hematoloji dəyişikliklərlə müşayidə oluna bilər. Bu baxımdan balıqların qan göstəricilərində baş verən dəyişikliklərin öyrənilməsi toksik maddələrin fizioloji təsirinin qiymətləndirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat neonikotinoid tipli pestisidlərin balıqların hematoloji göstəricilərinə, o cümlədən, eritrosit, leykosit, hemoglobin və hemarokrit göstəricilərində baş verən dəyişikliklərin müəyyənləşdirilməsinə yönəlmişdir.

Hematoloji göstəricilər müxtəlif ekoloji təsirlərə qarşı, o cümlədən suyun toksik maddələrlə çirklənməsinə qarşı sürətli və aktiv şəkildə cavab reaksiyası verən biomarkerlərdir (Fazio, 2019).

Bakı Dövlət Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan
e-mail: teymurovazhra562@gmail.com

Qanda baş verən dəyişikliklərin xarakteri pestisidin növündən, konsentrasiyasından, ekspozisiya müddətindən, balığın növündən, yaşından, ölçüsündən və ətraf mühit şəraitindən asılıdır. Buna görə də, neonikotinoidlərin təsirini qiymətləndirən zaman eksperimental və nəzarət qruplarının müqayisəsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqatlarımızda İmidacloroprid və Asetamiprid neonikotinoid tipli pestisidlərin (insektesidlər) çəki balığının qan göstəricilərinə təsiri öyrənilmişdir. Tədqiqatlarımız 24 saat, 48 saat, 72 saat və 96 saat ekspozisiyada aparılmışdir və hər preparatlardan 10 mg/l həcmində istifadə olunmuşdur.

Hematoloji analiz balıqların fizioloji göstəricilərini qiymətləndirmək üçün istifadə olunan üsullardan biridir (Bojarski & Witeska, 2020). Əsas hematoloji göstəricilərə hematokrit, hemoglobin, eritrositlərin sayı, leykositlərin sayı, orta eritrosit həcmi, orta eritrosit hemoglobini və orta eritrosit hemoglobinin konsentrasiyası aiddir (Witeska et al., 2022). Apardığımız təcrübədən müəyyən olunmuşdur ki, qan göstəricilərində norma ilə müqayisə edəndə kəskin dəyişikliklər baş vermişdir. Eritrosit və hemoglobin göstəricilərində baş verən dəyişikliklər oksigenin daşınması prosesinə, leykositlərdə baş verən dəyişiklik isə immun sistemi və stress cavabı haqqında məlumat verir (Rohani et al., 2023).

Ədəbiyyat

Bojarski, B., & Witeska, M. (2020). Blood biomarkers of herbicide, insecticide, and fungicide toxicity to fish—A review. *Environmental Science and Pollution Research, 27*(16), 19236–19250. https://doi.org/10.1007/s11356-020-08248-8

Fazio, F. (2019). Fish hematology analysis as an important tool of aquaculture: A review. *Aquaculture*, *500*, 237–242.

Rohani, M. F., et al. (2023). Pesticides toxicity in fish: Histopathological and hemato-biochemical aspects—A review. *Emerging Contaminants, 9*(3), 100234. https://doi.org/10.1016/j.emcon.2023.100234

Witeska, M., Kondera, E., Ługowska, K., & Bojarski, B. (2022). Hematological methods in fish—Not only for beginners. *Aquaculture, 547*, 737498. https://doi.org/10.1016/j.aquaculture.2021.737498

TOVUZ RAYONUNUN TORPAQ FONDUNUN VƏZİYYƏTİ VƏ MÜLKİYYƏT FORMALARI ÜZRƏ PAYLANMASI

Nuranə Abbasova

Açar sözlər: *Tovuz rayonu, torpaq fondu, torpaq mülkiyyəti, dövlət torpaqları, bələdiyyə torpaqları, xüsusi mülkiyyət*
Keywords: *Tovuz district, land fund, land ownership, state-owned lands, municipal lands, private ownership*

Torpaq ehtiyatları ərazilərin iqtisadi fəaliyyətinin təşkili, kənd təsərrüfatının inkişafı və ekoloji tarazlığın qorunması baxımından mühüm təbii resurslardan biridir. Torpaq fondunun öyrənilməsi zamanı onun yalnız ümumi sahəsinin deyil, həmçinin, mülkiyyət formaları və istifadə istiqamətləri üzrə strukturunun müəyyənləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu yanaşma torpaqların idarə olunması, istifadəsinin planlaşdırılması və mühafizəsi ilə bağlı qərarların elmi əsaslandırılmasına imkan verir.

Azərbaycan Respublikasının torpaq qanunvericiliyinə əsasən ölkədə torpaq sahələri dövlət, bələdiyyə və xüsusi mülkiyyət formalarında mövcuddur. Bu mülkiyyət formaları hüquqi baxımdan bərabərhüquqludur və dövlət tərəfindən qorunur (Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsi, 1999). Eyni zamanda, torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsi dövlət kadastrı, torpaq monitorinqi, yerquruluşu və torpaqların məqsədli təyinatının müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqələndirilir.

Bakı Dövlət Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan
e-mail: nuraneabbasova4161@gmail.com

Tovuz rayonu Azərbaycanın qərb hissəsində yerləşən və ərazisində müxtəlif təbii landşaftların formalaşdığı inzibati rayonlardan biridir. Rayonun ümumi ərazisi 194 209 hektardır. Rəsmi məlumatlara görə, bu ərazinin 118 382 hektarı dövlət, 45 689 hektarı bələdiyyə, 30 138 hektarı isə xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqlardan ibarətdir (Azərbaycan Respublikası Tovuz Rayon İcra Hakimiyyəti, n.d.).

Tədqiqatın məqsədi Tovuz rayonunun torpaq fondunun mülkiyyət formaları üzrə strukturunu müəyyənləşdirmək, əsas göstəriciləri müqayisə etmək və torpaq ehtiyatlarının səmərəli idarə olunması baxımından onların əhəmiyyətini qiymətləndirməkdir. Tədqiqatda müqayisəli təhlil və statistik ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tovuz rayonunun torpaq fondunun mülkiyyət formaları üzrə bölgüsü. Tovuz rayonunun 194 209 hektarlıq ümumi torpaq fondu mülkiyyət formasına görə üç əsas qrupa ayrılır. Rəsmi məlumatlar əsasında aparılan hesablamalar göstərir ki, dövlət mülkiyyətində olan torpaqlar 118 382 hektar olmaqla ümumi sahənin təxminən 61,0%-ni təşkil edir. Bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaqların sahəsi 45 689 hektar və ya təxminən 23,5%, xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqların sahəsi isə 30 138 hektar və ya 15,5%-dir (Azərbaycan Respublikası Tovuz Rayon İcra Hakimiyyəti, n.d.).

Beləliklə, rayonun torpaq fondunun mülkiyyət strukturunda ən yüksək xüsusi çəki dövlət torpaqlarına məxsusdur. Bələdiyyə və xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqların ümumi payı isə birlikdə təxminən 39,0% təşkil edir. Bu göstəricilər Tovuz rayonunda torpaq ehtiyatlarının əhəmiyyətli hissəsinin dövlət mülkiyyətində cəmləşdiyini göstərir.

Tovuz rayonunun torpaq fondunun mülkiyyət formaları üzrə bölgüsü:
Dövlət mülkiyyəti – 118 382 ha (61,0%);
Bələdiyyə mülkiyyəti – 45 689 ha (23,5%);
Xüsusi mülkiyyət – 30 138 ha (15,5%).
Mülkiyyət formalarının hüquqi statusu Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsi ilə müəyyən edilir. Torpaq qanunvericiliyinə əsasən dövlət, bələdiyyə və xüsusi mülkiyyət torpaq sahələri üzərində mövcud olan əsas mülkiyyət formalarıdır. Dövlət mülkiyyətində olan torpaqların subyekti Azərbaycan dövləti, bələdiyyə torpaqlarının subyekti bələdiyyələr, xüsusi mülkiyyət torpaqlarının subyektləri isə qanunvericilikdə nəzərdə tutulan fiziki və hüquqi şəxslərdir (Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsi, 1999).

Bələdiyyə torpaqlarının idarə olunması zamanı onların hüquqi statusu, istifadə istiqaməti və ərazinin yerli sosial-iqtisadi ehtiyacları nəzərə alınmalıdır. Bu baxımdan bələdiyyə torpaqlarının səmərəli istifadəsi yerli səviyyədə torpaq ehtiyatlarının idarə edilməsinin mühüm istiqamətlərindən biridir (Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsi, 1999).

Xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqlar fiziki və hüquqi şəxslərin sahiblik, istifadə və sərəncam hüquqlarının həyata keçirildiyi torpaq sahələrini əhatə edir. Bu torpaqlardan istifadə zamanı mülkiyyətçinin hüquqları ilə yanaşı, torpaq qanunvericiliyində müəyyən edilmiş tələblərə də əməl olunmalıdır (Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsi, 1999).

Torpaq fondunun istifadə və mühafizə baxımından əhəmiyyəti. Tovuz rayonunun torpaq fondunun qiymətləndirilməsində mülkiyyət strukturundan əlavə, ərazinin təbii xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdır. Torpaqların istifadə imkanları onların

münbitliyi, relyef şəraiti, su təminatı, bitki örtüyü və eroziya proseslərinə məruzqalma səviyyəsi ilə əlaqədardır. Buna görə torpaq fondunun idarə olunması zamanı mülkiyyət və istifadə məsələlərinin ekoloji amillərlə birlikdə qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Rəsmi məlumatlara görə, Tovuz rayonunda meşəliklərin sahəsi 30 609 hektardır. Meşə örtüyündə fıstıq, vələs, palıd və ağcaqayın kimi ağac növlərinin yayıldığı qeyd olunur (Azərbaycan Respublikası Tovuz Rayon İcra Hakimiyyəti, n.d.). Meşəliklərin mövcudluğu torpaq ehtiyatlarının ekoloji funksiyalarının qorunması baxımından əhəmiyyətlidir. Bitki örtüyü torpaq səthinin qorunmasına, səthi axının tənzimlənməsinə və eroziya proseslərinin məhdudlaşdırılmasına təsir göstərən amillərdən biridir. Buna görə torpaq fondunun səmərəli istifadəsi yalnız iqtisadi göstəricilərin artırılması ilə deyil, torpağın uzunmüddətli məhsuldarlığının və ekoloji funksiyalarının saxlanılması ilə də əlaqələndirilməlidir.

Torpaq Məcəlləsində torpaqların istifadəsi və mühafizəsi ilə bağlı dövlət idarəetməsinin əsas istiqamətlərindən biri torpaq kadastrının və torpaq monitorinqinin aparılmasıdır (Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsi, 1999). Bu baxımdan Tovuz rayonunda torpaq fondunun vəziyyətinin müntəzəm izlənilməsi, torpaqların keyfiyyət göstəricilərinin qiymətləndirilməsi və istifadə prosesində yaranan dəyişikliklərin uçota alınması torpaq ehtiyatlarının səmərəli idarə olunmasına xidmət edə bilər.

Aparılmış təhlil nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Tovuz rayonunun ümumi torpaq fondu 194 209 hektardır. Torpaq fondunun 118 382 hektarı və ya təxminən 61,0%-i dövlət, 45

689 hektarı və ya 23,5%-i bələdiyyə, 30 138 hektarı və ya 15,5%-i xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqların payına düşür. Beləliklə, rayonun torpaq fondunun strukturunda dövlət mülkiyyəti üstün xüsusi çəkiyə malikdir (Azərbaycan Respublikası Tovuz Rayon İcra Hakimiyyəti, n.d.).

Mülkiyyət strukturunun təhlili göstərir ki, Tovuz rayonunda torpaq ehtiyatlarının idarə olunması zamanı dövlət, bələdiyyə və xüsusi mülkiyyətin hüquqi xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Eyni zamanda, torpaqdan istifadənin səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsində yalnız mülkiyyət formasının deyil, torpaqların təbii və ekoloji xüsusiyyətlərinin də qiymətləndirilməsi vacibdir. Rayonun torpaq fondunun davamlı idarə olunması üçün torpaq uçotu və kadastr məlumatlarının mütəmadi yenilənməsi, torpaqların monitorinqinin aparılması, münbitliyin qorunması və eroziya proseslərinin qarşısının alınmasına yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi mühüm istiqamətlər hesab edilə bilər. Bu tədbirlər torpaq ehtiyatlarının həm iqtisadi, həm də ekoloji baxımdan uzunmüddətli istifadəsinə şərait yarada bilər.

Ədəbiyyat

Azərbaycan Respublikası. (1999). *Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsi. Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi, Hüquqi Aktların Dövlət Reyestri*.

Azərbaycan Respublikası Tovuz Rayon İcra Hakimiyyəti. (n.d.). *Tarixi. Azərbaycan Respublikası Tovuz Rayon İcra Hakimiyyəti*.

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA ELMLƏRİ
MATHEMATICAL AND MECHANICAL SCIENCES

DIFFERENTIAL EQUATION-BASED MODELING OF COMPUTER ARCHITECTURE

Rovshan Humbataliev[1*], Farida Bayramova[2]

Keywords: *computer architecture, Neumann architecture, differential equations, mathematical model, memory, processor, control unit*
Açar sözlər: *kompüter arxitekturası, fon Neyman arxitekturası, diferensial tənliklər, riyazi model, yaddaş, prosessor, idarəetmə bloku*

Mathematical modeling of computer architecture is important in both computer science and applied mathematics. This study develops a differential-equation-based model describing the dynamic interactions between the processor, control unit, and memory. The model enables analysis of system stability, computational load, processing efficiency, and performance under different operating conditions.

It also supports the identification of bottlenecks and optimization of resource allocation. The proposed approach provides a mathematical basis for analyzing and optimizing the dynamic behavior, reliability, and scalability of modern computer systems.

[1]Azerbaijan State Marine Academy, Doctor of Mathematical Sciences, professor, Baku, Azerbaijan
[2]Baku State University, Baku, Azerbaijan
[*]Corresponding author: e-mail: rovshangumbataliev@rambler.ru

The theoretical and applied modeling of computer systems has long been an important area of research, with significant relevance to both computer science and mathematics. The study of computer operating principles and architecture is essential not only for technical design and software development but also for understanding system behavior, improving computational efficiency, and solving optimization problems. Traditionally, computer architecture is based on the von Neumann architecture and includes the central processing unit, memory, control mechanisms, and input–output devices. The interaction between these components determines the overall performance and efficiency of a computer system. From the software engineering perspective, the operation of computer systems is primarily described through logical, algorithmic, and software-oriented approaches (Pressman, 2010).

Although such approaches provide an effective description of program execution and computational procedures, they are not sufficient for expressing the continuous dynamic behavior of system components in mathematical form. Mathematical modeling based on differential equations provides a powerful framework for describing the temporal evolution of dynamic systems. Differential equations make it possible to investigate system behavior under different conditions, including stability, response characteristics, and changes in system parameters (Boyce & DiPrima, 2017). At the same time, numerical methods provide important computational tools for obtaining and analyzing approximate solutions of mathematical models (Burden & Faires, 2011).

These mathematical approaches can be considered together with the principles of computer organization and architecture,

where the interaction and performance of individual hardware components are studied systematically (Stallings, 2017). Therefore, combining computer architecture with differential-equation-based mathematical modeling creates an opportunity to describe computational processes not only logically but also dynamically. The applicability of differential and operator-differential equations to complex mathematical models has been demonstrated in a number of studies. In particular, generalized solutions of higher-order operator-differential equations have been investigated, providing analytical approaches for describing complex dynamic processes (Gumbataliev, 2009; Gumbataliev, 2008). The solvability and regular solvability of boundary value problems for operator-differential equations have also been studied in different functional and weighted spaces (Humbataliev, 2014; Gumbataliev, 2010; Humbataliev, 2007).

These results are important from the viewpoint of constructing mathematically rigorous models in which the behavior of a system is represented through differential operators and corresponding boundary conditions. In addition, mathematical modeling has been successfully applied to practical dynamic processes, including environmental pollution prevention (Humbataliyev & Kuliyeva, 2024), demonstrating the possibility of using mathematical equations to represent interactions among system variables and predict system behavior.

Recent developments in the theory of operator equations have further expanded the analytical tools available for such models. In particular, estimates for the resolvent of even-order operator bundles provide additional methods for investigating the properties and behavior of higher-order operator models

(Humbataliyev, 2026). These theoretical results create a mathematical basis for extending differential-equation approaches to other complex systems whose components interact dynamically. Despite these developments, the explicit mathematical modeling of computer architecture through systems of differential equations remains insufficiently studied. In particular, there is a need for models that formally describe the dynamic interactions between the central processor, control unit, operational memory, and other principal components of a computer system.

Therefore, the aim of this paper is to develop a differential-equation-based mathematical model of computer architecture and to analyze the resulting system in terms of stability, computational load, response characteristics, and processing efficiency. The proposed approach provides a mathematical framework for investigating the dynamic behavior of computer systems and may contribute to the optimization of computational resources, control processes, and overall system reliability.

Problem Statement. The computer architecture consists of the following main components:
Operational memory (RAM): temporary storage and transfer of data; ***Central processor (CPU):*** execution of computational operations; ***Control unit:*** ensures the correct sequence of instruction execution; ***Input–output systems:*** enables interaction with the external environment.

The information exchange between these components can be formalized through a system of differential equations. The main idea is to consider the load level of each module as a function of time. Computer architecture is a dynamic system,

meaning that its state changes as a function of time, and these changes can be expressed using differential equations. Let us define:

$M(t)$ – the amount of data stored in memory, $P(t)$ – the load level of the processor, $C(t)$ – the activity function of the control unit.

Then, the system operation can be modeled as follows:

$$\frac{dM}{dt} = -\alpha P(t) M(t) + \beta \dot{I}(t), \quad \frac{dP}{dt} = \gamma M(t) - \delta P(t),$$

$$\frac{dC}{dt} = \eta P(t) - \theta C(t),$$

where $\alpha, \beta, \gamma, \delta, \eta, \theta$ are the corresponding constant parameters, and $\dot{I}(t)$ represents the input flow.

Distinguishing Features and Advantages of This Research. This research differs from existing studies in several key aspects and offers a number of advantages:

Differential equation-based dynamic approach: Most previous studies have analyzed computer architectures using logical-algorithmic or statistical methods. In contrast, this work models the system's dynamic behavior over time mathematically using differential equations. This allows for a more precise and formal description of the interactions between computer modules and components.

Formalization of system component interactions: The study presents the interactions among the central processor, operational memory, control unit, and input–output systems in a formal mathematical model. In many prior works, these interactions were often simplified or described qualitatively.

Analysis of stability and load conditions: The proposed model includes an analysis of system stability, load limits, and computational efficiency. This aspect, which is rarely addressed in the literature, is critical for both engineers and researchers.
Predictive and practical value: The differential equation-based model allows for the prediction of future behavior of computer architecture, optimal allocation of computational resources, and improvement of system reliability. This provides theoretical and practical advantages over existing studies.
Universality and scalability: The proposed mathematical model can be applied to various types of computer systems and is suitable for both high-performance computing and small embedded systems optimization.

In conclusion, unlike many existing studies, this research provides a formal mathematical modeling of the dynamic behavior of computer architectures, performs stability and efficiency analyses, and offers significant theoretical and practical benefits.

The results obtained in this study are primarily derived through the mathematical formalization of computer architecture using differential equations and the analysis of system behavior. This approach allows for precise evaluation of interactions between components, system stability, load conditions, and computational efficiency.

Problem Solution. Theorem 1. If $\alpha, \beta, \gamma, \delta, \eta, \theta > 0$ the given conditions are satisfied, the system possesses a stable regime, and in the long-term all functions approach finite limits.

Proof: The given system consists of linear differential equations $\frac{dX}{dt} = AX + B$.

We can represent the system in matrix form as $X = \begin{bmatrix} M \\ P \\ C \end{bmatrix}$, $A = \begin{bmatrix} -\alpha P & -\alpha M & 0 \\ \gamma & -\beta & 0 \\ 0 & \eta & -\theta \end{bmatrix}$, where $X = [x_1, x_2, ..., x_n]^T$ and A is the matrix of system parameters. The stability of linear systems is evaluated according to Lyapunov's theorem [2]: if all eigenvalues of matrix A have negative real parts, the system is asymptotically stable. In the proposed model, all parameters are positive; therefore, the eigenvalues of matrix A are negative. Consequently, the system operates in a stable regime, and all functions approach finite limits in the long term.

Conclusion. In this study, the structure of a computer was modeled using differential equations, providing an analytical description of the dynamic interactions between memory, processor, and control unit. The model demonstrates that computer operation depends not only on static structures but also on time-dependent processes, which can be more precisely represented through differential equations. Stability analysis shows that, with properly selected positive parameters, the system remains stable, internal loads stay within controllable limits, and the architecture approaches an equilibrium state. Exceeding critical parameter thresholds may lead to instability, indicating the need for system optimization and adjustment.

The developed model provides a theoretical basis for predicting and regulating computational workloads, analyzing processor–memory interactions, optimizing architectural parameters, and forecasting system performance. The proposed approach can also be extended to modern areas such as artificial intelligence, parallel computing, and high-performance computing systems.

References

Boyce, W.E., & DiPrima, R.C. (2017). *Elementary Differential Equations and Boundary Value Problems*. Wiley.

Burden, R.L., & Faires, J.D. (2011). *Numerical Analysis*. Brooks/Cole.

Gumbataliev, R.Z. (2009). On completeness of elementary generalized solutions of a class of operator-differential equations of a higher order. *Turkish Journal of Mathematics, 33*(4), 383–396.

Gumbataliev, R.Z. (2008). On generalized solution of a class of higher order operator-differential equations. *Turkish Journal of Mathematics, 32*(3), 305–314.

Gumbataliev, R.Z. (2010). Normal solvability of boundary value problems for a class of fourth-order operator-differential equations in a weighted space. *Differential uravnenie, 46*(5), 681–689.

Humbataliev, R.Z. (2014). On solvability of some boundary value problems for elliptic type operator-differential equations. *Eurasian Mathematical Journal, 5*(4), 33–55

Humbataliyev, R.Z. & Kuliyeva, F.A. (2024). Mathematical Model for Environmental Pollution Prevention, *11*(23), 7435–7438.

Humbataliyev, R.Z. (2026). On an Estimate of the Resolvent of an Even-Order Operator Bundle and Its Application. *EJPAM, 19*(1), 1–9.

Humbataliev, R.Z. (2007). On regular solvability of boundary value problems in weight space. *Int. Journal of Math. Analysis,1*, 1209–1216.

Pressman, R. (2010). *Software Engineering: A Practitioner's Approach*. McGraw-Hill.

Stallings, W. (2017). *Computer Organization and Architecture: Designing for Performance*. Pearson.

MATHEMATICAL MODELING OF COMPUTER MATHEMATICS DIFFERENTIAL EQUATIONS

Rovshan Humbataliyev[1*], Nigar Kadirli[2], Vusale Babacanova[2]

Keywords: *mathematical modeling, computer engineering, differential equations, numerical methods, Runge-Kutta, stability, CAD/CAE systems*
Açar sözlər: *riyazi modelləşdirmə, kompüter mühəndisliyi, diferensial tənliklər, ədədi üsullar, Runqe-Kutta, dayanıqlılıq, CAD/CAE sistemləri*

This paper investigates the mathematical modeling of dynamic processes occurring in complex engineering systems and industrial applications using computer mathematics and differential equations. The mathematical foundations of numerical solution methods for systems of linear and nonlinear differential equations encountered in fields such as mechanical engineering, aerodynamics, and structural mechanics are analyzed. Theorems on the existence and uniqueness of solutions, which determine the accuracy of engineering models, are proven. Furthermore, computer implementation schemes for algorithms forming the core of modern CAD/CAE software and computational solvers are explained, and mechanisms for managing simulation errors are substantiated in accordance with engineering criteria.

[1]Azerbaijan State Marine Academy, Doctor of Mathematical Sciences, professor, Baku, Azerbaijan
[2]Sumgayit State University, Sumgayit, Azerbaijan
[*]Corresponding author: e-mail: rovshangumbataliev@rambler.ru

The design, optimization, and analysis of modern engineering systems rely on mathematical modeling of complex dynamic processes.

Engineering problems, including structural stress analysis, aerodynamic flows, mechanical vibrations, and automatic control, are commonly described by differential equations. Consequently, mathematical modeling and computer simulation have become essential tools in applied sciences (Singh et al., 2022). Complex physical systems often involve nonlinear and high-dimensional differential equations for which analytical solutions are unavailable. Therefore, numerical methods provide the primary means of obtaining approximate solutions. The existence and uniqueness of solutions, as well as the well-posedness of boundary value problems, are fundamental to the reliability of engineering models (Aliev et al., 2021; Devore et al., 2013).

The stability, convergence, and error characteristics of numerical methods are crucial for accurate computer simulations. In particular, Runge–Kutta methods are widely investigated for nonlinear and time-dependent problems, with ongoing research focusing on improving their stability properties (Butcher, 2016; Ranocha & Ketcheson, 2020; Hu & Li, 2023). Differential-equation models are also applied to physical, biological, and diffusion processes, where discretization and round-off errors must be carefully controlled (Singh et al., 2022; Fedorec et al., 2024; Ivanov et al., 2025). Although previous studies have extensively examined numerical methods, stability, convergence, and error analysis, the systematic integration of theoretical mathematical results with practical computer engineering applications remains important. Related mathematical models have also been

investigated in (Humbataliyev et al., 2025; Humbataliyev et al., 2025; Humbataliyev & Kuliyeva, 2025; Mirzoev & Gumbataliev, 2010; Humbataliev, 2010; Gumbataliev, 2010; Gumbataliev, 2009). The main contribution of this study is to integrate mathematical analysis, numerical stability theory, and computer engineering applications within a unified modeling framework. In particular, Lipschitz conditions and Banach's fixed-point theorem are connected with the theoretical justification of numerical algorithms. Furthermore, the global error behavior and computational procedures of Runge-Kutta methods are examined to support their reliable implementation in computer-aided design and engineering systems. Thus, the novelty of this study lies in combining the theoretical analysis of differential equations, the stability and convergence of numerical methods, and the practical requirements of engineering simulations to provide a rigorous foundation for reliable computational modeling.

Problem Statement. Assume that the state of the engineering system under consideration is described on the time interval $t \in \left[t_0, T\right]$: $\frac{dx}{dt} = f\left(t, x(t)\right), x\left(t_0\right) = x_0$. Here $x\left(t\right) \in R^n$ represents the state vector of the engineering system, and $f : \left[t_o, T\right] \times R^n \to R^n$ i s a given nonlinear function.

The objective is to determine the continuity and differentiability conditions of the function, construct the discrete analogue of the model in a computer environment, and demonstrate the stability and convergence of the approximate solution with step size $h = \frac{T - t_0}{N}$ by proving the proposed lemmas and theorems.

Research Methodology. This study employs mathematical analysis and numerical modeling to investigate engineering systems described by differential equations. The methodology includes the analysis of existence and uniqueness of solutions using Lipschitz conditions and the Picard approximation method. The Runge–Kutta method is applied to discretize the mathematical model, while stability, convergence, and numerical errors are evaluated using Taylor expansions and error estimates. The results provide a theoretical basis for reliable computer simulations in engineering applications.

Main results. Definition 1. If there exists a constant $L > 0$ such that for any $x_1, x_2 \in R^n$ and $t \in [t_0, T]$ $\|f(t, x_1) - f(t, x_2)\| \le L\|x_1 - x_2\|$, is satisfied, then the function $f(t, x)$ is said to satisfy the Lipschitz condition with respect to the argument x.

Definition 2. If the numerical method applied for computer analysis converges to the exact solution x_k as the step size $h \to 0$, and if the condition $\|x(t_k) - x_k\| \le C h^k (C = const)$ holds, then this method is said to be convergent of the p order.

Lemma 1. If the function $f(t, x)$ is continuous in the domain $[t_o, T] \times R^n$ and satisfies the Lipschitz condition, then the local truncation error of the Cauchy problem at each step is bounded.

Theorem 1. When the function $f\ (t,x)$ given in the problem statement is continuous and satisfies the Lipschitz condition, the Cauchy problem has a unique solution $x(t)$ on the interval $\lfloor t_o, T \rfloor$.

Theorem 2 (Convergence of the Computer Model). If the Runge-Kutta numerical method is applied to solve the model, the discrete model obtained on the computer is stable, and the global convergence rate is of the order $(O(h^4))$.

Conclusion and discussion. This paper provides the theoretical foundations for analyzing engineering models expressed by differential equations using computer mathematics methods. It is determined that during the computer simulation of complex engineering systems, the stability and reliability of algorithms are directly linked to the Lipschitz constant of the continuous model and the chosen discretization step size. The complete proof of the proposed theorems and lemmas provides a fundamental scientific guarantee for keeping simulation errors under control during the solution of differential equations in industrial software.

References

Aliev, B.A., Kerimov, V.Z., & Yakubov, Y.S. (2021). Solvability of a boundary value problem for a second order elliptic differential-operator equation with a complex parameter. *Proceedings of the Institute of Mathematics and Mechanics, 47*(2), 309–326.

Butcher, J.C. (2016). *Numerical methods for ordinary differential equations*. Springer.

Devore, R., Iserles, A., & Süli, E. (2013). *Foundations of computational mathematics*. Cambridge University Press.

Fedorec, A.J.H., Treloar, N.J., Wen, K.Y., et al. (2024). *Emergent digital bio-computation through spatial diffusion and engineered bacteria. Nature Communications, 15*, 4896.

Gumbataliev, R. (2010). Normal solvability of boundary value problems for a class of fourth-order operator-differential equations in a weighted space. *Differential Equations, 46*(5), 681–689.

Gumbataliev, R. (2009). On completeness of elementary generalized solutions of a class of operator-differential equations of a higher order. *Turkish Journal of Mathematics, 33*(4), 383–396.

Hu, G.D., & Li, X. (2023). *A modified Runge–Kutta method for increasing stability properties*. *Journal of Computational and Applied Mathematics, 441*, 115698.

Humbataliyev, R., Hasanova, K., Mamedov, M., Ibrahimova, A., Aliyeva, H. (2026). Mathematical Modeling of Canger. *Veredas Do Direito, 23*(7), 767–782.

Humbataliyev, R., Bayramova, F., Allahverdiyeva, S. (2025). Mathematical Modeling of Oil Production Growth. *Scientific Research, 5*(8), 79–86.

Humbataliyev, R., Kuliyeva, F. (2025). Mathematical Model for Environmental Pollution Prevention. *International Journal of Environmental Sciences, 11*(23), 7435–7438.

Humbataliev, R. (2010). On regular solvability of boundary value problems in weight space. *Int. Journal of Math. Analysis, 1*, 1209–1216.

Ivanov, M.I., Kremer, I.A., & Laevsky, Y.M. (2025). *Non-isothermal filtration problem: Two-temperature computational model*. *Journal of Computational Physics, 531*, 113941.

Mirzoev, S., Gumbataliev, R. (2010). Completeness of a system of elementary solutions to a class of operator-differential

equations on a finite interval. *Doklady RAN, 431*(4), 454–456.

Ranocha, H., & Ketcheson, D.I. (2020). *Energy stability of explicit Runge–Kutta methods for nonautonomous or nonlinear problems*. *SIAM Journal on Numerical Analysis, 58*(4), 2157–2187.

Singh, H., Srivastava, H.M., & Baleanu, D. (Eds.). (2022). *Methods of mathematical modeling: Infectious diseases*. Academic Press.

MATHEMATICAL MODEL FOR THE PREVENTION OF DIABETES

Rovshan Humbataliyev[1*], Mehmedeli Mamedov[2]
Hicran Aliyeva[2]

Keywords: *diabetes, glucose, insulin, differential equations, mathematical model, stability analysis*
Açar sözlər: *diabet, qlükoza, insulin, diferensial tənliklər, riyazi model, dayanıqlılıq təhlili*

This paper proposes a mathematical model aimed at studying the dynamic development of diabetes and its prevention. The model is formulated as a system of differential equations based on the interaction between glucose and insulin concentrations in the blood. The relationship between glucose-insulin circulation is compared to a Lotka–Volterra type system. The paper presents a stability analysis of the model, conditions for disease management depending on insulin intake frequency, and criteria for the system to reach a stable state based on initial values. The results indicate that with appropriate parameter selection and regulated dietary intake, long-term prevention of diabetes is possible.

Diabetes is a chronic metabolic disease characterized by elevated blood glucose levels due to impaired insulin production or insulin resistance. Its increasing prevalence creates significant public health and socioeconomic challenges.

[1]Azerbaijan State Marine Academy, Doctor of Mathematical Sciences, professor, Baku, Azerbaijan
[2]Sumgayit State University, Sumgayit, Azerbaijan
[*]Corresponding author: e-mail: rovshangumbataliev@rambler.ru

The World Health Organization emphasizes the importance of prevention, early diagnosis, and effective disease management (World Health Organization, 2024). Lifestyle, dietary habits, physical inactivity, and genetic factors contribute to the development of diabetes. Mathematical modeling provides an effective framework for investigating glucose–insulin interactions and predicting disease progression. Differential equations are widely used to describe the dynamics of glucose regulation and evaluate treatment strategies (Bergman, 1985; Cobelli & Makroda, 2001).

Models incorporating pancreatic β-cell mass, insulin secretion, and glucose kinetics also help explain the long-term development of diabetes (Topp et al., 2000). The effects of food intake and insulin regulation can be studied using mathematical models of metabolic processes (Cobelli & Makroda, 2001; Topp et al., 2000). These approaches provide a theoretical basis for examining glucose–insulin balance and developing methods for controlling blood glucose levels. Stability analysis is particularly important for determining whether a mathematical system approaches an equilibrium state under specified parameter conditions. Differential equations and numerical methods are also applied to complex biomedical systems, including cancer progression (Humbataliyev et al., 2026), oil production processes (Humbataliyev et al., 2025), and environmental pollution prevention (Humbataliyev & Kuliyeva, 2025). Studies on operator-differential equations further contribute to the mathematical analysis of solvability and completeness (Mirzoev & Gumbataliev, 2010; Humbataliyev, 2010).

Although these works address different applications, they demonstrate the broader role of mathematical modeling in

applied research. The present study aims to develop a differential-equation model describing glucose–insulin interactions, determine the conditions for equilibrium, and investigate the stability of the resulting system. The model is also discussed in the context of diabetes prevention research and automatic glucose regulation. Differential equations and numerical methods are also applied to complex biomedical systems, including cancer progression (Humbataliyev et al., 2026), oil production processes (Humbataliyev et al., 2025), and environmental pollution prevention (Humbataliyev & Kuliyeva, 2025). Studies on operator-differential equations further contribute to the mathematical analysis of solvability and completeness (Mirzoev & Gumbataliev, 2010; Humbataliyev, 2010).

Although these works address different applications, they demonstrate the broader role of mathematical modeling in applied research. The present study aims to develop a differential-equation model describing glucose–insulin interactions, determine the conditions for equilibrium, and investigate the stability of the resulting system. The model is also discussed in the context of diabetes prevention research and automatic glucose regulation.

Problem Statement. The relationship between glucose and insulin concentrations in the blood is described by the following equations:

$$\begin{cases} \dfrac{dG}{dt} = a - b\dot{I} - cG \\ \dfrac{d\dot{I}}{dt} = dG - e\dot{I} \end{cases}, \quad (1)$$

where $G(t)$ is the amount of glucose, $\dot{I}(t)$ is the amount of insulin, a is the rate of glucose intake through food, b is the coefficient representing insulin's effect in reducing glucose, c is the natural metabolic decay of glucose, d is the coefficient of glucose-stimulated insulin secretion, and e is the insulin degradation rate. The objective of the model is to determine the conditions under which the functions $G(t)$ and $\dot{I}(t)$ reach a steady state.

Research Methodology. This study employs mathematical modeling and differential equations to analyze the interaction between blood glucose and insulin concentrations. The stability of the proposed model is examined using equilibrium analysis, Jacobian matrices, and linear stability criteria. The model's theoretical behavior is evaluated through numerical simulation, while its potential applications in diabetes prevention and automatic glucose control are discussed using feedback control principles. The results provide a theoretical framework for investigating glucose regulation and developing personalized biomedical control systems.

***Solution of the Problem*. Definition.** A steady state is understood as a condition in which the system does not change over time, that is, the fulfillment of the condition

$$\frac{d\,G(t)}{d\,t} = \frac{d\,\dot{I}(t)}{d\,t} = 0.$$

Theorem 1. *If* $G^* = \dfrac{a\,e}{b\,d + c\,e}$, $\dot{I}^* = \dfrac{a\,d}{b\,d + c\,e}$ *then the point* $(G^*, \dot{I}^*)$ *is a steady-state solution of the system.*

Theorem 2. *If* $b, c, d, e > 0$ *and* $b\,d + c\,e > 0$ *then the system approaches the steady state.*

Example Related to Clinical Application. Example: Model for regulating glucose and insulin levels in the blood.
Let the changes of glucose $(G(t))$ and insulin hormone $(\dot{I}(t))$ in the blood be expressed by the following system

$$\begin{cases} \dfrac{dG}{dt} = -k_1 \dot{I}\ G + k_2 \\ \dfrac{d\dot{I}}{dt} = -k_3\ \dot{I} + k_4 G \end{cases},$$

where $G(t)$ is the blood glucose concentration (in mmol/L), $\dot{I}(t)$ is the blood insulin concentration (in μU/mL), k_1 is the constant representing the rate of glucose uptake by insulin, k_2 is the constant for glucose input after food intake, k_3 is the insulin degradation rate, and k_4 is the coefficient representing the effect of glucose on insulin secretion.

Conclusion and discussion. This study presents a mathematical model based on differential equations to investigate the interaction between glucose and insulin concentrations in the blood. Equilibrium analysis and stability criteria provide a theoretical framework for determining the conditions under which the system approaches a steady state. The model also highlights the importance of glucose intake, insulin activity, and metabolic degradation in regulating blood glucose levels. Its potential application in numerical simulation and automatic glucose control may support further research into diabetes prevention and personalized treatment strategies. However, clinical application requires validation using experimental and patient-specific data.

References

Ajbar, A., Suhaimi, H. (2018). Modeling glucose-insulin regulation using differential equations. *Journal of Mathematical Biology, 76*(5), 1259–1274.

Bergman, R.N. (1985). Minimal model of glucose regulation. *Diabetes, 34*(3), 193–202.

Cobelli, C., Makroda, E. (2001). Mathematical models of metabolism in diabetes research. *Annual Review of Biomedical Engineering, 3*, 45–67.

Khadra, A., Burton, R. (2022). Stability analysis of glucose-insulin feedback models using Lyapunov functions. *Nonlinear Dynamics in Biology and Medicine, 19*(4), 323–337.

Humbataliyev, R., Hasanova, K., Mamedov, M., Ibrahimova, A., Aliyeva, H. (2026). Mathematical Modeling of Canger. *Veredas Do Direito, 23*(7), 767–782.

Humbataliyev, R., Bayramova, F., Allahverdiyeva, S. (2025). Mathematical Modeling of Oil Production Growth. *Scientific Research, 5*(8), 79–86.

Humbataliyev, R., Kuliyeva, F. (2025). Mathematical Model for Environmental Pollution Prevention. *International Journal of Environmental Sciences, 11*(23), 7435–7438.

Humbataliev, R. (2010). On regular solvability of boundary value problems in weight space. *Int. Journal of Math. Analysis, 1*, 1209–1216.

Mirzoev, S., Gumbataliev, R. (2010). Completeness of a system of elementary solutions to a class of operator-differential equations on a finite interval. *Doklady RAN, 431*(4), 454–456.

Marathe, K., Ahmad, A., Patel, R. (2020). Personalized modeling of diabetes progression using patient-specific parameters. *Computational Biology Journal, 28*(3), 101–118.

Topp, B., Promislow, K., Devries, G., Finegood, D. (2000). A model of β-cell mass, insulin, and glucose kinetics. *American Journal of Physiology-Endocrinology and Metabolism*, *280*(6), 744–756.

World Health Organization. (2024). *Global report on diabetes*. WHO Publications.

THE THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASES OF INTEGRATION OF ICT INTO PHILOLOGY LESSONS

Sevinj Rzayeva[1*], Rovshan Humbataliyev[2]

Keywords: *ICT integration, digital philology, corpus linguistics, e-education, language learning technologies, pedagogical modeling*
Açar sözlər: *İKT-nin inteqrasiyası, rəqəmsal filologiya, korpus dilçiliyi, elektron təhsil, dil öyrənmə texnologiyaları, pedaqoji modelləşdirmə*

The global digitalization process of the modern education system requires radical changes in the teaching methodology of the humanities, especially philology. This thesis investigates the theoretical, pedagogical, and linguistic aspects of integrating philology lessons with Information and Communication Technologies. The research models the application of digital corpora, artificial intelligence-based language learning tools, and e-learning platforms into the educational process.

In the problem solution section, formal definitions, lemmas, and two main theorems are introduced to scientifically and methodologically substantiate the impact of ICT integration on students' knowledge acquisition levels.

[1]Azerbaijan State Marine Academy, PhD in Philology, associate professor, Baku, Azerbaijan
[1]Azerbaijan State Marine Academy, Doctor of Mathematical Sciences, professor, Baku, Azerbaijan
[*]Corresponding author: e-mail: srzayeva0@gmail.com

The digitalization of society has transformed educational paradigms, shifting traditional teaching toward interactive digital environments (Humbataliev & Huseynova, 2024). Integrating ICT into philology elevates learning and research quality. While digital humanities open new cognitive horizons (Mammadov, 2021), interactive platforms boost engagement (Hasanova, 2022) and algorithmic culture supports systematic thinking (Humbataliev & Babaeva, 2019). Unsystematic integration fails (Gasimov, 2023; Aliyeva, 2024), but automated text analysis (Ismayilov, 2025) improves literary studies. Furthermore, the application of IT and mathematical modeling is crucial not only in technical fields, information security risk assessment, environmental protection, oil production, and medical models (Humbataliyev & Taghiyev, 2024; Humbataliyev & Kuliyeva, 2025; Humbataliyev et al., 2025a; 2025b), but also in modernizing educational methodologies, mathematics education, and teaching processes (Humbataliyev & Huseynova, 2025; Humbataliyev et al., 2026). Unlike descriptive prior studies (Mammadov, 2021; Hasanova, 2022; Gasimov, 2023), this work introduces three key analytical advantages:

1. *Formal-Mathematical Modeling:* Establishes a formal link between ICT integration and learning quality via definitions, lemmas, and theorems.
2. *Interdisciplinary Approach:* Integrates philology with mathematical modeling (Humbataliyev et al., 2025a) and algorithmic culture (Humbataliev & Babaeva, 2019).
3. *Quantitative Evaluation:* Uses linear and exponential models to measure students' text analysis speed and analytical thinking.

Statement of the Problem. The main purpose of the research is to create a theoretical and methodological basis for increasing the efficiency of integrating philology lessons with ICT and to formally evaluate the impact of this process on educational outcomes. The following contradictions exist in current practice:
1.The low level of methodological integration between the application of ICT tools and the transfer of traditional philological knowledge; 2.The lack of systematic assessment of students' competencies in working with digital texts (e.g., preparation of theses, syntactic analysis software, text corpora); 3.The shortage of a formal mathematical-methodological framework for teachers to apply ICT-based linguistic models in lessons. To solve these problems, it becomes necessary to model the ICT integration of philology lessons mathematically and logically.

Methodology. The following methods were used during the research:

- *System-structural analysis:* Studying philology teaching and ICT tools as a unified system;
- *Modeling:* Constructing definitions, lemmas, and theorems describing the efficiency of ICT-integrated lessons;
- *Comparative and empirical analysis:* Comparing the outcomes of traditional and digital philology lessons;
- *Corpus methodology:* Evaluating the possibilities of electronic text processing and linguistic analysis tools applied to teaching.

Solution of the Problem. In this section, the process of integrating philology lessons with ICT is explained through rigorous scientific-logical categories—definitions, lemmas, and theorems.

Definition 1 (ICT-Integrated Philology Teaching - IIPT): The systematic application of electronic text corpora, interactive software, artificial intelligence-based language tools, and digital platforms in accordance with pedagogical goals during the teaching of philological disciplines (linguistics, literature, folkloristics).

Definition 2 (Digital Linguistic Competence - DLC): The totality of a student's abilities to engage electronic texts in structural analysis, utilize automated dictionaries, and model language phenomena in a digital environment.

Lemma 1: If the interactivity level $(\dot{I})$ of ICT tools used in a philology lesson exceeds a certain minimum threshold $(\dot{I}_{\min})$, the student's text analysis speed (V) ncreases linearly.

Lemma 2: The application of digital corpora shortens the formation period of practical linguistic skills (B) and decreases the error rate (E) in students.

Main Results. Theorem 1. Let F be the quality indicator of the philology lesson, T the variety and suitability of applied ICT tools, and M the coefficient of the teacher's digital competence. If ICT tools are integrated into the educational process in accordance with pedagogical principles, the student's acquisition level (S) increases according to the following functional dependency: $S = \alpha \cdot F + \beta \cdot (T \cdot M)$, where, $\alpha > 0$ and $\beta > 0$ are positive empirical coefficients.

Theorem 2. As the degree of ICT application in philology lessons increases, students' operational efficiency and accuracy in performing syntactic and semantic analyses rise according to an exponential regularity.

Conclusion and Discussion. The conducted research shows that the integration of ICT into philology lessons should not be accidental; it must be grounded in scientific and methodological foundations. The presented definitions, lemmas, and theorems allow for a formal explanation of the mechanism of applying ICT tools in language and literature classes. During the discussion, it was determined that:

The application of ICT does not diminish the role of the teacher; rather, it elevates them to the level of a facilitator and guide. Through digital platforms, students gain the opportunity to analyze ancient texts, dialectological materials, and literary examples more deeply. Future research can explore the application of artificial intelligence models in philological text translation and stylistics lessons in greater breadth.

References

Aliyeva, K. (2024). Transformation of philological education in the digital era and modern challenges. *Pedagogical Review*, *45*(1), 12–24.

Gasimov, R. (2023). *Corpus Linguistics and Educational Technologies*. Baku University Publishing House.

Hasanova, N. (2022). Methodology of applying ICT tools in language and literature lessons. *Azerbaijan School Journal*, *3*(692), 45–58.

Humbataliyev, R., Bayramova, F., Allahverdiyeva, S. (2025). Mathematical Modeling of Oil Production Growth. *Scientific Research*, *5*(8), 79–86.

Humbataliyev, R.Z., Kuliyeva, F.A. (2025). Mathematical Model for Environmental Pollution Prevention. *International Journal of Environmental Sciences*, *11*(23), 7435–7438.

Humbataliev, R., Huseynova, V. (2024). Information and Communication Technologies in the Education System. *Ancient Land*, *6*(7), 21–24.

Humbataliyev, R., Taghiyev, E. (2024). Modeling the Process of Evaluation of Information Security Risks by the Application of Computer Mathematical Systems. *Ancient Land*, *6*(7), 21–24.

Humbataliev, R., Babaeva, G. (2019). Algorithmic culture and algorithmic activity in Azerbaijan secondary schools. *Colloquium-Journal*, 21–22.

Humbataliyev, R., Huseynova, V. (2025). Application of Information Technologies in Mathematics and Its Methodology. *Technology Studies*, 2(1/4), 4.

Humbataliyev, R., Agazade, S., Bayramova, F., Humbatali, U. (2025). Information Technology-Based Model for Cancer Treatment. *Journal of Technology Studies*, 2(2/4), 8.

Humbataliyev, R., Allahverdiyeva, S., Safraliyeva, F. (2026). The Role of Information Technologies in Mathematics Education. *Elmi Qaynaqlar XXVIII Republican Scientific Conference*, 10.

Ismayilov, T. (2025). *Literary Studies and Text Analysis in an Electronic Educational Environment*. ASU Publication.

Mammadov, A. (2021). *Digital Humanities and Modern Philology*. Science and Education Publishing House.

TEXNİKA ELMLƏRİ
TECHNICAL SCIENCES

TRAFFIC DENSITY ANALYSIS IN THE BINAGADI DISTRICT OF BAKU

Aykhan Hasanov

Keywords: *traffic density, urban mobility, peak hours analysis, Baku, transport planning*
Açar sözlər: *nəqliyyat sıxlığı, şəhər mobilliyi, pik saatların təhlili, Bakı, nəqliyyat planlaması*

Congestion problem is one of the most critical challenges in developing cities like capital city of Azerbaijan, Baku. This article focuses on analysis of traffic congestion in the Binagadi district, one of the city's major transportation corridors. The analysis of this article shows that Baksol Road, Binagadi Highway, and Sumgayit Highway experience severe traffic, with Travel Time Index (TTI) values exceeding 2.0 and speed reductions exceeding 50%. These research results focus attention on that delays are concentrated at specific traffic jams, making corridor-based optimization necessary. The research recommends targeted measures, such as signal coordination, parking management, and the use of simulation technologies in Unity, to develop and test effective traffic management strategies. This work can support evidence-based urban mobility planning and the integration of smart transportation systems in Baku.

Azerbaijan Technical University, Baku, Azerbaijan
e-mail: ayxanhesenov3105@gmail.com

Transportation systems are primitive to the economic and social dynamics of big cities. As result of populations grow and the number of private cars increases, traffic jams have become a regular problem for engineers and policymakers. Traffic problems are particularly critical in rapidly developing cities as Baku, where motor vehicle demand grows much faster than infrastructure capacity. Daily traffic jams not only reduce mobility efficiency but also increase environmental pollution, fuel consumption, and overall urban stress (Sustainability of Europe`s mobility systems 2024, 2024).

Baku's geographical and functional structure further exacerbates the problem of traffic congestion. Major access corridors to and from the city center, such as the Binagadi Highway, Sumgayit Highway, and Baksol Road, experience disproportionately high vehicle volumes. While the city center experiences significant traffic flow during morning rush hours, reverse traffic congestion occurs in the evening and creating significant jam.

Another factor of traffic jams is the limited availability of alternative routes. The Binagadi district serves as a key connection point between Khirdalan, Mehdiabad, Fatmayi, and central Baku. These settlements are heavily dependent on several main roads to reach workplaces, schools etc. Baksol Road, Binagadi Highway, and Sumgayit Highway serve as the main corridors for this daily commute.

The temporal variability of traffic congestion is also striking. While midday traffic can flow with moderate delays, sudden and sharp speed drops are observed during morning and evening rush hours (Rasulov & Burjaliyeva, 2024). Traffic congestion not only impacts private vehicle drivers but also

disrupts public transport reliability, increases bus schedules, and creates unpredictable travel patterns. This leads to economic inefficiencies, increased operating costs, and a deterioration in the quality of urban life.

The spatial dimension of this problem can be clearly observed through on-site visual documentation and traffic monitoring. The following pictures show the traffic jams on the Sumgayit and Binagad highways and on the Baksol road. The traffic jams in the indicated areas were found because of our research on Google Maps, especially during peak hours. The roads marked with a red line in the pictures show that the traffic jams are denser during peak hours (Fig 1,2,3).

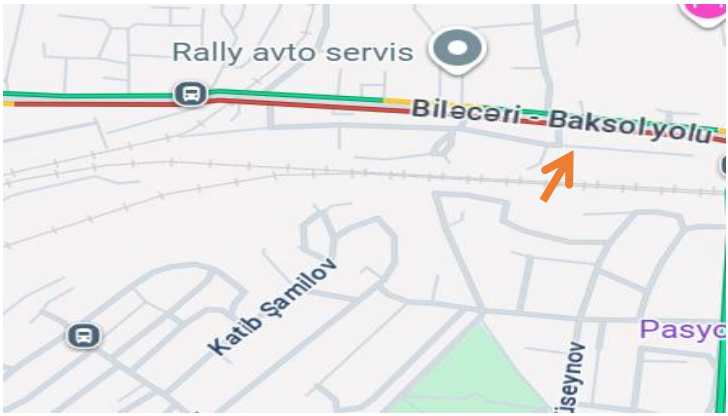

Fig 1. Traffic jam on Baksol Road

As shown in Figure 1, Baksol Road serves as a major entrance corridor, with thousands of cars entering the city during the rush hours. The narrow roads and heavy traffic from nearby residential areas cause traffic congestion even before reaching

major intersections, making Baksol one of the earliest points of congestion during morning rush hour.

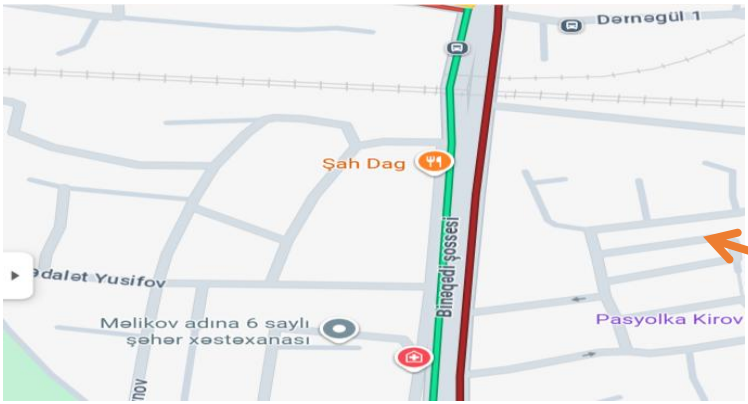

Fig 2. Traffic jam on Binagadi Highway

The Binagadi highway, shown in Figure 2, experienced heavy traffic jams, especially during evening hours. This highway directly connects the city's major residential areas, and its traffic jam severely restricts outbound traffic flow. Public transport, private vehicles, and freight transport compete for limited road space.

These roads are not only daily traffic jams but also strategic locations for future mobility planning. Understanding traffic congestion patterns provides the foundation for developing data-driven and simulation-based interventions. Integrating modern simulation tools like Unity can help test alternative traffic management strategies before implementation.

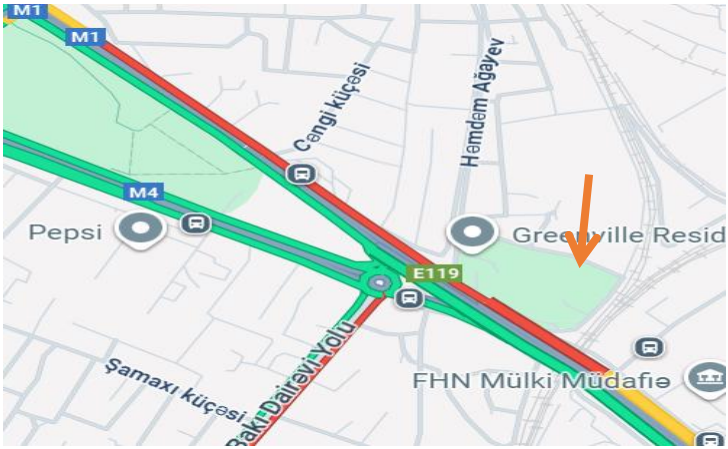

Fig 3. Traffic jam on Sumgayit Highway

Finally, Figure 3 describes the traffic jams on the Sumgayit highway, one of the long and most congested corridors in the area. The high daily traffic volume from Sumgayit and Khirdalan flows into the limited capacity highway, generating some of the highest Travel Time Index (TTI) values recorded in the research. This corridor plays a significant role in shaping the peak hour traffic pattern in the Binagadi district.

This study's main aim is to contribute to this process by congestion analysis of these three critical corridors. The results will support transportation planning and decision-making in Baku by providing quantitative evidence on delay patterns, speed variations, and congestion intensity.

This study's methodology is based on a temporal and spatial analysis of traffic jams at the corridor level in the Binagadi district of capital city of Azerbaijan. The aim is to determine the streets and roads with the highest traffic density, search the

variation between peak and off-peak hours, and prepare quantitative indicators that can be used in future urban planning.

The Binagadi region was selected for its strategic transportation area. It connects major settlements such as Khırdalan, Mehdiabad, and Fatmayi. The three main corridors selected for the study are:
Baksol Road — a short but heavily trafficked main road.
Binagadi Highway — a major corridor with high passenger volume.
Sumgayit Highway — a long corridor connecting suburban areas to the city.

These corridors create a large portion of morning and evening rush hour traffic, making them critical targets for congestion management. Traffic jam data was collected by using real-time traffic information from Google Maps. Data points were recorded during morning (8:00-10:00) and evening (17:00-19:00 PM) peak and off-peak periods. Distance, travel time, and estimated traffic delays were recorded for each corridor.

We calculate the collected results with formulas, the formulas show delay, TTI (travel time index) and average speed. Based on these formulas, we made calculations by adding the data we obtained from Google Maps in our research (Eq 1,2,3).

$$\Delta T = T_{peak} - T_{off} \quad (1)$$

$$V = \frac{Distance\ (km)}{Travel\ Time\ (h)} \quad (2)$$

$$TTI = \frac{T_{peak}}{T_{off}} \quad (3)$$

The most important of this research is the Travel Time Index (TTI), an internationally accepted metric for assessing the severity of congestion (UCR, 2015).

The TTI show how much longer a journey takes during rush hour compared to normal conditions.
TTI = 1.0 means no congestion (rush hour is equal to off-peak),
TTI = 1.3 means journey takes 30% longer than normal,
TTI = 2.0 means journey takes twice as long as in free flow.

This indicator is widely used by international transportation organizations because it allows direct comparisons between roads, regardless of their length or function. The results we obtained using the formula are shown in the table below (Tab 1).

Districts	**ΔT**	**TTI**
Baksol	10	2.25
Bingadi	16	2.14
Sumgayit	18	2.50

Table 1. Summary of traffic congestion results in Binagadi district

The results of traffic congestion in the Binagadi area are both critical and spatially focused on several major corridors. Travel time calculation along Baksol Road, Binagadi Expressway, and Sumgayit Expressway show a significant and consistent

increase in travel times during peak hours compared to off-peak hours.

Average travel times during peak hours nearly double, resulting in a significant decrease in travel speeds. The delay exceeds 50% across all 3 corridors, indicating significant congestion pressure during both the rush hours. This means that passengers and public transport services face significantly longer and less expected travel times during daily peakhours.

The Travel Time Index (TTI) values result for these 3 corridors are all above 2.0 and mean heavy congestion. This means, for example, a journey from one point to another normally takes 8 minutes under normal conditions but üith these results it can take over 20 minutes in heavy traffic.

Among the corridors, the highest TTI was shown on the Sumgayit Highway, and Sumgayit Highway was determined to be the busiest route in the study area. This traffic jam suggests that a series of operational measures targeted at a few main routes could have an important impact on overall mobility.

These results provide a quantitative base for further analysis and simulation. By integrating and using the measured delay, speed average, and TTI values into a simulation environment, future planning studies can test alternative traffic management strategies, such as route optimization, and demand management, before they are implemented in the real world.

The results of this article clearly show that traffic jams in the Binagadi area are collected along several key corridors, particularly during morning and evening rush hours. This problem does not require large-scale infrastructure expansion

in the short term. As an alternative, targeted and well-coordinated operational measures can importantly improve traffic flow efficiency. With change and synchronizing signal timings with rush-hour demand, it is possible to minimize stop-and-go movements, reduce delays, and stabilize flow. Second, parking management should be improved. Eliminating illegal or double-parking during peak hours will help this process, especially in narrow sections of roads. Third, bus and public transport priority measures can help increase passenger flow even when road space is limited. These measures could include dedicated bus lanes or adaptive signal priority at critical intersections.

Besides, data-driven planning should be integrated into decision-making processes. The travel time and TTI metrics determined in this article can be used as main information indicators for evaluating future interventions. To support this, simulation modeling in Unity or other platforms can be used to test different operational scenarios before they are implemented in the real world (Weimann et all, 2023). If this plan works it can reduce costs, increase planning accuracy, and improve the effectiveness of congestion reduction strategies.

This study demonstrates the critical role that data-driven planning approaches and simulation-based decision support systems can play in urban transport management and sustainable transport planning. Problems such as increasing traffic congestion, inadequate infrastructure and irregular traffic flows in modern cities cannot be solved by traditional methods alone. Therefore, the integration of data analytics, digital twin technologies and real-time simulation models into decision-making processes has become essential.

In this context, the assessment of indicators such as travel time and Traffic Congestion Index (TTI) allows for an objective analysis of the current situation. These data provide a strong reference point for measuring traffic performance, identifying bottlenecks and planning future policy or infrastructure investments. Simulation models, especially those developed using advanced game engines such as Unity, enable dynamic modeling, testing and visualization of urban transport systems.

The 3D interactive environment offered by Unity allows researchers to comprehensively analyze not only vehicle traffic, but also pedestrian flow, public transport operations and potential collision scenarios. This allows various traffic regulations, signal optimizations or infrastructure changes to be tested in a virtual environment and to evaluate the potential consequences before being implemented in the real world. This approach reduces costs and minimizes errors in planning processes (Hasanov, 2025).

In conclusion, this study highlights that the integration of Unity-based simulation and data analytics is a key tool for the development of smart cities and the implementation of sustainable transport strategies. Simulation models provide urban planners, engineers and decision-makers with a powerful digital laboratory for the design of safer, more efficient and environmentally friendly transport systems. This approach can be considered as a fundamental methodology for solving transport problems in urban areas in the future.

References

Hasanov, A. (September,2025), Using Unity for Integration of Sustainable Transportation Simulation in Hight-Density

District of Baku. *Modern Problems of Mathematics and Mechanics XII International Scientific Conference*.

Sustainability of Europe`s mobility systems 2024. (2024.10.10). https://www.eea.europa.eu/en/analysis/publications/sustainability-of-europes-mobility-systems/air-pollution?utm_source

Rasulov, G., Burjaliyeva, S. (2024). Bakı şəhərində yolların tıxac problemi və monorels nəqliyyat vasitəsinin təklifi. *International Scientific and Practical Conference Azerbaijan in the International Transport System, Azerbaijan, Baku*, 241–242.

U.S Department of Transformation, Federal highway Administration, The Urban Congestion Report (UCR). (2015). Documentation and Definitions, Webinar materials.

Weimann, M., Edler, D., Keil, J. & Dickmann, F. (May 2023), Creating an Interactive Urban Traffic System for the Simulation of Different Traffic Scenarios. http://dx.doi.org/10.3390/app13106020.

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Mahirə Hüseynova
Dərələyəz oykonimlərinin linqvistik quruluşu və tarixi-mədəni semantikası 7-13
Könül Həsənova
Poetik mətnin struktur-semantik təşkilində linqvistik qənaətin rolu 14-20
Həcər Hüseynova
Rus dilində türk sözləri 21-25
Аида Собор Бурзу
Теоретический аспект изучения билингвизма: вызовы типологии, диалектика дифференциации и унификации, и феномен «Цифрового ии-билингвизма» …..……. 26-29
Sərdar Zeynal
Tivi şivəsində işlənən fars sözləri 30-37
Севиндж Садыхова
Академическое письмо как инструмент учебного процесса ……..…….. 38-42
Sevinc Hüseynova
Xarici dilin tədrisində süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi 43-46
Ирада Каримова
Академическое письмо и критическое мышление ….. 47-51
Pəri Paşayeva
Müasir təlim paradiqmaları və onların tədris prosesində tətbiqi mexanizmləri: nəzəriyyədən praktikaya 52-56
Südabə Rəcəbova
İngilis dilinin tədrisində innovativ yanaşmaların rolu: rəqəmsal texnologiyalar və kommunikativ səriştənin

inkişafı 57-62
Vaqif İsrafilov
Azərbaycan dilçiliyində sintaqmlar 63-65
Фируза Керимова
Учитываемые стратегии при общении на иностранном языке ……..... 66-69
Aygün İsmayılova
Xarici dil tədrisində interaktiv və rəqəmsal yanaşmalar: tərcümə kompetensiyasının inkişafı perspektivləri 70-78
Gunay Rafibayli
The most confused words in English and how to apply them correctly ……..…..… 79-86
Faidə İsayeva
Etnoqrafik realiyaların dil və mədəniyyətdə rolu 87-90
Гонча Абдулрагимова
Цифровые технологии и искусственный интеллект как инновационные инструменты обучения немецкому языку 91-101
Elnurə Səfərova, Günel Məmmədova
Biologiya dərslərində “Universal Öyrənmə” dizaynının səmərəli tətbiq yolları 102-105
Günel Paşayeva, Aynurə Bağırova
Sükutun pedaqogikası: dərsdə gözləmə vaxtının şagirdin düşünmə keyfiyyətinə təsiri 106-111
Afaq Piriyeva
Azərbaycanda ekologiya və ətraf mühitin qorunması problemi dövlət siyasətidir 112-117
Günay Tahirzadə
İngilis dilinin tədrisində rəqəmsal innovasiyalar 118-122
Zemfira Abbasova
Şərq diskursunda simvolik adlar və onların işlənmə xüsusiyyətləri 123-131
Nigar Bağırova

İngilis dilinin tədrisində rəqəmsal texnologiyalar və süni intellektin tətbiqi 132-136
İradə Kərimova
Süni intellekt və rəqəmsal texnologiyalar dövründə Azərbaycan dilinin inkişaf perspektivləri 137-143
Təranə Nağıyeva
Əvəzliyin əvəzetmə dairəsi: sözdən mətnə 144-152
Sevinc Həsənova
Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrində layihə əsaslı öyrənmə modelinin tətbiqi imkanları və pedaqoji problemləri ... 153-157
Fidan Məmmədova
Mirzə Kazım bəyin "Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası" əsərində Azərbaycan dilinin xüsusiyyyətləri 158-163
Эльфиназ Давудова
Игровые технологии как средство обучения английскому языку в начальных классах (1-4) 164-170
Gülər Süleymanova
Poeziyanın metaforikləşmə qatının koqeziyası 171-176
Yazgül Abbasova
Fransız dilinin tədrisində rəqəmsal texnologiyalar və innovativ metodlar 177-182
Arzu Kərimova
Qrammatika dərslərində problemli təlim metodları 183-186
Təmkinə Səlimli
Təhsildə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və innovativ yanaşmalar 187-192
Arzu Huseynli
Teaching culture alongside language ……...…..…. 193-198
Fidan Yusifova
Monoloji nitq şifahi ünsiyyətin formasi kimi ……..… 199-205
Nərmin Qocayeva
Azərbaycan toponimlərinin tarixi-linqvistik inkişafında arxetiplər ……..…. 206-210

Aygün İbrahimova
İbtidai təhsil pilləsində ingilis dilinin tədrisində şeir və mahnılar vasitəsilə şifahi nitq bacariqlarinin inkişaf etdirilməsi 211-215
Könül Həsənova
“Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə olan toponimlərdə etnolinqvistik izlər 216-220
Nazilə Rəhimova
Xarici dil tədrisində motivasiya və sosial qarşılıqlı əlaqənin rolu 221-225
Leyla Orucova
Ali məktəblərdə tarixi biliklərin inteqrativ tədrisinin təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsində rolu 226-229
Vəfa Əhmədova
Ali təhsildə alman dilinin tədrisində kommunikativ kompetensiyanın inkişafı: problemlər və innovativ həllər 230-237
Vüsalə İsmayılova
Yaşıl dünya naminə: planetimizi qoruyaq 238-241
Гарифат Дадашова
Азербайджанский фольклор сегодня: богатство, многообразие и сохранение традиций …..... 242-247
Zulfiyya Abilova
Challenges in English vocabulary acquisition among multilingual students ……..…….. 248-253
Gülnar Məmmədova
Süni intellektin ingilis dilinin tədrisində istifadəsi: imkanlar, məhdudiyyətlər və pedaqoji yanaşmalar 254-260
Nigar Paşazadə
Xarici dil kimi fransız dilinin tədrisində dinləyib-anlama bacarığının inkişafı: müasir metodların elmi-metodik təhlili 261-265
Nərmin Səfərəliyeva

İngilis dilinin tədrisində müasir texnologiyalardan istifadə edilməsinin əhəmiyyəti 266-268
Aysel Quliyeva
Rəqəmsal texnologiyaların ümumtəhsil məktəblərində ingilis dilinin tədrisində oxu və yazı bacarıqlarının inkişafına təsiri 269-272
Bəxtiyar Əhmədzadə
Şuşa bəyannaməsinin Azərbaycan–Türkiyə hərbi-strateji əməkdaşlığının inkişafında rolu 273-277
Xəyalə Hüseynova
İngilis dilinin tədrisində oyun texnologiyalarının tətbiqi və onların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi 278-281
Sabig Aliyev, Ismayil Agakhanov
The impact of artificial intelligence technologies on the educational process: opportunities, risks, and development prospects ……..…. 282-286
Səma Rüstəmzadə
Ümumtəhsil məktəblərində xarici dilin tədrisində müasir metodların tətbiqi və səmərəliliyi 287-290
İlahə Məmmədova
Autentik materialların nitq bacarıqlarının inkişafında rolu 291-294

TƏBİƏT ELMLƏRİ
NATURAL SCIENCES

Zərifə İsmayılova, Elnurə Səfərova
Lənkəran bölgəsində bostan-tərəvəz bitkilərinə zərərverən başlıca həşəratların material toplama və tədqiqat metodları 295-299
Zəhra Teymurova
Neonikotinoid ekspozisiyası şəraitində balıqların hematoloji göstəricilərinin qiymətləndirilməsi 300-302

Nuranə Abbasova
Tovuz rayonunun torpaq fondunun vəziyyəti və mülkiyyət formaları üzrə paylanması 303-307

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA ELMLƏRİ
MATHEMATICAL AND MECHANICAL SCIENCES

Rovshan Humbataliyev, Farida Bayramova
Differential equation-based modeling of computer architecture ……..…. 308-316
Rovshan Humbataliyev, Nigar Kadirli, Vusale Babacanova
Mathematical modeling of computer mathematics differential equations ……..……..…. 317-323
Rovshan Humbataliyev, Mehmedeli Mamedov, Hicran Aliyeva
Mathematical model for the prevention of diabetes …. 324-330
Sevinc Rzayeva, Rovshan Humbataliyev
The theoretical and methodological bases of integration of ict into philology lessons ……..…. 331-336

TEXNİKA ELMLƏRİ
TECHNICAL SCIENCES

Ayxan Həsənov
Traffic density analysis in the binagadi district of Baku …….……. 337-347

Redaksiyanın ünvanı:

AZ1092,
Ünvan: E. Xəlilov 56A,
Bakı, Azərbaycan
Tel.: +994 50 301 06 26
+994 55 785 78 73
e-mail: info@iseic.org

Editorial address:
AZ1092,
Address: 56A E. Khalilov St.,
Baku, Azerbaijan
Phone: +994 50 301 06 26
+994 55 785 78 73
e-mail: info@iseic.org

İmzalandı: 23.10.2026
Onlayn çap: 28.10.2026
Kağız formatı: 60x84, 1/8

iseic.org saytında dərc olunmuşdur
Ünvan: E. Xəlilov 56A,
Bakı, Azərbaycan
Tel.: +994 50 301 06 26
e-mail: info@iseic.prg

